

М. Исҳоқова, В. Костецкий

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ 8·9

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги
ўрта мактабларнинг 8—9-синфлари
учун ўқув материали сифатида тавсия этган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1993

И 4306020600 — 109 б.л. заказ.— 93 © «Уқитувчи» нашриёти, 1992
353(04) — 93 © «Уқитувчи» нашриёти,
тўлдирувчи тиражи, 1993.

ISBN 5-645-01794-3

КИРИШ

Болалар, сиз 4-синфда Ўзбекистон халқлари тарихи бўйича ҳикоялар билан танишган, Ўрта Осиё ҳудудида содир бўлган баъзи тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақида тушунча ҳосил қилган эдингиз. Бу йил сиз яна жумҳуриятимиз тарихининг энг қадимги замонлардан то XIX аср иккинчи ярмига қадар бўлган даврини илгаригига кўра батафсилроқ ўрганасиз. Ўзбек халқи бой тарихий ўтмишга эга. Унинг тарихий саҳифалари энг қадимий маданий тараққиёт бешиги бўлмиш Ўрта Осиё ерларидаги халқларнинг тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Серҳосил тупроқлари ва қулай иқлимий шароитлари туфайли Амударё ва Сирдарё, Зарафшон воҳалари қадим замонлардаёқ одамлар истиқомат қиладиган кўркам жойларга айланган эди.

Ўрта Осиё қадимги Шарқнинг Месопотамия ва Эрон, Хитой ва Ҳиндистон каби мамлакатлари ўртасида боғловчи халқа вазифасини ўтар эди. Ўтмиш тақдирлари бир-бири билан ўзаро маҳкам чатишиб кетган ҳозирги ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқларнинг аجدодлари Осиё ва Европа халқлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиб келганлар.

Бугунги кунда ҳам дарёларнинг серҳосил воҳаларида, саҳроларда катта ва кичик шаҳарларнинг қалъалар ва масжидларнинг қолдиқларини учратиш мумкин. Бу ерлардан одамларнинг бутунлай кетиб қолганларига кўп замонлар бўлган, шарқона гавжум бозорлар шовқини абадий тинган, қурол-яроғларнинг жаранги, ғолибларнинг тантанавор ҳайқириқлари, мағлубларнинг мунгли оҳ-воҳлари — бари-бари ўтмиш қаърига сассиз сингиб кетган. Янтоқ ва қовул буталари қоплаган харобалар сиполик ила мангу сукутга чўмган...

Бироқ Ўрта Осиёнинг инсон оёғи етмайдиган энг овуқ жойларига ҳам олимлар, археологлар йўл топиб келдилар. Улар сон-саноксиз шаҳарларнинг қолдиқларини, қалъа деворлари ва минораларнинг харобаларини, қум босган анҳор йўлларини «тилга киритиб», ўтмиш асрларнинг маданий ёдгорликларини қайта тикладилар.

Олим ва археологларнинг фидокорона меҳнатлари туфайли биз сиз билан бугун Ўрта Осиё энг қадимги халқларининг, ҳозирги ўзбеклар аجدодларининг ҳақи-

қий тарихини ўрганиш имкониятига эга бўлиб туриб- миз. Ўрта Осиё тарихини ўрганишга Бартольд В. В., Массон В. М., Пугаченкова Г. А., Толстов С. П., Шишкин В. А., Вяткин В., Ғуломов Я. Ғ., Асқаров А., Аҳмедов Б.А., Исломов У., Муҳаммаджонов А. ва бошқа қатор тарихчи олим ва археологлар катта ҳисса қўшдилар. Ўз жумҳуриятингиз тарихини ўрганар экан- сиз, тарих майдонида пайдо бўлган Ўрта Осиё халқла- ри бутун жаҳон тарихига сезиларли таъсир кўрсатган- нинг, маданий тараққиётнинг умумий хазинасига жуда кўп янги, ўзига хос маънавий бойликлар тақдим этганининг гувоҳи бўласиз.

Болалар, сизларнинг орангизда ҳам ўз жумҳурия- тини ҳаққоний ўрганиб, келажакда машҳур тарихчи олимлар бўлиб етишадиган салоҳиятли, фидокор ўқув- чилар топилишига аминмиз. Ўз тадқиқотчиларини кутаётган Ўзбекистон халқлари тарихи ҳақида биз ушбу қўлланма саҳифаларида ҳикоя қилиб берамиз. Гарчи эрамиздан олдинги биринчи асрлардаёқ Ўзбе- кистоннинг қатор халқлари (бақтрияликлар, сўғдлар, хоразмликлар) ўз ёзувларига эга бўлсалар-да, қадимги маҳаллий тилларда ёзилган тарихий асарлар бизнинг даврларгача сақланиб қолмаган. Араблар истилоси- нинг бўронли ҳодисалари жараёнида маҳаллий халқ- ларнинг кўпгина ёзма ёдгорликлари ғорат бўлган ёки атайлаб йўқ қилиб юборилган. Масалан, араб саркар- даси Қутайба ибн Муслим Хоразмни босиб олаётганда хоразм тилида ёзилган ҳамма китобларни бир жойга тўплаб, ёқиб юборишни буюрганлиги тарихдан маъ- лум.

1991 йил 1 сентябрь куни ўзбек халқининг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди — Ўзбекистон мустақил давлат бўлди. Шу кундан бошлаб бундан минг йиллар аввал ҳам ўзининг ноёб истеъдод кирралари билан жаҳонни лол қолдирган ўзбек халқининг жавоҳирдай равшан йўлини тўсадиган ҳеч қандай куч йўқдир.

Болалар! Сизнинг вазифангиз халқимиз тарихини янада чуқурроқ ўрганиб, ўтмиш бойликларидан баҳ- раманд бўлишдир.

ҚЎЛЛАНМА БИЛАН ИШЛАШ ТАРТИБИ

Маслаҳатларимизни диққат билан ўқиб чиқинг. Улар ўрганилаётган материалларни хотирангизга осон жо қилишда ва сизга зарур бўлган маълумотларни тезроқ топишда ёрдам беради. Бошқа қўлланмаларда бўлгани каби, бу ерда ҳам материаллар бобларга, боблар параграфларга, параграфлар эса бир қанча кичик-кичик қисмларга бўлиб чиқилган. Ҳар бир бобнинг сўнгида хулоса бўлиб, унда бобнинг мазмуни умумлаштирилган, мавзуни такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар берилган.

Ҳар бир бобнинг бошланишида «Замонлар ўртасидаги боғланишни кузатинг!» деган жадвал берилади, бу эса Ер куррасининг турли қисмларида бир вақтнинг ўзида содир бўлган воқеа-ҳодисаларни бир-бири билан таққослашингизда енгиллик туғдиради, чунки тарихни ўрганаётганда тарихий воқеа-ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни, уларнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатларини тушуниш фоят муҳимдир.

Уйга берилган топшириқларни бажараётган вақтингизда қуйидаги изчилликка риоя қилинг:

1) дарс пайтида дафтарингизга қилган қайдларингизни бир карра ўқиб чиқинг;

2) матнни ўқишга киришишдан илгари параграфга қўйилган сарлавҳа маъносини мулоҳаза қилиб кўринг, дарсда ўқитувчи айтган нарсаларни хотирангиздан кечиринг;

3) параграф сўнгидаги саволларни ўқиб чиқинг, ўқиш чоғида нималарга эътибор қилиш лозимлигини ва ўқиб чиқилган матн ҳақида қайта сўзлаб беришни қай йўсинда тайёрлаш зарурлигини шу саволлардан билиб оласиз;

4) саволларга жавоб беринг ва параграф сўнгида берилган топшириқларни бажаринг.

Қўлланмадаги кўпгина саволлар сиздан мустақил равишда мулоҳаза юритишни талаб этади. Хато қилиб қўяман деб асло чўчиманг! Мулоҳаза юритишингизда ва топшириқларни тўла адо этишингизда сизга омадлар тилаймиз!

Қўлланма муаллифлари.

Замонлар ўртасидаги боғлашни кузатиш!

Ўрта Осиё	Россия	Европа ва бошқа қитъалар
Эраמידан 800—500 минг йиллар аввал — Ўрта Осиё худудида одамлар яшаган.	Эраמידан 2500 минг — 4 . мингинчи йиллар — тош асри.	2 млн. йилдан кўпроқ ёшдаги энг қадимги одам қолдиқлари (Африка, Кения) топишган.
Эраמידан тахминан 40—12 минг йил аввал — hozirги кўринишдаги одамнинг шаклланиши.	Эраמידан тахминан 700 минг йил аввал — hozirги Россияга кирувчи худудлар минтақасига одамларнинг кириб келиши.	Эраמידан 8—7 минг йилликлар — Кичик Осиёда дастлабки манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши (Урарту, Хет шоҳлиги, Хиндистон шоҳлиги ва бошқ.).
Эраמידан тахминан 5—2 минг йил аввал — қабилаларнинг шаклланиш жараёни кечади.	Эраמידан аввалги 40 мингинчи йиллар — hozirги кўринишдаги одамларнинг шаклланиши.	Эраמידан 8—4 минг йилликлар — Шарқий Ўрта ер денгизи бўйи худудлари га одамларнинг келиб жойлашуви (Суррия, Финикия, Фаластин, Араб ярим ороли).
Эраמידан 3—2 минг йил аввал — деҳқончиликнинг пайдо бўлиши (келиб чиқиши).	Эраמידан 2—1 минг йиллар — жез (бронча) асри.	Эраמידан 7—6 минг йилликлар — қадимги Шарқда маданий тараққиёт.
Эраמידан аввал 3 минг йилликнинг охири ва 2 минг йилликнинг боши — хусусий мулкчилик, тенгсизликнинг келиб чиқиши.	Эраמידан 1 минг йиллик — темирликнинг юзага келиши, синфий қулдорлик жамиятининг пайдо бўлиши	Эраמידан 5—4 минг йилликлар — Мисрда синфий жамиятнинг пайдо бўлиши.
Эраמידан аввалги 1 минг йилликнинг бошлари — ибтидоий жамоат тузуми емирилиш жараёнининг куцайиши.		Эраמידан 3—2 минг йилликлар — Икки дарё оралиги худудида қулдорлик шаҳар-давлатларнинг маъжудлик вақти.

1-§. Ибтидоий одамлар ҳаёти ва яшаш
тарзлари

Ўрта Осие халқлари тарихи Ўрта Осие халқларининг бўйича манбалар энг қадимги тарихига оид барча манбаларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: моддий (археологик қазилмалар чоғида топилган материаллар ёки тасодифий топилдиқлар) ва ёзма манбалар. Моддий манбалар бугунги кунда Ўрта Осие тарихининг энг кўп ва муҳим саҳифаларидан бири бўлиб саналади. Меҳнат қуроллари, қадимги уйларнинг қолдиқлари, қабрлар, тоғдаги конлар ва муқаддас жойлар, мағоралар, қадимги суғориш тизимлари, дарғотлар, зеб-зийнат буюмлари, идиш-товоқлар, хуллас, одамзод нимаики яратган бўлса, барча-барчаси тарихчилар учун ғоят қимматли тарихий моддий манбалар бўлиб хизмат қилади, чунки шу буюмларга қараб уларнинг қачон ишланганини, одамлар қандай шароитларда яшаганликларини, улар ўртасида ижтимоий муносабатлар қандай бўлганини аниқлаб олиш мумкин.

Қояларга ўйиб ишланган тасвирлар ҳам ўтмиш тадқиқотчилари учун катта қизиқиш уйғотади. Қояларга чекилган сувратлар, ғор ва мағораларга ўсимлик бўёқлари билан туширилган тасвирларга қараб қадимий одамнинг тафаккурини, унинг борлиқ ҳақидаги тасаввурларини, бошқаларга нисбатан қарашларини бир қадар тушуниш мумкин.

Ўрта Осие тарихи бўйича энг ишончли гувоҳлардан бири — ёзма манбалардир. Турли даврлардаги турли истилочилар китоб ва ҳужжатларни ҳар қанча ёқмасинлар, барибир ёзма манбалар яшаб қолган: булар аҳамонийларнинг нақшу нигорлари, қадимги адабиёт муаллифларининг ахборот (муншаот)лари (Геродот, Страбон, Арриан ва бошқалар), кўхна сўғд ёзувлари, Муғ тоғидаги топилдиқлар, Девошгич архивидаги материаллар ва бошқалардир. Сиз бу манбалар ҳақида Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш давомида батафсилроқ билиб оласиз.

Қадимги даврларда Ўрта Осиёнинг табиий шароитлари

Ўрта Осиё ҳудудларида энг қадимги одамлар яшаган даврда табиий шарт-

шароитлар ҳозиргидан бутунлай бошқача бўлган. Муз даврида Ўрта Осиёда кўчма тоғ музликлари бир жойдан иккинчи жойга муттасил силжиб турганлиги учун иқлимнинг ўзгаришига сезиларли таъсир кўрсатган. Помир ва Тянь-Шань музликлари Амударё, Сирдарё, Зарафшон каби дарёларнинг пайдо бўлиши учун асосий манба саналиб, бу минтақаларда ҳаётнинг келиб чиқишига қулай шароитлар туғдирган. Бу жойларнинг иқлими бирмунча нам бўлиб, ҳарорат ҳам юқори даражада баланд бўлмаган. Ўша вақтларда бу ерларда оху ва олқорлар тошдан-тошга сакраб юрган, пасттекисликларда эса ёввойи от ва ҳўкиз подалари, турли хил каркидонлар, шохдор бизонлар, фил ва мамонтларнинг қадимги турлари кезиб юрган.

Албатта, бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ҳам қадимги даврларда иқлим ҳозиргидек бу қадар кескин ўзгармаслиги билан фарқланиб турган. Ёккан қор ва ёмғирларнинг кўпгина қисми бой ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг ривожланишига, ҳозирги шароитларда Ўзбекистон ҳудудида яшай олиши мумкин бўлмаган ҳайвонлар айрим турларининг жон сақлаб қолишига имконият туғдирган. Бундай табиий шароитлар бутун Ўрта Осиё ҳудудларида ибтидоий одамларнинг кенг миқёсда жойлашуви учун ҳам қулайлик яратган.

Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий одамлар жамоасининг юзага келиш босқичлари

Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий одамларнинг энг дастлабки манзилгоҳлари ибтидоий одамлар бошпана сифатида фойдаланувчи

ғор ва мағоралардан топилган. Олимларнинг таҳминига кўра, Ўрта Осиё ҳудудида одамлар қадимги тош асри давридаёқ келиб жойлашган, бу эса илк палеолит даврининг охирларига, яъни бундан 800—500 минг йиллар олдинги пайтларга тўғри келади. Бу даврда одамлар сланец (тоғ жинси) ва чакмоқ тошлардан меҳнат қуроллари ясаганлар, чунки бундай жинслар ва чакмоқ тошлар оддий қўл билан ишлов беришга жуда қулай бўлган.

Эрамизгача тахминан 100—40 минг йиллар аввал (ўрта палеолит) одамнинг янги тури — неандерталъ пайдо бўлди. Бу даврда одамлар Ўрта Осиё худудини кенгрок эгаллаб олган эди.

Эрамиздан тахминан 40—12 минг йиллар аввал, яъни кеч палеолит даврида ҳозирги кўринишдаги одамлар шакллана бошлади ва улар фақат тоғли жойларда эмас, балки пасттекисликларда ҳам жойлаша бошладилар. Энди одамлар ўзларига чайла ва ертўла кўринишидаги турар жойлар қуришни, олов ёқишни ва янада қаттиқрок чакмоқ тошлардан меҳнат қуроллари яшашни ўргана бошлайдилар.

Кеч палеолит даврида дастлабки меҳнат тақсимо-ти содир бўлди — эркаклар фақат ов билан, аёллар эса уй юмушлари билан машғул бўла бошлайдилар.

Қадимги даврларда Ўрта Осиё халқлари тарихий ривожланишнинг хусусиятлари

Ўрта Осиё халқлари ўзларининг кўп асрлик тарихи давомида ер қуррасининг бошқа қисмларидаги халқлар учун ҳам хос

бўлган иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг асосий босқичларини бошдан кечирди. Бироқ Европа мамлакатлари тарихига нисбатан Ўрта Осиё халқларининг ўтмиши ўзига хос хусусиятларга эгадир. Биринчидан, Ўрта Осиёда деҳқончилик сунъий суғориш ҳисобига мавжуд бўлиб, анҳор ва ариқларнинг бутун-бутун тармоқлари ёрдамида сув далаларга оқизилган. Суғоришнинг бундай усули Европа худудидагига қараганда кўпроқ меҳнатталаб бўлган. Фарғона, Зарафшон ва Сурхон-Шеробод воҳаларида чорвачилик ва деҳқончилиқни ривожлантириш учун жуда қулай шароитлар юзага келади. Шамоллар серҳосил тупроқни бутун воҳа бўйлаб таркатган, лекин айнан шу шамоллар улкан қум тоғларни ҳам ўрнидан жилдириб, шудгорлар, турар жойлар, анҳору қудуқлар қум остида қолган. Шу боисдан ҳам Ўрта Осиёдаги барча ҳукмдорлар суғориш иншоотлари барпо этиш ва уларни муҳофаза қилишни биринчи галдаги вазифа деб билганлар. Ўрта Осиёга хос бўлган бу хусусият замирида шу нарса ётадики, бу ерда экинбоп ерлар ҳеч қачон хусусий мулк бўлмаган, балки ҳокимият тепасида турган ҳукмдорларнинг мулки, яъни давлат мулки бўлиб келган.

Ўтроқ деҳқон аҳоли билан чорвадор кўчманчиларнинг бир-бири билан яқин қўшничиликда бўлиши ҳам Ўрта Осиё халқларининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади. Қадимги ва ўрта аср даврларида кўчманчи халқлар ўтроқ аҳоли учун кўп ташвишлар келтирган. Кўчманчиларнинг дам-бадам қилган ҳужумлари натижасида гуллаб-яшнаган водийлар чўлу биёбонга айланган, гоҳо эса ўтроқ халқларнинг бир маромда давом этиб келаётган тараққиётини бутун бир асрга тўхтатиб қўйган. Бироқ кўчманчилар жуда фойдали қўшнилар ҳам бўлишган, гап шундаки, улар шаҳар ва қишлоқларнинг ўтроқ аҳолиси билан савдо-сотик қилишиб, гўшт, сут ва бошқа чорва хўжалиги маҳсулотларини қишлоқ хўжалиги ва хунармандчилик маҳсулотларига алмаштиришган.

Ўрта Осиёда ҳозир қайд этилган хусусиятлар натижасида мол айирбошлаш муносабатлари эрта пайдо бўлиб, бу эса шаҳарларнинг барвақт юзага келишига ва уларда хунармандчиликнинг ривожланишига имконият туғдирган. Шу билан бирга кўчманчиларнинг дам-бадам қилган хуружлари ўтроқ аҳолини шаҳар ва қишлоқларни мустақкам деворлар, ҳандақлар ва миноралар билан тусиб олишга мажбур этган.

Энг қадимги одамларнинг манзилгоҳлари

Ўрта Осиё ҳудудида одамлар жуда қадим даврдан буён яшаб келади. 1985 йилда археолог У. Исломов

топган Сел Унгур деган ғордаги манзилгоҳ бунга мисол бўлади. Бу манзилгоҳда ибтидоий одамлар эрампизгача тахминан 700 минг йиллар аввал яшаган. Ушбу топилдиққа суяниб комил ишонч билан айтиш мумкинки, Ўрта Осиё ҳудуди «гомо сапиенс» — ақлли одамларнинг шаклланиши содир бўлган минтақага киради. Ғорда топилган қолдиқларга қараб, қадимги одамлар тоғ айиги, қор барси, каркидон ва бошқа ҳайвонларни овлаб кун кечирган, деб мулоҳаза юритиш мумкин. Ибтидоий одамлар бу даврда афтидан, пода-пода бўлиб яшашиб, кўпроқ ов қилиш билан ҳаёт кечиришган.

Тошкентнинг шимол томонидаги Қоратов тоғидан ҳам шу даврга тааллуқли манзилгоҳ топилган. Бу ерда фил, от, кийик, бизонларнинг суяги чикқан.

Сурхондарё вилоятидаги Бойсун тоғидан бундан 100—40 минг йиллар илгари одамлар истиқомат қилган манзилгоҳлар топилган. Улар Тешиктош, Амир Темури тоғларидир. Самарқанддан 25 км наридаги Омонқўтон манзилгоҳи, шунингдек Оҳангарон дарёси воҳасидаги Чотқол тоғ тизмаларининг жанубий ёнбағирлари, Фарғона водийсидаги ибтидоий одамларнинг манзилгоҳлари, ҳозирги Тошкент атрофидаги манзилгоҳлар, Ўрта Осиёнинг йирик дарёлари соҳилларидаги манзилгоҳлар ҳам шулар жумласидандир.

Ўрта Осиёда ҳаммаси бўлиб қадимги тош асри одамларининг 200 дан ортиқроқ манзилгоҳлари топилган.

Тешиктош ибтидоий одамларининг манзилгоҳи Ибтидоий одам — 8 — 9 яшар бола жасадининг топилиши оламшумул аҳамиятга молик воқеа бўлди. 1938 йилда археолог А. П. Окладников Тешиктош ғорида ибтидоий одамларнинг манзилгоҳини топди. Ғор Хисор тизма тоғлари (Бойсунтоғ тоғлари, Сурхондарё вилояти) оралиғидаги чуқур дарада жойлашган. У 20×21 метр улчамдаги қатталиққа эга. Қазини вақтида беш маданий қатлам очилган эди. Демак, бу ерда яшаган одамлар бир неча бор кетиб, яна қайтиб келганлар.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган Сибирь тоғ эчки (така)си тешиктошликларнинг асосий ов ўлжаси ҳисобланган. Ибтидоий одамлар яна кийик, айик, қоплон, сиртлон, қуёнларни ҳам овлашган.

Ибтидоий одамлар кўмилган жойдаги жасадлар атрофида ҳалқа шаклини ҳосил қилувчи тоғ эчкиси шоҳлари ётарди. Бу атайлаб шундай дафн қилинган бўлиши ҳам ажаб эмас, демак, эндиликда ибтидоий одамларда диний тасаввурлар — нариги дунёга ишониш пайдо бўлган. Боланинг бош (чанок) суягини энг юқори қатламдан топишган. У 150 та майда бўлакка бўлиниб, ҳаммаси бир жойга жамлаб кўмилган экан. Чанок бўлақларини антрополог (суякшунос) ва ҳайкалтарош М. М. Герасимов бир-бирига елимлаб, улаб чиқди ва унинг ташки қиёфасини тиклади. Ташки кўринишдан бола энди ўз аجدодлари қиёфасидан анча фарқ қилар ва кўпроқ ҳозирги одамларга ўхшаб кетарди.

Тешиктош ғори топилдиғи бу даврга келиб Ўрта Осиё кенгликларида ҳам ибтидоий одамлар яшаганликларидан далолат беради. Эндиликда баланд тоғлар, тез оқар дарёлар, чўлу саҳролар ҳам уларнинг йўлини тўсиб қола олмаган.

Техника ривожини, меҳнат ку-
роллариини тайёрлаш

Асрлар давомида ибтидоий одамлар меҳнат қуро-
ларини янада кўпроқ тако-
миллаштира бордилар. Меҳнат қуроллари ўнғайла-
шиб, маҳсулдорлик сифати ошди. 15—12 минг йиллар
илгари Ўзбекистон ҳудудида мезолит даврига ўтиш
жараёни содир бўлади. Музликлар батамом силжиб
бўлгандан кейин иқлим ҳозирги пайтдагига яқин
ҳолатга келиб қолади. Йирик ҳайвонлар йўқолиб
кетди, одамларнинг эса шароитларнинг ўзгаришига
кўникишидан ўзга чораси қолмайди. Айнан шу давр-
ларда улар ўқ билан ёйни ихтиро қилдилар. Неолит
даврида (эрамизгача V — II минг йилликлар) кема-
созлик, тўқимачилик юзага келади, ов ва балиқчилик
маҳсулдорлиги ошади. Эрамизгача бўлган 3 минг
йилликнинг охирида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида
жойлашган қабилалар энди мисдан қурол ясашни
уддалар эдилар.

Жез (бринч) даврида (эрамизгача II — I минг
йилликлар) дастлабки деҳқончилик манзилгоҳлари
пайдо бўлди. Мис ва жезнинг меҳнат қуроллариининг
яхшиланишида қандай имкониятлар касб этишини
қадимги одамлар дарров тушуниб етмаганлар. Кўпги-
на меҳнат қуроллари деярли бутунлай тош асри
давридагиларнинг такрори эди. Фақат анча кейинги
даврлардагина мис ва жездан шундай шаклдаги
қурооллар тайёрлана бошландики, улар ёрдамида
янги нарсаларнинг хусусиятларидан кўпроқ мақсад-
га мувофиқ тарзда фойдаланиш имкони юзага кел-
ди. Асосан мисдан билагузук, мунчок, сирға каби
безак буюмлари тайёрланар эди. Бироқ ҳали ҳам
етарли даражада қаттиқликка эга бўлмаганлиги са-
бабли мисдан қилинган қуроолларнинг самарадорлиги
кўнгилдагидек эмасди. Мис ва рух қотишмаси (рух-
нинг ўрнига кўпинча қўрғошин, сурьма, маргимуш
қўлланилган) пайдо бўлгандан кейин аҳвол кескин
ўзгарган. Бу қотишма (жез) ўзининг қаттиқлиги
туфайли маъдан қуроолларни кенг миқёсда тайёрлаш
имконини берди. Маъданлар ичида энг муҳими мис

ва рух ҳамда улардан эритиб тайёрланадиган жез эди; гарчи у иш ва жанг қуроллари яшаш учун яроқли бўлса-да, тош қуролларни сиқиб чиқара олмади; бунга фақат темиргина қодир эди, аммо темир қазиб олишни одамлар ҳали билмас эдилар.

Савол ва топшириқлар

1. Энг қадимги даврда Ўрта Осиё халқлари ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини айтиб беринг.

2. Бу хусусиятлар Ўрта Осиё ҳудудида жойлашган халқларнинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?

3. Сиз Тешиктош ғоридан топилган болани «учратдингиз», унинг ташқи қиёфасини, турар жойини, иш қуроллари ва боланинг машғулотини тасвирлаб беринг.

4. Ибтидоий одамларнинг ҳайвонлардан фарқловчи белгиларини сананг. Тешиктошдан топилган боланинг «ақлли одам» эканини қандай белгиларига кўра аниқлаш мумкин?

5. Ибтидоий одамлар ҳаётида табиий шароитлар нима учун айниқса катта аҳамият касб этган?

6. Ибтидоий одамлар тош асрида ёлғиз яшашлари мумкин эдимиз? Нима учун?

7. Ибтидоий одамлар муз даври шароитига қандай қилиб мослашганлар?

8. Қуйидагиларни аниқланг: Сатани-Дордаги ибтидоий одамлар манзилгоҳлари қайси даврга мансуб? Тешиктош ғоридаги-чи?

2-§. Қариндош-уруғчилик жамоаларининг манзилгоҳлари

Деҳқончилик ва чорвачиликнинг келиб чиқиши

Тахминан 9—7 минг йиллар аввал одамларда истеъмол қилиш хусусияти

сустлашиб, ишлаб чиқарувчилик хусусиятлари фаоллашади, бошқача қилиб айтганда, овчилик ва қишликни гамлаш деҳқончилик ва чорвачилик билан алмашинади. Жазирама иссиқ, тупроқнинг қақраб кетиши ва кам ёгингарчилик деҳқончиликнинг ривожланишига тўсқинлик қиладиган ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида одамлар дарё сувларини кўл билан қазилган анҳорларга боёқаришни ўрганганлар ва шу тариқа экинзор даладарни суғорганлар. Дастлабки бундай анҳорлар эрамизгача 5 минг йилликлардаёқ пайдо бўлган эди.

Уша даврларда қазилган анҳорларнинг излари археологлар томонидан тоғолди водийларида, йирик пасттекисликлардан оқувчи дарё ва уларнинг ирмоқлари ҳавзаларида топилган.

Тоғолди водийларида озиқ топишнинг ибтидоий усули ёввойи ўсимлик ва гиёҳларни тўплаш асосида юзага келган деб тахмин қилиш мумкин. Дарё ҳавзаларида эса деҳқончилик: шу ерда яшайдиган, мамлакат жанубий вилоятларида деҳқончилик билан шуғулланувчи қабилалар билан биргаликда овчилик ва балиқ овлаш билан шуғулланувчи қабилаларнинг ўзаро хўжалик муносабатлари натижасида пайдо бўлган. Нисбатан сувга сероб вилоятлар — Амударёнинг қуйи қисми, Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, Сурхондарё ва Бухоро вилоятлари аҳолилари чорвачилик билан шуғулланганлар. Воҳаларда эса буғдой, арпа, сули етиштирганлар.

Археологлар Замонбобо (Зарафшоннинг қуйи қисми) ва Амударёнинг Сувёрғон ўзани ирмоғи (Хоразм яқинида) яқинидаги қадимги деҳқонлар манзилгоҳларини яхши ўрганганлар. Бу манзилгоҳлар аҳолисининг чақмоқтошли ўроқдан, тош донянчиғичлардан, ерга ишлов бериш учун эса қўшма омовлардан кенг фойдаланганликлари аниқланган.

Бундан ташқари у ерлардан яна қўлда ясалган сопол идишларда (кулолик дастгоҳидан фойдаланмай) сақланиб қолган буғдой, арпаларнинг қовжирок доналари ҳам топилган. Дон солинган сопол идишларнинг сиртига тўлқин-тўлқин, катак-катак шаклда ўзига хос турли нақшлар чекилган.

Археолог А. Асқаров Сополлитепада олиб борган қазув ишлари чоғида донянчиғичлар, омовлар, ўғирлар топган. Сополлитепа аҳолиси меҳнат қуроллари, аслаҳалар, ойналар, сопол идишлар, мато, ёғоч идишлар ва ҳоказолар тайёрлашни билишган. Қадимги юнон муаррихлари Геродот, Арриан, Квинт Курций Руфлар табий шароитга боғлиқ равишда суғориш ишлари олиб боришнинг бир қанча усуллари ҳақида эслатиб ўтадилар. Масалан, улар тоғли минтақаларда қўл билан суғориш усулини қўллаш ҳақида ёзадилар, пасттекисликларда эса катта дарёлар ва уларнинг ирмоқлари сувидан фойдаланишган. Далаларга сувни анҳорлардан олиб чиқишган. Эрамизгача II минг йилликда Хоразм ва Фарғонада суғориш

анҳорлари мавжуд бўлганлиги тўғрисида рад этиб бўлмайдиган маълумотлар бор. Қадимги юнон муаррихларининг эслатишларича, суғоришнинг қўлоб ёки кўрфаз усуди ҳам қўлланилган экан, яъни қор ва ёмғир сувлари анҳорлар ёрдамида бир жойга тўпланиб, дала ва экинзорларга тарқатилган ва шундан кейин ерларга дон сепилган.

Омоч ва белкуракнинг пайдо бўлиши сув тақсимлагич шохобчалари бўлган узунлиги бир чақиримдан узоқроқ суғориш анҳорлари қуриш имкониятини туғдирди. Эрамизгача I минг йилликда Ўрта Осиёнинг кўпгина минтақаларида дамба ва тўғонлар пайдо бўлиб, улар сувни дала ва экинзорларга керагича тақсимлаш имконини берган.

Археологик қазилмалардан олинган маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Ўрта Осиё ҳудудида чорвачилик эрамизгача III — II минг йилликларда деҳқончилик билан баравар юзага келган бўлиб, бу даврда сигир, қўй, от, эчки, туя каби кўпгина ҳайвонлар аста-секин қўлга ўргатилиб, хонакилаштирила бошланган.

Шундан кейин, меҳнат қуролилари такомиллаша борган сайин, деҳқончилик ва чорвачилик йирик ижтимоий меҳнат тақсимоти содир бўлди. Турли табиий шарт-шароитларга кўра Ўрта Осиё ерларида хўжаликнинг икки тури юзага келади: чўл-саҳролардаги кўчманчи чорва хўжалиги ҳамда водий ва дарё воҳаларидаги деҳқон хўжалиги.

Диний қарашларнинг келиб чиқиши Оловни пайдо қилиш ва ундан ўз эҳтиёжи учун фойдалана билиш, мархумни қоидала қилиб дафн этиш, бунда маълум расм-русмларни бажо келтириш, хусусан, лаҳад (чуқурлик) қазиш, унга жасадни ярим букчайган ҳолатда жойлаш, атрофига олқор шохларини қалаб қўйиш — буларнинг барчаси ўзининг аجدотларидан анча илгарилаб кетган ибтидоий одамнинг хийла тараққиётга эришганлигидан гувоҳлик беради. Бироқ, табиатда содир бўлувчи жуда кўп ҳодисалар ибтидоий одам учун ҳали жумбоқ бўлиб қолмоқда эди. Уларни тушунишга ожизлик қилган, улардан кўрққан ибтидоий одамлар табиат кучлари олдида тиз чўкишган, уларга жонли ва жонсиз қурбонликлар беришдан ўзга чора топа олмаганлар.

Сурхондарё вилоятидаги Зараутсой дарасида археологлар қояларга чекилган рангли суратларни топдилар. Уларда ов манзараси акс этирилган: ўқ-ёй тутган овчилар шиддат билан олға интилмоқдалар, кўнғироқсимон либосларга бурканган яна аллақандай сирли мавжудот, югуриб кетаётган ҳўкизлар, уларга бир талай итлар хуруж қилиб турибди.

Ибтидоий одамлар бу тасвир ва манзараларни турар жойларига зеб бериш учун атайлаб чизмаганлар, албатта. Улар чизган ҳайвонларнинг суратлари бундан кейинги овларнинг бароридан келишига ёрдам беради деб ишонганлар, холос. Афтидан, Зараутсой ибтидоий одамлар учун муқаддас зиёратгоҳ бўлиб қолган бўлса, ажаб эмас. Бу ерда улар ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларига тақлид қилиб, маросим ўйинларини ижро этишган, камондан ўқ узиб, палахмон ва найзалар отиб, ов манзараларидан томошалар кўрсатишган. Буларнинг барчасини улар эртага овламоқчи бўлган ҳайвонларнинг руҳларида шафқат уйғотиш учун сидқидилдан адо этишган.

Тасвирий санъатнинг пайдо бўлиши ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти

Шубҳасиз, тасвирий санъатнинг қадимги ёдгорликлари ибтидоий одамнинг фикрлаш жараёнини англаш,

уларнинг шуурини кўпроқ нималар банд этгани ва ҳаяжонга солганини, теварак атроф ҳақидаги уларнинг тасаввурини билиш, улар фойдаланадиган меҳнат қуролларини аниқлаш имконини берувчи ғоятда қимматли тарихий ҳужжатлар ҳисобланади. Ўрта Осиёда қояларга ўйиб ёзилган ва чекилган минглаб сувратлар топилган. Айниқса, Фарғонадаги Соймалитощдаги ва Зараутсой ғоридаги қояга ўйиб ишланган манзараларнинг донғи бутун оламга ёйилган.

Зараутсойдаги ибтидоий овчилар бир вақтнинг ўзида ҳам мусаввир, ҳам сеҳр-жоду эгалари бўлганлар. Улар ранг-баранг бўёқлар ёрдамида ибтидоий даврда яшаган ҳўкиз ва ҳатто уни кўпчилик бир бўлиб қандай ов қилиши манзараларини ҳам акс эттирганлар. Ибтидоий даврдаги сеҳр-жодулар қадимий санъатнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатган. Одамлар ов қилган ҳайвонларнинг рангин тасвирлари туширилган ўнлаб метр узунликдаги ғор деворлари маълум ва машҳурдир.

Сеҳргарлик маъносини англатиш мақсадида гоҳо баданини ёй ўқи тешиб ўтган ҳайвон шакли ҳам чекилган. Бундай тасвирлар туширилган ғорлар Ўрта Осиёда кўплаб учрайди. Суратларда ўз тирикчилиги гами билан ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам баравар уриб, не-не қийинчилик ва азобларни бошидан кечирган ибтидодий одамларнинг ташвишлари киши кўз ўнгида гавдаланади. Гарчи биз ўша давр одамларининг қандай гапиришларини эшитмаган бўлсак-да, бироқ уларнинг доимий ўй-фикрларини, уларнинг кўпроқ нимага интилганликларини ушбу суратлар унсиз ҳикоя қилиб беради. Шунга қарамай, қоядаги суратларнинг катта қисми ҳали тугал ўрганиб чиқилган эмас. Уларни тадқиқ этиш ғоятда қизиқарли иш бўлиб, археологлар ва санъатшунослар олдидан оламшумул кашфиётлар қилишдек фахрли вазифалар турибди. Ким билади, бу вазифаларни ҳал этиш, болалар, балки бир куни келиб сизнинг чекингизга тушар.

Жоду, сеҳргарлик расм-русмлари инсоннинг ғайритабиий қобилиятларига (сеҳр-жодусига), унинг табиат кучларига таъсир кўрсата олиш қудратига ишониши билан боғлиқдир.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиё халқларида ишлаб чиқарувчилик хусусиятлари қачон тарқиб топа бошлади?
2. Археологлар томонидан қандай деҳқонлар манзилгоҳлари топилган ва ўрганилган?
3. Диний қарашларнинг пайдо бўлиши ҳақида сўзлаб беринг.
4. Тасвирий санъат қачон пайдо бўлди ва у жамиятда қандай роль ўйнади?

I бобга яқун

Ўрта Осиё ҳудудларида одамзоднинг келиб жойлашгани ҳали тўлиқ аниқланмаган бўлса-да, бироқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бундан 800—500 минг йиллар бурун дастлабки одамлар келиб истиқомат қилган, деб айтиш мумкин. Фарғона водийсида (Сел унгур), Тешиктош ғорида, Қоратов тоғларида, Тошкент вилоятида, Хўжандда тош асри одамларининг манзилгоҳлари аниқланган.

Ибтидодий одамлар манзилгоҳларини ўрганиш шундан гувоҳлик берадики, неандертал одамлари

гала-гала бўлиб ҳаёт кечирганлар, улар кўпроқ ов қилиш ва ўлжа йиғиш билан машғул бўлганлар.

15—12 минг йиллар бурун ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида мезолит даврига ўтиш даври юз беради. Неолит даврида эса (эрамизгача V—II минг йилликлар, боши) кемачилик, тўқимачилик юзага келади, овчилик ва балиқчилик ривожланади, деҳқончилик белгилари пайдо бўла бошлайди ва илк чорвачилик билан шуғулланиш кўзга ташланади. Эрамизгача III минг йиллик охирида Ўзбекистон ҳудудларида жой олган қабилалар эндиликда мисдан меҳнат қуроллари ясашни уддалай бошлаганлар. Бринч (бронза) даврида (эрамизгача II минг йиллик ва I минг йилликнинг боши) дастлабки деҳқонлар манзилгоҳлари юзага келади, меҳнатнинг деҳқончилик ва чорвачиликка ижтимоий тақсимланиши рўй беради.

Савол ва топшириқлар

1. Ибтидоий жамоа тузумида техника ва меҳнат қуроллари такомиллашувининг давом этиши хусусида сизнинг фикрингиз қандай?

• 2. Ўрта Осиёда деҳқончиликнинг келиб чиқиши ҳақида сўзлаб беринг. Бу ҳол ибтидоий одамларнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида қандай оқибатларга олиб келди?

3. Дин бирданига эмас, балки жамият тараққиётининг маълум босқичида пайдо бўлган. Нима учун? Дин бутунлай йўқ бўлиб кетиши мумкинми?

4. Дин ибтидоий одамлар ҳаётида қандай аҳамиятга эга бўлган?

5. Тасвирий санъатнинг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилиб беринг ва унинг ибтидоий одамлар ҳаётида тутган ўрнини тушунтиринг.

6. Сиз яшаб турган жойларда археологик қазилар ишлари олиб бориляптими? Шуни аниқланг ва у ҳақда ҳикоя тузинг.

7. Ўз туманингиз, шаҳрингиз, қишлоғингиз қадимги тарихи ҳақида нималарни биласиз? Ўлха музейидаги ашёлар бўйича ҳикоя тузинг.

Қуйидаги китобларни ўқишни маслаҳат берамиз:

Замонлардан замонларга. Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликлари ҳақида ҳикоялар. Тўплам. Тошкент, 1989.

Виноградов А. В. Сахро қаъридаги минг йилликлар. М., 1966.

Массон М. Е. Ўрта Осиёлик археологнинг хотираларидан. Тошкент, 1976.

Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Ўзбекистон санъати тарихи. М., 1974.

Раҳимбеков Р. У. Ўрта Осиё табиатини ўрганиш тарихидан. Тошкент, 1970.

Ҳидоятлов Г. А. Менинг жонажон тарихим. Тошкент, 1992.

Тарихнинг жонли овозлари

Ибтидоий одам суратининг сири

...Зараутсой ғорида хўкизлар югуриб кетяпти, итлар уларга хужум қилмоқдалар, тешиқлар орасидан ёйларини таранг тортиб турган овчиларнинг элас-элас кўзга чалинувчи ингичка гавдалари саф тортган. Мана, ўқ-ёйлар учиб бориб, хўкизларнинг баданига чуқур ботади.

Ўнг ва сўлдан эса атайлаб қояда саф тортгандай қўнғироқсимон либосга бурканган аллақандай ғалати шаклдаги одамлар¹ хўкизлар томон юриб бормоқдалар. Бу одамлар қўлларида ўқ-ёй эмас, фақат қандайдир шақилдоқ ёки болтачалар тутган... (Н. Эйдельманнинг «Аждодимни излайман» китобидан.)

¹ Қўнғироқсимон либосларга бурканган одамлар — Ўрта Осиё тарихининг сири очилмаган саҳифаларидан бири. Ўйлаб кўринг-чи, бу қанақа либос бўлдикин? Овда бундай либос қандай иш бериши мумкин?

Замонлар ўртасидаги боғлиқлиқни кузатиш!

Ўрта Осиё ва Кавказorti	Россия	Европа ва бошқа қитъалар
Эрамызгача XI — VI асрлар—Кавказ-orti худудларида Урарту давлатининг маъжуд бўлиши.	Эрамызгача VII аср — Қора денгиз атрофларида қадимги юнон манзил-гоҳларининг ташкил топиши (Ольвия, Пантикапей, Херсонес).	Эрамызгача XII — VI асрлар — Италия-да қуддорлик давлатининг ташкил то-пиши.
Эрамызгача VII — VI асрлар — даст-лабки давлаг бирлашмаларининг таш-кил топиши — Сутдиёна, Бактрия, Хс-разм.	Эрамызгача VI аср — форс шохи Кир-нинг Урарту худудлари устидан ўз хужмронлигини ўрнатиши.	Эрамызгача V аср бошлари — фракция-ликлар (Болгария)да қуддорлик дав-латининг ташкил топиши.
Эрамызгача 529 — 329 йиллар — Ўрта Осиёда Ахамонийлар сулоласининг хужм-ронлиги.	Эрамызгача 480 йил — Қора денгиз-олди ва Босфор худудларида қадимги қуддорлик давлатларининг ташкил топиши.	Эрамызгача 43 йил — римликлар-нинг Британияни босиб олиши.
Эрамызгача 494 — 493 йиллар — сак-ларнинг Доро I га қарши кураши.		Эрамызнинг I асри — Майя (Гватемала) шаҳар-давлатларининг ташкил топиши.
Эрамызгача 329 йил — Искандар Зулкар-найннинг Ўрта Осиёни истило қила бош-лаши.		
Эрамызгача 329 — 327 йиллар — Спита-меннинг юнон-македон истилочиларига қарши баш кўтариши.		
Эрамызгача 250 йил — Парфия сал-танатининг ташкил топиши.		
Эрамызгача 250 йил атрофи — Юнон-Бактрия давлатининг юзага келиши.		
Эрамызнинг I асрига яқин — эрамыз-нинг IV асри — Ўрта Осиё худудлари-нинг Кушон салтанатига қўшилиши.		

П Б О Б. ЎРТА ОСИЁ ҲУДУДЛАРИДА ИБТИДОИЙ ЖАМОА
ТУЗУМИНИНГ БАРҲАМ ТОПИШИ ВА СИНФИЙ
ЖАМИЯТНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

3-§. Ўрта Осиё ҳудудларида синфий жамиятнинг
юзага келиши

Эрамизгача VI—IV асрларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида қабилаларнинг жойлашуви ва уларнинг этник (элатлик) таркиби

Эрамизгача VI—IV асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида содир бўлган этник¹ жараёнлар ёзма манбаларнинг бўлмаганлиги ту-

файли бугунги кунда бир хилда ўз талқинини топиши амри маҳол. Мавжуд археологик ашё-далиллар эса ҳар доим ҳам тўғри ва бир-бирига мутаносиб маълумотларни беравермайди. Шундай бўлса-да, эрамизгача VI—IV асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида қабилаларнинг жойлашуви ҳақидаги археологлар, лингвистлар² топган маълумотлар бу борада хийла асосли ва, айтиш мумкинки, қатор муҳим хулосалар чиқариш имконини беради. Бу каби ёзма манбалар шундан гувоҳлик берадики, эрамизгача VI—IV асрларда Ўрта Осиёнинг деярли барча жойларида турли қабил ва элатлар — сўғдлар, бақтирийлар, марғиёнлар, хоразмликлар, парфиёнлар, саклар, массагетлар ва бошқалар истиқомат қилганлар.

Ўрта Осиёнинг деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлари ичида сўғдликлар ва хоразмликлар энг кўп миқдорни ташкил этар ва маданий тараққиёт жиҳатидан ҳам юқори ўринни эгалар эди. Сўғдликлар ўтроқ халқ бўлиб, асосан Амударё ва Сирдарё оралиғида оқувчи Зарафшон, Қашқадарё, Оҳангарон дарёлари воҳаларидаги шаҳар ва қишлоқларда яшар ҳамда деҳқончилик билан шуғулланар эди.

¹ Этник жараён (юнонча — этнос — халқ) — жаҳон халқлари маданий ва маиший хусусиятларининг ривожланиши ва бу халқларнинг ўзаро муносабатлари.

² Лингвистлар — турли халқлар тили ва нутқининг тузилиши ҳамда ривожланишининг умумий қонунларини тадқиқ қилувчи олимлар.

Қадимги замон муаллифлари сўғдлар мамлакатини Сўғдиёна деб атаганлар.

Ўрта Осиёдаги яна бир катта ўтроқ халқ хоразмликлар бўлиб, улар Амударё куйи оқими воҳасида соҳил бўйларида яшаганлар. Уларнинг мамлакати Хоразм деб аталиб, ўзининг бу номини бугунги кунгача сақлаб қолган. Сўғдликларнинг энг яқин кўшниси бактрияликлар бўлган. Улар Амударёнинг асосан сўл соҳилида жойлашган Бактрия мамлакатининг аҳолисини ташкил этган.

Ўрта Осиёнинг кўчманчи чорвадор халқлари ичида энг йириклари саклар ва массагетлар бўлган. Массагетлар Амударё қирғоқларидан тортиб то Сирдарёгача чўзилиб кетган чўлларда яшаганлар. Саклар эса Сирдарёнинг шарқий ва шимоли-шарқий томонлари — ҳозирги Тошкент вилояти ерларида истиқомат қилганлар. Мавжуд уч сак гуруҳлари ичидан «сака тиграхауда», яъни «чўққили қалпоқ кийовчи саклар» деб аталганлари энг кўп нуфусни ташкил этишган. Сакларнинг кўпчилиги кўчманчи чорвадорлар бўлсалар-да, бироқ уларнинг бир қисми ўтроқ ҳаёт кечиришган ва деҳқончилик билан машғул бўлишган.

Эрамингача VI—IV асрларда
Ўрта Осиё халқлари ҳужа-
лигининг ривожланиши

Сўғдликлар ва хоразмликлар эрамингача VI асрдаёқ деҳқончилик ишларини билар эдилар. Улар-

нинг деҳқончилик борасидаги дастлабки билимлари сунъий суғориш асосида юзага келган. Археологлар Зарафшон, Қашқадарё сингари катта-катта тоғ дарёларидан бошланувчи қадимги анҳорларни топдилар. Бахтга қарши, қадимги муаллифлар (Геродот, Страбон) ўз асарларида сўғдликлар ва хоразмликларга маълум бўлган фақат икки экин — тарих ва кунжутнигина эслатиб ўтадилар. Булардан ташқари «дон экинлари» ва «ток занглари» ҳам бўлганлиги тўғрисида сўз юритилади. Бошқа экинлар хусусида ҳеч гап-сўз учрамайди, лекин бундан бошқа экинлар бўлмаган экан-да, деган хулосага келиш керак эмас. Умид қиламизки, қазишлар давомида археологлар бошқа деҳқончилик экинлари ҳам бўлганлигини исботлаб берадилар. Шу халқлар деҳқончилиги тараққиётининг даражасини ҳисобга олсак, бошқа экинлар ҳам мавжуд бўлганлигига заррача шубҳа қолмайди.

Сўғдликлар, хоразмликлар ва бақтрияликлар хунармандчиликни ҳам билганлар. Катта-катта уйлар, Амударёда сузиб юривчи кемалар, турлитуман аслаха-анжомлар, олтин ва кумушдан ясалган зеб-зийнатлар, кулолчилик санъатига оид буюмларнинг сероблиги — буларнинг ҳаммаси хунармандчилик даражасининг нақадар юксаклиги, меҳнат қуроллари ва турли зеб-зийнатларни ясаш қобилияти ҳақида айтиб турибди.

Кўчманчи сак ва массагетларнинг хўжалик ҳаёт кечериш тарзи бирмунча паст даражада бўлган. Бу ҳар иккала эл чорвадор бўлган, бироқ массагетларнинг ҳали қолоқ ҳисобланган бир қатлами овчилик ва балиқчилик билан шуғулланишга мажбур бўлган. Сак ва массагетлар туя, от, қўй сингари йирик, майда туёқли ҳайвонларни боққанлар. Ҳайвонларнинг терисидан улар чодир, дарёлардан сузиб ўтиш учун мешлар, этик, қалпоқ ва кийим-кечаклар тикканлар. Юнгдан дағал газмоллар тўқиганлар. Гўшт ва сут бу халқларнинг асосий озиғи ҳисобланган. Улар хоразмликлар, бақтрияликлар, сўғдликлар билан савдо-сотик ишларини олиб борганлар.

Эрамизгача VI асрдаёқ Сўғдиёна ва Хоразмда шаҳарлар мавжуд бўлган, улар одатдаги қишлоқлардан анча фарқ қилган. Шаҳарлар ҳажми жиҳатидан улканроқ ва пухта истеҳкомланган бўлиб, атрофи девор билан ўраб олинган, баланд-баланд миноралари қад кўтариб турган икки истеҳкомли дарвозаси бўлган. Шаҳарлар аста-секин ҳукумат, савдогарлик ва коҳинларнинг доимий қўналғаларига айлана борган.

Энг қадимги кулдорлик давлатларининг ташкил топиши

Энг қадимги синфий жамиятларнинг юзага келиши тарихи бўйича Ўрта

Осиё ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Эрамизгача III—II минг йилликлардаёқ, Ўрта Осиё давлатлари билан Олд Шарқ давлатлари ўртасида айрим муносабатлар мавжуд бўлишига қарамай, Ўрта Осиёда Нил водийси, Жанубий Месопотамия ва бошқа жойлардаги давлатлар кўринишидаги давлатларнинг бор-йўқлиги тўғрисида ҳозиргача ҳеч қандай маълумот учраган эмас. Бу, албатта тасодифий эмас. Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки синфий жамиятларнинг иқтисодий асоси бўлиб хизмат қилувчи воҳа деҳқон-

чилиги ўз хусусиятига кўра, Олд Шарқ тараққиёти воҳа деҳқончилигидан фарқ қилади. Дарёларнинг мунгазам тошиб туриши, ўзидан кейин ҳосилдор лойқа қатламни қолдириши туфайли Олд Осиёда суғориш ишларини олиб бориш учун бринч (бронза) сингари маъдандан ясалган меҳнат қуролидан фойдаланиш имкони туғилган.

Ўрта Осиё шароитларида эса бринч меҳнат қуроллари ёрдамида катта дарёлардан экин майдонларига сув ҳайдаб келиш, албатта, имкониятдан ташқари гап эди. Ўрта Осиёда аҳоли темир маъданидан кенг фойдалана бошлагандан кейингина йирик суғориш тизимларини яратиш мумкин бўлди. Буни темир қуроallar пайдо бўлишининг йирик суғориш (ирригация) тизимлари ва шаҳар кўринишидаги йирик манзилгоҳларнинг яратила бошланиши билан тўғри келиши ҳақида гувоҳлик берувчи археологик маълумотлар исботлаб турибди.

Темир маъдандан ясалган меҳнат қуролларида фойдаланиш, натижада меҳнат маҳсулотининг кўпайиши, куллар меҳнатида тобора кўпроқ фойдаланиш — буларнинг барчаси ибтидоий жамоа муносабатларининг емирилиш жараёнини тезлаштирди. Жамоа орасида мулк борасидаги тенгсизлик аста-секин ўса борди, ҳарбий саркардалар ва дохий (сардор)ларнинг аҳамияти орта борди, қашшоқлар ва бойлар юзага кела бошлади.

Ўрта Осиё ҳудудларида биринчи ижтимоий-иқтисодий тузумнинг инкирозга учраши ва дастлабки давлатларнинг бунёдга келиш даври ҳақида муҳим маълумотлар бор. Масалан, ҳозирги Ўрта Осиё халқлари аجدодларининг «Муқаддас китоб»и деб ном олган «Авесто»да ана шундай маълумотларни учратиш мумкин. Китобда коҳинлар, жангчилар, деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳақида сўз кетади. Оловга сиғинувчи коҳинлар табақаси, жангчилар табақаси, деҳқонлар табақаси тўғрисида бир неча бор эслатиб ўтилади.

Археологик қазувлар Хоразм саҳроларида бир қанча қалъалар мавжудлигини исботлади ва дунёга маълум қилди. Бу қалъалар ташқи кўринишидан шаҳарларга ўхшайди. Улар чиндан ҳам кулдорлик даврига мансуб шаҳарлар бўлиб, ичида муҳташам қасрлар ва сержило, сербезак ибодатхоналар қад кўтариб турибди.

Тоғ дарёлари сувидан фойдаланувчи қабилаларнинг юзлаб чақирим жойга бир ўзлари анҳор қазиб боришлари ва бепоён чўл ва сахролардаги чексиз ерларни суғоришлари амримаҳол эди, албатта. Кучли бир давлатгина жуда катта миқдордаги жамоалар ёки қуллар ёрдамида йирик суғориш иншоотларини барпо этиши ва уларни бузмасдан сақлаб қолиши мумкин эди. Хоразм, Бақтрия ва Сўғдиёна давлатларининг бунёдга келиши суғориш деҳқончилигининг гуркираб ривожланишига олиб келди. Бу эса экинзор майдонларнинг кескин тарзда кенгайиб кетишига, иш кучининг ўсишига сабаб бўлди. Натижада жамоачи ва ҳарбий асирларни қулларга айлантириш ҳисобига давр талабини қондириш мумкин эди, холос. Илгари қулдорчилик бўлган давлат бирлашмаларининг юзага келишидаги энг асосий сабаблардан бири ҳам шу эди. Ўрта Осиёнинг бир қатор жойларида қуллар меҳнатидан фойдаланиш кенг тарқалган бўлишига қарамай, барибир ишлаб чиқаришнинг қулдорлик усули бу ерда муҳим ўрин тутмас эди, жуда нари борганда, бу «уй иши»дек бир нарса деб тушуниларди, яъни қулларга иккинчи даражали ишларни бажариш топшириларди. Улар хўжаликдаги қароллик, подачилик, кўйчивонлик сингари юмушларга жалб этилар эди.

Ўрта Осиё халқларининг динга муносабати

Эрамизгача I минг йилликнинг иккинчи ярмида

Ўрта Осиё ҳудудларида зароастризм (оташпарастлик) дини кенг тарқала бошлайди. Бу диннинг асосий ақидаси яхшилик билан ёмонлик, зиё билан зулмат ўртасидаги сира тамом бўлмайдиган қурашувга асосланувчи таълимотдан иборатдир. Синфий жамият пайдо бўлиш шароитларида бу дин халқ орасида айниқса кенг ёйилди. Зароастризм давлат дини мақомини олиб, олий ҳокимиятнинг улуғлар, зодагон ва руҳонийларнинг меҳнатқашлар оммаси устидан ҳукмронлигини қонунийлаштирар эди.

Ўрта Осиёда қуллар меҳнатидан фойдаланишнинг кенг расм бўлмаганининг яна бир сабаби шунда эдики, бу ерда қулларга кийим-кечак олиб бериш, уларга бошпана қуриш фарз ҳисобланарди, уларнинг меҳнатидан келадиган даромад эса бу чиқимларни қоплай олмас эди. Ундан кўра эркин жамоачиларни

ишлатиш фойдалироқ бўлган. Натижада эркин жамоачиларга қараганда куллар жуда озчиликни ташкил этарди.

Зароастризм динининг вужудга келиш тарихи бўйича асосий манба «Авесто» бўлиб, унда оташпарастларнинг диний калималари, оятлари тўпланган. Ўзининг бошланғич палласида оташпарастлик энг олий тангри Ахурамаздага сиғинишда ўз ифодасини топган. Тангри Ахурамаздани улуғлаш билан бир вақтда яна шундай бир қоида (таълимот) кенг эътироф этиладики, бу таълимотга кўра, дунёдаги ҳамма нарса — тангрилар ҳам, табиий ҳодисалар ҳам, ижтимоий ҳаёт ҳам, ҳайвонот дунёси ҳам яхшилик ва ёмонликка, ҳақиқатга ва ёлғонга мансубдир. Улар ўртасида ниҳояси йўқ кураш давом этади ва бу кураш жаҳондаги барча жараёнларнинг умумий мазмунини ташкил қилади. Шундай бир замонлар ҳам етиб келиши керакки, унда Ахурамазда ниҳояси йўқ курашнинг ғолиби бўлиб чиқажак ва ўшанда ўликлар тирилажак, барча нопок нарсалар ер юзидан изсиз йўқолиб, фақат «яхшилик» учун бахтли ҳаёт нашъу намосини суриш навбати етажак.

Оташпарастлик динида инсоннинг аҳамияти шу нарса билан белгиланадики, у ўзининг барча хатти-ҳаракатлари билан ё яхшиликни, ё ёмонликни мужассам этади. Яхшилик йўлини заминга Заратуштра олиб келган ҳақиқий дин (ҳақиқат) ёритади. Ёмонлик билан курашда яхшиликка ҳамкорлик қилишдаги инсоннинг асосий бурчи энг аввало ҳаққоний ҳаёт тарзи бўлмоғи керак, у ҳамиша «яхши фикр» сўрмоғи, «яхши сўз» айтмоғи, «яхши иш» қилмоғи лозим — ёмонлик билан курашда инсоннинг асосий роғи ана шулардир.

Оташпарастликнинг энг мўътабар тангрилари ичида Қуёш ва Ой тангриси Митранинг мавқеи баланд туради. У дехқонлар ва кўчманчиларнинг қудратли ҳомийси бўлиб, ҳар йили ўз ризқмандларига мўл ҳосил ва бисёрлик ҳадя этади. Мўл-кўлчилик ва сув тангриси Анахита ҳам бандаларининг ҳожатини чиқаришда Митрадан қолишмасликка ҳаракат қилади.

Митра фалақда ва ерда истиқомат қилувчи жанговар ўсмир қиёфасида акс эттирилади. Чарақлаган яшин ёрдамида у ёмонлик тангриси Аҳраман билан жанг қилади. Ёмғирдан кейин пайдо бўлувчи Ка-

малакка одамлар Митранинг ўқ ёйи деб сизинганлар. Бахт ва бойлик тангриси Хумога ҳам сизинганлар. Хумо гўзал куш сифатида тасаввур этилиб, унинг бадани олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлардан эмиш. Кушнинг ўзи кўзга кўринмайди, лекин унинг сояси кимга тушса, у одам бир умр бахтли ҳаёт кечиради.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоқда муқаддас олов сақланадиган алоҳида хилват жой бўлган. Хоразмдаги Жонбосқалъа қазувлари чоғида ана шундай «олов уйлар» топилган.

Оташпарастлик маросимлари ичида дафн маросими айниқса диққатга сазовордир. Марҳумнинг жасади одатда бирон тепалик устида тикланган махсус чордевор ичига куш ва ҳайвонлар еб кетиши учун ташлаб қўйилган. Шундан сўнг марҳумнинг суяклари териб олиниб, оссуарий деб аталувчи махсус идишларга солиниб, сақлаб қўйилган. Бу маросимнинг маъноси қуйидагича изоҳланган: ҳаёт — яхшилик туфайли бандаларга инъом этилган олий мукофот, ўлим — ёмонлик тангриси Аҳраман яратган ёвузлик. Ўлимдан кейин ҳар бир мўминнинг жасади ёмонлик манбаининг ифодасига айланади ва у билан оловни, тупроқни ва сувни мурдор қилиш асло мумкин эмас. Шунинг учун ҳам жасадни дафн этиш ёки ўтда куйдириш оташпарастлар динида новожибдир. Оташпарастлар тасаввурига кўра, марҳумнинг руҳи ўлимдан кейинги тўртинчи кунда тирикликдаги қилмишларининг жавобини бериши керак. Художўй марҳумнинг руҳи кенг кўприкдан тўғри йўл олади. Гуноҳкор эса тобора ингичкалашиб, охири пичоқнинг дамидай бўлиб қолувчи кўприкдан юриб боради ва ундан тубсиз жаҳаннам қаърига маҳв бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Эрамизгача VI—IV асрларда қабилалар жойлашган ҳудудларни харитадан кўрсатинг.
2. Давлат халқнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳволига қай йўсинда таъсир қилиши мумкин?
3. Ўрта Осиёда давлатнинг вужудга келиш сабабларини айтиб беринг.
4. Эрамизгача V асрда Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий тузуми билан шарқий славянларнинг ижтимоий тузумини таққосланг.
5. Хунармандчилик, сўнгра шаҳарларнинг пайдо бўлиши натурал (ўз оила эҳтиёжи учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи ёки ўз кунини

ўзи кўрувчи) хўжаликнинг емирилишига имкон берди. Бу фикрни исботлаб беринг.

6. Синфий жамият пайдо бўлиши даврида Ўрта Осиё худудларида жойлашган қабилалар, уларнинг машғулоти, урф-одатлари, ижтимоий тузуми ҳақида сўзлаб беринг.

7. Саклар ва массагетларнинг ҳаёти, турмуши, урф-одатлари, қурол-аслаҳалари, ижтимоий тузуми ҳақида сўзлаб беринг.

8. Ўрта Осиё халқлари ва Киев Руси халқлари хўжалигининг ривожланишини қисқартинг. Уларнинг машғулоти, хўжалик юриштишлари ва ҳоказоларда қандай умумийликлар бор ва нималари билан тафовут қилади?

9. Оташпарастлик динининг асосий белгиларини сананг.

4-§. Ўрта Осиё халқларининг мустақиллик учун кураши

Эрамизгача VI — IV асрларда Ўрта Осиё халқларининг форс-эрон истилочиларига қарши кураши

Эрамизгача VI аср ўрталарида Мидия ҳокимияти ўрнига Аҳамонийлар давлати келди. Аҳамонийлар ҳокимиятининг асосчиси

форс қабилаларининг шоҳи Кир II эди. Эрамизгача 550 йилда у Мидияни тор-мор қилиб, ўзига бўйсундирди, Мидия салтанати таркибига кирувчи юртларни босиб олди. Сўнгра Кичик Осиёнинг юнон давлатини ва энг бой Лидия мамлакатини ҳам ўз ҳокимиятига кўшиб олди. Бу эса унинг улкан давлат барпо этишга қаратилган режаларини рўёбга чиқариш учун қулай замин яратди. Кир II Осиёнинг барча мамлакатларини ўзига тобе қилиб олишни мўлжаллаб қўйган эди. Кирнинг истилочилиқ йўлида Бобил (Вавилон), Миср ва Ўрта Осиё давлатлари каби турли мамлакатлар ҳам ётарди. Аҳамонийлар тутган истилочилик сиёсатининг асл мақсадлари тўғрисида Геродот аниқ фикрларни баён қилган. Буюк муаррих ўз рисолаларидан бирида аҳамонийлар кўшини ҳарбий саркардаларидан бирининг сўзларини келтиради: «Биз саклар, ҳиндлар, ҳабашлар, оссурияликлар ва бошқа қатор қудратли халқларни форсларга бирон-бир зиён-заҳмат етказганлари учун эмас, балки қудратимизни ўн баробар ошириш истаги билан ўзимизга бўйсундирамиз ва қул қиламиз».

Кир II Бобилни босиб олганидан кейин улуғ давлатлар ичида сўнггиси бўлмиш Мисрга юриш қилмоқ-

чи бўлди. Бирок, Мисрга юришнинг барча қийинчиликларини назарда тутиб (чунки бу уруш узоқ муддатга унинг асосий ҳарбий кучларини банд қилиб туриши мумкин эди-да), у аввал Бақтрияни босиб олишга қарор қилди. Бу билан у давлатининг барча шарқий чегараларини кўчманчилар босқини хавфидан холи қилиб қўяр эди. Шундай қилиб, Бобилни олиб бўлгач, Кир II эрамизгача 529 йилда Ўрта Осиё кўчманчи қабилаларига қарши қатор юришлар уюштирди. Ўрта Осиё халқларига қарши олиб бориладиган ҳарбий ҳаракатларга у шахсан ўзи раҳбарлик қилишни мўлжаллаб қўйганди, чунки бу халқларнинг қудрати ва ҳарбий тайёргарлиги ҳақида яхши хабардор эди. Кир II Ўрта Осиёни босиб олишда қўлидан келган ҳар қандай шафқатсизликни аямади. Геродотнинг ёзганидек, Қуйи Осиёда Гарпаг (Кир II нинг саркардаси) биронта ҳам тирик жон қолдирмади, Юқори Осиёни эса Кирнинг ўзи ер билан яқсон этди. У ердаги халқларни биринкетин забт этар экан, ҳеч бўлмаса биронта чақалоқ ҳам унинг тигидан омон қолмади. Бу истилолар натижасида Кир II Бақтрияни, Сўғдиёна ва Хоразмни ўзига бўйсундириб олди.

Ўрта Осиё халқлари ажнабий босқинчиларнинг уларни бўйсундириб олиш учун қилган ҳар бир ҳаракатларига қаҳрамонона қаршилик кўрсатди. Шу боисдан ҳам Кир II Ўрта Осиё халқлари кўрсатган қаттиқ қаршиликни бутунлай синдира олмаган эди. Геродотнинг таъкидлашича, Кир II нинг қўшинлари катта талафот кўради ва шоҳнинг ўзи ўлдирилади.

Кир II нинг Ўрта Осиёга қилган юришлари ҳақидаги маълумотларни қўшлаб қадимги тарихчиларнинг асарларидан топшиш мумкин, лекин бу юришлар ҳақидаги тафсилотлар турлича талқин этилади. Шундай талқинлардан бирини келтирамиз: Кир II массагетлар ерига бостириб кирди, бу пайтда малика Тўмарис юртга ҳокимлик қилар эди. Форслар билан бўлган бир жангда Тўмарис жангчиларидан бир гуруҳи нобуд бўлади. Шулар ичида маликанинг ёлғиз ўғли ҳам ҳалок бўлади. Тўмарис Кир II дан ўч олишга қарор қилади. У шаҳарда пистирма қолдириб, босқинчилар қўшинини алдаб, бир дарага олиб киради. Улкан қўшин ва унинг шоҳи шу ерда ер билан яқсон қилинади. Ғалаба шу қадар тўлиқ ва ишончли бўлган эдики, ҳатто форсларнинг бу машғум мағлу-

бияти ҳақида ватандошларига хабар бериш учун ло-ақал бирон чопар ҳам қолмаган эди. Малика Кир II нинг кесилган бошини душманларнинг қони билан тўлдирилган мешга солиб қўйишни буюради. Сўнгра шафқатсиз шохнинг боши солинган мешга қараб шундай хитоб қилади: «Умр бўйи қонсираб, қонга ташна бўлиб юрар эдинг, мана, энди тўйганингча ич!».

Доро I қўшинининг тор-мор этилиши ва Аҳамонийлар салтанатининг кулаши

Кир II нинг ўғли истилочилик сиёсатни давом эттириб, Мисрни ўз давлатига қўшиб олди. Забт этил-

ган халқларнинг тўхтовсиз ғалаёнларини босиш учун эндиликда босиб олинган мамлакатлардаги кўп миқдорли қўшинларни сақлаш ҳам унинг чекига тушганди. Айни пайтда аҳамонийларнинг сарой хонадониди ҳокимият учун кураш авжга чиқди. Эрамизгача 522 йилда Эронда аҳамонийлар сулоласи вакилларида бири Доро I шоҳлик мансабига ўтиради. Аҳамонийлар ҳокимиятини вужудга келтирган Доро I (эрамизгача 522—486 йиллар) Кирнинг истилочилик сиёсатини давом эттирди. Унинг даврида Эрон янада қудратли давлатга айланди. Йигирма тўртта давлат Эроннинг васали бўлиб қолди.

Эрамизгача 518 йилда Доро I сакларга қарши Ўрта Осиё томон юриш уюштирди. Ўрта Осиё халқлари аҳамонийлар зулмини таг-томири билан қўпориб ташлаш учун бел боғлаб оёққа турди. Бу кўзғолон тўғрисида Доро I нинг ўзи айтиб ўтган. У ўз ишларини абадийлаштириш мақсадида Бистун қоясига эришган ғалабаларини номма-ном ўйиб ёзишни буюради. Жумладан, Бистун (Беҳистун) қоясида Парфия, саклар юрти Марғиёнаннинг ажнабий зўравонга қарши кўзғолон кўтарганлари ҳақидаги ёзувларни ўқишимиз мумкин. Кўзғолонга Фрада исмли марғиёналик киши бошчилик қилгани, кўзғолон қонли равишда бостирилгани ҳақида хабар берилади. 55 минг одам ўлдирилган, 6,5 ёки 7 минг одам асир олинган. Кўзғолончиларнинг раҳбари Фрада аввалига қочиб қутулади, бироқ кейинчалик қўлга олиниб, аҳамонийлар томонидан қатл этилади. Қадимги дунё тарихчиларидан Полиен ўзигача етиб келган сакларнинг ривоятларига асосланиб, бу халқнинг мардонавор курашлари борасидаги бир ривоятни сўзлаб беради.

Кўзғолончиларга қарши катта қўшин билан Доро I нинг ўзи боради. Нима бўлди-ю, форслар қўшини орасида сакларнинг отбоқари Широқ пайдо бўлади. Унинг кулоқ-бурунлари кесиб ташланган, ўзи қаттиқ калтакланганидан аъзои бадани мўматалоқ бўлиб кетган, қип-қизил қонга бўялган эди. Широқ, мени ўз ҳам-юртларим шу кўйга солди, мен энди уларга душманман, улардан ўч олмоқчиман, дейди. У Эрон қўшинини ўзи билан чўл орқали сакларнинг айни нозик ерига бошлаб боришини айтади. Етти кечаю етти кундуз сувсиз, гиёҳсиз чўл-сахролардан юриб борган Эрон қўшини ўзининг алданганини фаҳмлайди. Широқ эса ўзининг ҳақиқий душманларига виқор билан тик қараб шундай жавоб беради: «Мен ғалаба қилдим! Азиз юртдошларим бўлмиш сакларнинг сиз туфайли чеккан жабру ситамлари эвазига сизлар энди очлик ва сувсизликдан ўлиб кетасизлар». Эрон қўшинлари мард отбоқарни қатл этадилар. Доро I қўшини саклар ва массагетлар томонидан янчиб ташланиб, шу билан бу босқинчилик юриши барҳам төпади.

Ўрта Осиёнинг эрксевар халқлари аҳамонийлар сулоласи шоҳларининг асоратига қарши тинмай бош кўтарар эдилар. Мустақиллик учун олиб борилган кураш натижасида эрамизнинг IV асрига келиб хоразмликлар аҳамонийлардан ҳоли давлат барпо этдилар. Айни вақтда саклар ҳам аҳамонийлар тобелигидан озод бўлдилар.

Юнон-македон қўшинининг
Ўрта Осиёга юриши

Ўрта Осиё халқлари қарийб икки юз йил давомида Эрон босқинчиларига

қарши мардонавор кураш олиб борди. Орадан 150 йил ўтгач, Ўрта Осиё халқлари бошига яна қора булутлар соя сола бошлади. Бу даврда Македония кескин тарзда кучайиб кетди. Унинг шоҳи Филипп II Юнонистоннинг каттагина қисмини босиб олишга муваффақ бўлди. Эр. авв. 337 йилда у Эронга қарши уруш эълон қилди. Бироқ, шу вақтда Филипп дунёдан ўтади ва ҳокимият унинг Македонский деб ном олган Искандар (Александр) исмли ўғли қўлига ўтади. Искандар золимликда отасидан ҳам ошиб тушади. У Аҳамонийлар давлати билан урушга тайёргарлик кўра бошлайди. Эрондан келаётган хабарлар туфайли Искандар Зулқарнайн Аҳамонийлар давлатидаги ўзаро низолар, ижтимоий ва иқтисодий тангликлардан яхши хабардор

бўлиб турарди. Эрамизгача 334 йилда Граник дарёси ва Исс шаҳридаги жангларда юнон-македон қўшини аҳамонийлар қўшинини шармандаларча маглубиятга учратади. Искандар Кичик Осиёни, Шом (Сурия)ни, Фаластинни, Финикия ва Мисрни босиб олади. 331 йилда Гавгамел остоналарида Доро III қўшини яксон қилиб ташланади, унинг ўзи эса қочиб қолади. Искандар уни асирга туширишга ҳаракат қилиб таъқиб эта бошлайди. Бу пайтда аҳамоний зодагонлар орасида фитна уюштиришлар авжга чиқмоқда эди. Улар Доро III ни қўлга оладилар ва қатл этадилар, аҳамонийлар шоҳининг қариндоши Бессни шоҳ деб эълон қиладилар. Бесс юнон-македон қўшинларига зарба бериш учун куч тўплай бошлайди. Кучлар нисбати ўртасидаги фарқ жуда катта эди, шунинг учун у Ўрта Осиё ҳудудлари томон чекинишга мажбур бўлади.

Эрамизгача IV — I асрларда
Ўрта Осиё халқларининг ку-
ролланиши ва ҳарбий санъа-
ти

Эрамизгача IV асрга ке-
либ Ўрта Осиёда аслаҳа-
созлик иши энг юқори
ривожланиш даражасига
кўтарилди. Хужум куро-
л-

ларидан темир ханжар ва қилич кенг қўлланила бош-
лади. Қиличнинг узунлиги гоҳо 1,2 м га етар эди.
Кўпинча сагарис деган жанг ойболтаси қўлланилар-
ди. Бринч ёки темир учли узун найзаларнинг аҳамия-
ти айниқса зўр эди. Узоқдан туриб жанг қилишда
ўқ-ёйдан фойдаланиларди. Геродотнинг хабар бери-
шича, жангчилар ўзларини темир қалқонлар билан ҳи-
моя қилганлар. Асосан мисдан ясаладиган дубулгалар
жангчиларнинг бошини омон сақлаган. Отларнинг
кўкрагига ҳам темир қалқон тақилган. Булардан таш-
қари жанговар аравалар жанг чоғида сипоҳийларнинг
ишончли ҳамроҳлари бўлган.

Умумшаҳар истехкомлари билан бир қаторда
йирик шаҳарларни минора ва шинаклари, осма дарво-
залари бўлган қудратли деворлар ҳимоя қилган.
Кўпинча бундай шаҳар-қалъалар сувга тўлдирилган
кенг ҳандақ (зовур) билан ўраб олинган. Жанг олиб
боришнинг яна бир машҳур усуллари билан бири — бу
узоқни кўзловчи (стратегик) чекиниш бўлиб, отлик
сарбозлар гоҳ ҳамла қилишар, гоҳ кўздан ғойиб бўли-
шар, гоҳ шиддатли зарба бериш учун ҳеч ким ўйлама-
ган томондан пайдо бўлиб қолишар эди. Лекин акса-
рият ҳолларда жанг сўл томондан қилинган ҳамла би-

лан бошланиб, бунда ҳимояга ўтиб олган рақиблар устига от қўйиб ёпирилганча найза ва ўқ ёмғирини ёғдиришган. Икки тараф қўшинлари бир-бири билан тўқнашиб, аралашиб кетгандан кейин эса чинакамига қўл кучи ва найзавозлик жанги бошланган. Жанг ўзининг ҳал қилувчи палласига етай деганда захира (резерв)га қўйилган лашкарлар ишга тушган.

Аҳамонийлар давлатининг юнонлар билан бўлган урушда иштирок этиши туфайли Ўрта Осиё қўшинларининг раҳбарлари ҳам аҳамонийлар, ҳам юнон-македон қўшинларининг қурол-яроқлари ва урушиш усуллари билан яхшилаб танишиб олганлар.

Искандар Зулқарнайн ҳукмронлигига қарши халқ кураши

Ўрта Осиё ҳудудларига чекиниб олган ва ўзини Бақтрия ва Сўғдиёнанинг вассали деб эълон қилган

Бесс бу ҳудудлар аҳолисини бирлаштирди-да, Искандарга қарши оёққа турғазди. У халқни мустақил давлат тузиш учун курашга чорлади. Окс (Амударё) дарёсини кечиб ўтиш Искандар қўшинлари учун озмунча қийинчилик туғдирмади, чунки Бесс барча қайик, сол ва дамбаларни олиб кетишни ва йўқ қилиб юборишни буюрган эди.

Дарёнинг кечув жойи жуда кенг (1100 м га яқин) ва чуқур, оқим ҳам кучли эди, кўприк қуриш учун эса сувнинг туби қумлоқ бўлганидан қоққан қозикларни тутмас эди. Шунда Искандар чодирлардан қоп тикиб, ичини ўтга тўлдиришни буюрди. Беш кун деганда Искандарнинг қўшини Окснинг нариги қирғоғига ўтиб олди. Бесснинг лашкарбошилари сотқинлик қилиб, ўз бошлиқларини Искандарга тутиб бердилар. Узоқ ва оғир қийноқлардан кейин Бесс қатл этилди. Уни қатл этишга шахсан Искандарнинг ўзи фармон берди.

Аввалига тинч аҳоли бизларни эронликлар зулмидан озод қилади деб, юнонларни ўзларининг ҳалоскори сифатида қабул қилади ва деярли уларга қаршилик кўрсатмайди. Бироқ улар бир босқинчи ўрнига иккинчи босқинчи келганини англагандан кейин қаттиқ туриб кураш олиб боришга киришади. Искандар қўшинлари Ўрта Осиё ҳудудларидан жуда катта қийинчиликлар билан силжиб борар эди. Искандар Шарқ томонга юришни бошлаганда устози Арастунинг «ваҳший билан қул ўзларининг табиатларига кўра бир-бирига яқин тушунчалардир» деган ҳикматига ҳали-ҳамон эътиқод қилиб келар эди. Бироқ, узоқ ва номаълум

юртларда кўрган-кечирганлари жаҳонгирнинг «ваҳшийлар» ҳақидаги тасаввурини остин-устун қилиб юборди. Бу ерда у қулларга хос итоатгўйлик ва тутқинликни, ваҳшийлик ва жаҳолатни эмас, балки мардлик ва юксак инсоний қадр-қимматни кўрди. Ўрта Осиё халқлари ўз ерларини ёт босқинчилардан мисли кўрилмаган матонат ва жасорат билан ҳимоя қилдилар. Улар ўз шаҳарларини жон олиб-жон бериб душманлар хуружидан омон сақладилар. Ҳимоячиларнинг жуда кўплари душман кўлига тушишни истамай ўзларини ўзлари ҳалок этдилар. Қаршилиқ кўрсатган қасаба ва шаҳарлар аҳолисидан Искандар аёвсиз ўч олар эди. Қадимги дунё муаррихларидан Арриан, кўзғолон кўтарган етти шаҳардан биронтасида ҳам тирик жон қолмаганди, ҳаммалари ё қиличдан ўтказилганди, ё кул қилиб олиб кетилганди, деб ёзган эди.

Эрамузгача 329—327 йиллардаги Спитамен кўзғолони

Эрамузгача 329 йилнинг баҳорида Искандар Марокандани босиб олгач, шаҳарда бир гарнизонини қолдиради-да, Фарғона водийси томон ҳаракат қилади. Бироқ шу пайтда Зарафшон водийсида кўзғолон кўтарилади. Уч йил давом этган кўзғолон маркази Сўғдиёна эди. Кўп ўтмай Бактрия аҳолиси сўғдликларга бош кўшади. Искандар яна ўзининг асосий кучларини Зарафшон воҳасига ташлашга мажбур бўлади.

Юнон-македон истилочиларига қарши энди ўтрок деҳқон аҳолиси ҳам бош кўтаради. Халқни кўзғолонга отлантирган одам Ўрта Осиё халқлари қадимги дунё тарихининг чинакам қаҳрамони Спитамен эди. Искандарнинг Ўрта Осиё халқларини Эрон истилочиларидан озод қилиб, мустақиллик ўрнатиш учун эмас, балки ундан ҳам машъумроқ асоратларга солиш учун келганлигини Спитамен биринчилардан бўлиб тушуниб етади.

Спитамен ўз атрофига бирмунча қўшин тўплайди-да, Сўғдиёнанинг пойтахти Марокандага йўл олади. Бу ерлардаги кўзғолонни бостириш учун Искандар кўз кўриб, кулоқ эшитмаган чораларни кўради. Қонли жанглар кўзғолончилар селдай босиб кела бошлаган Кирополь кўчаларида қизгин тус олади. Шаҳарни ишғол қилиш учун жаҳонгир энди девортешар жанг қурилмалар — манжанақларни ишга солади. Ҳимоячиларнинг бутун диққат-эътиборлари ишғолнинг асосий йўналишига банд бўлиб турганда Искандар унча

катта бўлмаган кўшини билан қуриган дарё ўзанидан ўтиб келади-да, сездирмай шаҳар ичкарасига кириб, дарвозаларни очиб юборади. Саккиз мингдан ортиқроқ шаҳар ҳимоячилари жангда ҳалок бўлади. Бироқ кўзғолончилар арк томон чекинганча шаҳарни ҳимоя қилишда давом этадилар. Жуда кўп саъй-ҳаракатлар ва қурбонлар эвазига македонияликлар ҳимояни ёриб ўтишга ва шаҳар аҳолисини битта қўймай кириб ташлашга муваффақ бўладилар. Шундан сўнг Искандар Сирдарё бўйларидаги кўзғолончилардан ўч олишга киришади. Бу орада унинг кўшинлари Спитамен тузган пистирмага дуч келади ва бутунлай йўқ қилиб юборилади. Спитамен яна Марокандага қайтади. Юборган кўшинининг мағлубиятга учраганини эшитган Искандар Спитамен кўшинини янчиб ташлаш учун ўзи йўлга отланади.

Юнонларнинг катта куч билан яқинлашиб келаётганидан дарак топган Спитамен Мароканда қамалини тўхтатади-да, саҳро ичига кириб бекинади. Мағлубият аламига чидай олмаган Искандар Сўғдиёна аҳолисидан шафқатсизларча ўч олади. Юнон кўшинлари ҳам катта талафот кўради. Эрамизгача 328 йилда Искандар Бактрияда қишлоғини ўтказгач, ҳал қилувчи жангга тайёрланади, кўшинларини тўлдиради ва шу билан бирга ўзига иттифоқдошлар қидиради — саклар ва хоразмликларнинг сардори билан музокаралар олиб боради.

Спитамен душманни бир кун ҳам ўз ҳолига қўймайди. У «учқур» отлик жангчилар билан истилочиларга кўққисдан ҳужум қилар ва қақшатқич зарбалар берар эди. Эрамизгача 328 йилнинг баҳорида Искандар ўз кўшинини беш қисмга бўлади ва Сўғдиёнанинг у чеккасидан бу чеккасигача юриб ўтиб, 120 мингдан ортиқ маҳаллий аҳолининг ёстиғини қурилади. Эрамизгача 328 йилнинг кузида эса Спитамен билан сўнгги жанг бўлади. Бу жангда ҳар икки томон катта талафотлар кўради. Спитамен яна саҳро бағрига яширинади. У ерда кўчманчи қабилаларнинг сардорлари хиёнаткорона ҳужум қиладилар ва, қадимги дунё муаррихи Арриан ёзганидек, хавфни ўзларидан бартараф этиш учун унинг калласини олиб, Искандарга юборадилар.

Аҳамонийларнинг жаҳонга доврўғ солган ҳокимиятини осонгина тиз чўктирган Искандар Зулқар-

найн барибир Сўғдиёнадаги кўзғолонни бостиришга эришолмади. Кўзғолончиларга қарши курашда ўзининг таянчига айлантириш мақсадида у маҳаллий зодагонлар билан битимлар тузиш йўлларини қидира бошлайди. Маҳаллий зодагонлар ва руҳонийларга ўз муносабатини тубдан ўзгартиришга мажбур бўлади: уларга пул мукофотлари беради, тортиб олган мулкларини эгаларига қайтаради, талаб олинган бойликларни ёрдам берганларга инъом қила бошлайди. Ҳатто Спитамен мамлакатдошларидан бирининг Роксана (Рокшанак) исми кизига уйланади ҳам. Бироқ Искандарнинг сиёсий мақсадларни кўзда тутиб атайлаб шундай қилаётгани ўз-ўзидан аён эди, бу билан у маҳаллий зодагонларни ўзига оғдириб, шу йўл орқали босиб олган ерларида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ниятида эди. Фақат маҳаллий зодагонларнинг сотқинлиги ва юнон кўшинларининг ҳарбий устунлиги туфайлигина Сўғдиёна халқ оммасининг қахрамонона қаршилиги бостирилган эди.

Ўрта Осиё ерларини забт этишга Искандар қарийб уч йил сарфлади, бироқ у нисбатан унча катта бўлмаган худудларни бўйсундиришга муваффақ бўла олди: Сўғдиёна, Бақтрия ва тоғли вилоятларнинг бир қисми, Хоразм ва кўчманчи қабилалар дахлсиз қолдилар. Ҳа, Спитамен кўзғолони бостирилган эди. Бироқ Искандар Зулқарнайн учун бу жанг мағлубият билан баробар эди. У Сирдарёгача етиб боргандан кейин ўз кўшини ва енгилмас саркарда деган обрўйдан маҳрум бўлишини ўйлаб саклар билан олишишга журъат этолмади. Натижада кучсизроқ рақиб қидира бошлайди ва эрамизгача 327 йилнинг ёзида кўшинини Ҳиндистон сари йўналтиради.

Искандар	Зулқарнайннинг	Юнон-македон	истилоси
Ўрта Осиёга	бостириб кели-	Зарафшон	воҳасини
шининг	оқибатлари	ер	билан
		яксон	қилиб,
		хоро-	бага
		бага	айлантирди,
		аҳоли-	нинг
		каттагина	қисми
		қириб	ташланди,
		оғир	талафот-
		лар	етказилди.
		Кўпгина	шаҳарлар
		вайрон	этилди.

Искандар Зулқарнайн келиши даврида ибтидоий жамоа тузуми барбод бўла бошлаган, синфлар шакллана бошлаган эди. Искандарнинг юришлари бу жараёни тезлаштирди ва чуқурлаштирди. Урушнинг ўзини катта-катта қуллар оммасининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Қуллар миқдорининг ортиб кетиши ма-

ҳаллий зодагонларни ҳам бефарқ қолдирмади, гарчи қуллар асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлмаса-да, маҳаллий зодагонлар уларнинг меҳнатидан аввалгига қараганда кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилмоқда эдилар.

Искандарнинг ҳарбий юришлари Ўрта Осиёда ягона ҳукмдорга, қўшинга ва бошқарувнинг бетартиб тузилмасига эга бўлган катта-катта давлатларнинг ташкил топишига кучли туртки бўлди. Яна шу нарса диққатга молиқки, Искандарнинг юришлари, худди Ўрта Осиёда бўлганидек, Юнонистоннинг ўзида ҳам маданий ҳаётда катта аҳамият касб этганидан кўз юмиш мумкин эмас. Бу давлатлар тарихида биринчи марта икки олам — юнон ва Шарқ олами бир-бирига янада яқинроқ боғланди. Мағриб ва Машриқнинг савдогарлари, ҳунармандлари, мусавирлари, жангчилари ва бошқа касб-ҳунар соҳиблари бир-бирлари билан яқиндан танишдилар. Бу ҳамкорлик жараёнида ҳар иккала томон ўз тажрибасини, ўз ютуқларини ўртоқлашиб, бир-бирига таъсирини ўтказди. Искандар барпо этган асосий шаҳарлар жойлашган Бақтрияга юнон маданиятининг таъсири айниқса кучли бўлган. Қадимги Рим муаррихи Курций Руфнинг шөҳидлик беришича, Искандарнинг ўзи шундай деган эди: «Кўпгина Осиё халқларида ҳеч иккиланмай ибрат қилса арзигулик фазилатлар бор эди: ўзингдан бировга бермасанг, бировдан ўзингга олмасанг, давлатни бошқариш асло мумкин эмас».

Искандар бир қатор маҳаллий урф-одатларни ўз саройида жорий этади, қўшинига кўплаб сўғдликларни қабул қилади, уларни саройига яқинлаштиради. Плутарх таъкидлаганидек, Искандар маҳаллий халқнинг турмуш тарзига тобора кўникишга ҳамда сўғдликларни македонияликларнинг урф-одатлари билан таништиришга ҳаракат қилар эди.

Шубҳасиз, эрамизгача IV асрда Юнонистон маданият бобида Ўрта Осиё вилоятларига қараганда анча юқори турар эди, бироқ маданиятни юз минглаб одамларнинг ёстиғини қуритиш ҳисобига «ёйиш» ни ҳеч қачон ижобий ҳол деб бўлмайди.

1. Эрамизгача I минг йиллик ўрталаридан эрамиздан аввалги V асргача Ўрта Осиё халқлари қайси ташки душманлар билан кураш олиб боришга мажбур бўлди?
2. Харитадан Ўрта Осиё ҳудудларидаги босқинчилар юриб ўтган йўллари кўздан кечиринг. Нима учун Кир Ўрта Осиёни забт этишни Бақтрияни бўйсундиришдан бошлайди?
3. Ўзингизни Кир II нинг қўшинларидан бири ичида тургандек тасаввур қилинг. Айтинг-чи, бу қўшин қандай қийинчиликларга дуч келади ва нима учун бутун бир қўшин мағлубиятга учради?
4. Широқнинг ишини тасвирлаб беринг. У нега шундай йўл тутди?
5. Тўмарис қандай қилиб ва нима туфайли Кир II нинг ўнлаб баравар устунликдаги кучини барбод этишга муваффақ бўлди?
6. Харитадан Искандар Зулқарнайннинг Ўрта Осиё ҳудудлари бўйлаб юрган йўллари кўздан кечиринг. Ўрта Осиё халқлари устидан у қай йўсинда ўз ҳокимиятини ўрнатди?
7. Эрамизгача IV—I асрларда Ўрта Осиё халқларининг қурол-ярғлари ва ҳарбий санъати ҳақида сўзлаб беринг.
8. Ўйлаб кўринг-чи, Спитамен аскарлари қандай шароитларда Искандар қўшинини тор-мор келтира олган бўларди?
9. Юнон-македон қўшинининг Ўрта Осиёга бостириб кириши қандай оқибатларга олиб келди?

5-§. Ўрта Осиё Салавкийлар давлати ва Юнон-Бақтрия подшолиги таркибида

Эрамизгача IV—III асрларда Сўғдиёна ва Бақтрия Салавкийлар таркибида

Эрамизгача 323 йилда Искандар Зулқарнайннинг вафотидан кейин салтанатга эга бўлиш учун унинг

саркардалари ўртасида кураш бошланди. Бироқ даввогарлардан биронтаси ҳам олий ҳокимиятни тўлиқ эгаллашга муяссар бўла олмади. Салтанат уч мустақил давлатга бўлиниб кетган эди: Македония, Миср ва Салавкия (Сурия). Искандарнинг ғайратли ва истеъдодли ҳарбий бошлиқларидан бири Салавкага Ўрта Осиёнинг Сирдарёгача бўлган вилоятлари тегди. У ўз давлатига Сўғдиёна ва Бақтрияни ҳам кўшиб олди. Ўрта Осиё ерлари салавкийларнинг асосий мулкларидан ғоят узоқда бўлса-да, лекин улар муҳим ҳарбий (бошқа мамлакатларга хужум қилиш учун қулай жойлиги сабабли) ва иқтисодий аҳамият касб этар

эди. Салавка ва унинг ворислари Дажла (Тигр) дарёси бўйидаги Салавкиядан Бақтрияга олиб борувчи савдо йўли бўйлаб янги кент ва шаҳарлар барпо қилдилар. Аҳолини асоратда сақлашда маҳаллий зодагонлар ҳам иштирок этар эдилар, ҳолбуки Ўрта Осиёдаги салавкийлар ҳокимияти юнон ҳарбий манзилгоҳларидан жой олган жангчиларнинг ҳарбий кучига таянар эди.

Босиб олинган ҳудудларда салавкийлар юнон тили, санъати, юнонларнинг урф-одатлари-ю динларини тарғиб қилар эдилар. Сўғдиёналиклар, бақтрияликлар ва Ўрта Осиёдаги бошқа халқларни эллин (юнон) лаштириш жараёни ана шу тариқа бошланган эди. Бу жараён эрамизгача III—II аср санъатида айниқса кўпроқ ўз ифодасини топган.

Бироқ Салавкия давлати барқарор эмас эди. Унинг таркибига кирувчи халқлар мустақилликларини бой бериш эвазига муроса қилишни истамадилар. Ўрта Осиё бойликларини босқинчилар билан бирга баҳам кўришни истамаган маҳаллий ҳукмдор зодагонларда норозилик уйғонди. Салавкия давлатининг ичида эса ҳокимият учун талаш бир зум ҳам тинмаётганди. Буларнинг ҳаммаси эрамизгача III аср ўрталарида Салавкия давлатининг майда-майда бўлакларга ажралиб, инқирозга юз тутишига олиб келди.

Бақтрия, Парфия ва Сўғдиё-
нанинг Салавкия давлати
таркибидан чиқиб кетиши

Ҳозирги Туркменистон-
нинг жанубий қисми ва
Хуросоннинг чегара ерла-
рида жойлашган Парфия

Салавкияга қарши биринчи бўлиб бош кўтарди. Ўрта Осиёдаги қабилалар Аршак бошчилигида кўзғолон кўтариб ғолиб чиқади. Шундай қилиб, эрамизгача III аср ўрталаридан Парфия давлати ўз тарихига асос солди. Аршак ва унинг ўғиллари ҳукмронлик қилган даврда Парфия йирик давлатга айланди. Лекин Юнон-Бақтрия давлати билан тинимсиз бўлган урушлар натижасида 226 йилда Парфия давлат сифатида барҳам топади.

Бақтриянинг сатрапи — юнон Диодот бу давлатда (Сўғдиёнанинг собиқ салавкиялик сатрапи Евтидем забт этгунга қадар) эрамиздан олдинги III аср охиригача ҳукмронлик қилди, холос. У Бақтрия ва Сўғдиёнани йирик бир мустақил давлатга бирлаштир-

ди ва унинг қудратига тамал тошини қўйди. Бу давлат фанда Юнон-Бақтрия давлати деб аталади, чунки ҳокимият тепасида турган сулола юнонлар бўлиб, давлатнинг маркази эса Бақтрия ерлари эди. Афсуски, Юнон-Бақтрия давлати ҳақидаги маълумотлар ҳаддан ташқари кам. Асосий манбалар юнон-бақтрия шоҳлари зарб қилган чақа пуллардан иборат, холос. Кўп сонли манбалар сирасига яна бизгача олтиндан, кумушдан ва терракота деб аталувчи куйдирилган сополдан ясалган буюмлар кўринишидаги юнон-бақтрия санъати едгорликларини киритиш мумкин. Ҳозирда Британия музейи ва Давлат Эрмитажида сақланаётган Амударё хазинасидаги майда тилла тақинчоқлар айниқса юксак бадиий қимматга эга. Маҳаллий ва юнон маданиятининг Ҳиндистон ва Эрон маданияти билан чатишиб кетиши бу давр маданияти ва санъати учун хос хусусиятдир. Чақа пуллардаги тасвирлар Юнон-Бақтрия давлатида ибодатхона ҳайкалчалари (санамлари) мавжудлиги ҳақида тахмин қилиш имконини беради. Бақтрия (Термиз)да олиб борилган археологик қазилмаларда топилган қадимий дунёга тегишли меъморий ва ҳайкалтарошликка оид осори-атиқалар бунга яққол далил бўла олади. Юнон-Бақтрия салтанати эрамизгача III асрнинг ўрталаридан II асрнинг охиригача бўлган қарийб юз йиллик муддат ичида ҳукм сурди. Ички ғалаёнлардан эзилган, Парфия билан муваффақиятсиз урушдан кучсизлашган бу салтанатга эрамизгача 130 йилда келгинди юэчжи (тохар) кўчманчи қабилалари қақшатқич зарба беради ва аста-секин унинг ерларини босиб олади.

Қанғ, Фарғона, Бақтрия (эрамизгача II аср — эрамизнинг I асри)

Эрамизгача III асрнинг охирида ўзаро урушлар натижасида кўчманчи чорвадор қабилаларнинг

катта гуруҳи бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўта бошлайди. Бундай кўчиб ўтишлар пировардида Ўрта Осиё худудларида Қанғ, Фарғона, Бақтрия давлат бирлашмалари ташкил топади.

Қанғ¹ давлати тепасида Сирдарёнинг ўрта оқимларида яшовчи кўчманчилар раҳбарлари ҳукмрон-

¹Қанғ — хитойча Қангуй деган номдан олинган.

лик қиладилар. Хоразм эса тобе вилоят сифатида шу бирлашма таркибига кирар эди. Эрамизгача II аср охири — эрамизнинг I асри — кудратли. Қанғҳа давлатининг энг гуркираган даври бўлди. Бу вақтга келиб ҳукмдорлар ўзларининг чақа пулларини зарб этишган, йирик истеҳкомлар (Хоразмдаги Жонбосқалъа), сиғиниш иншоотлари, улкан бинолар (Хоразмдаги Қўйқирилган қалъа) барпо этишга ҳаракат қилганлар. Қанғуй даврига оид Ковунчи тепа (Тошкент вилоятининг Янгийўл ноҳияси) манзилгоҳи ҳам тупроқ остидан қазиб чиқарилди.

Фарғона (Паркан ёки хитойча Давань) давлат бирлашмаси Фарғона водийсининг ғарбий ҳудудларини эгаллар эди. Эрамизнинг I асрида яшаган хитой йилномачилари бу даврда Фарғонада етмишта шаҳар бўлганлигини ёзадилар. Улар маҳаллий халқнинг деҳқончилик ва зироатчилик бобидаги маҳоратларидан қойил қолганликларини ҳам тан оладилар. Олимлар беда (йўнғичқа), узум, бодринг, ерёнгоқ, анор каби деҳқончилик маҳсулотлари, мева ва сабзавотларни Хитойга айнан мана шу Фарғона водийсидан олиб кетилар эди, деб тахмин қиладилар. Бироқ, мазкур давлат бирлашмаси ҳақидаги маълумотлар ҳанузгача яхши ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларига мунтазир бўлиб қолмоқда.

Эрамизгача II аср охири — эрамизнинг I асрида Ўрта Осиё ҳудудларидаги учинчи давлат бирлашмаси Бақтриядир. У ҳозирги Ўзбекистоннинг жанубий қисмини, Тожикистоннинг катта қисмини ва Афғонистон шимолий ноҳияларининг бир қисмини эгаллаган. Олимларнинг тахминича, бу бирлашмани кўчманчи юэчжилар вужудга келтирганлар. Ҳозирги вақтда бу давр археологик ёдгорликларининг катта миқдори ўрганиб чиқилган. Сурхондарё вилоятида қадимги Термиз, Зартепа, Далварзин шаҳарчаларида эрамизгача бўлган II — I асрларга оид маданий қатламлар топилган. Денов яқинида Бақтрия ҳукмдорларидан бирининг саройи қазиб олинган. Хитой йилномачилари аҳолининг машғулотлари ва расм-русмлари ҳақида ёзар экан, уларнинг ўтроқ ҳаёт кечиришгани, одамлар ўз шаҳри ва қаватли уйларига эга бўлганини, савдо ва деҳқончиликда анча баркамол эканликларини айтиб ўтадилар. Бақтриянинг муҳим халқаро савдо маркази бўлгани ҳам маълум.

Унинг хуудларидан Буюк ипак йўлининг жанубий шохобчаси ўтган. Бақтриялик кулоллар, май ясовчилар, заргарлар ва тўқимачиларнинг маҳсулотлари бутун Шарқда кенг истеъмол қилинган. Лекин Бақтрия тарихи бўйича тўпланган маълумотлар изчил бўлмай, ўша даврни тўлиқ ва равшан гавдалантириб беролмайди, ушбу давлат бирлашмасининг тарихини ҳали узоқ ва кунт билан тадқиқ этиш талаб этилади. Маҳаллий ва юнон маданиятларининг Хиндистон ва Эрон маданияти билан чатишиб кетганлиги ҳам бу давр санъати ва маданияти учун хос хусусият эканини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Савол ва топшириқлар

1. Харитадан Салавкийлар давлати хуудларини кўрсатинг. Улар қандай қилиб Ўрта Осиё ерларининг бир қисмини ўз мулкларига қўшиб олдилар?
2. Салавкийлар давлатининг инкирозга учраш сабабларини айтиб беринг.
3. Юнон-Бақтрия салтанати ҳақида сиз нима биласиз? У қандай ташкил топди ва нима учун инкирозга юз тутди?
4. Ўрта Осиёнинг Қанғ, Фарғона, Бақтрия хуудларида давлат бирлашмаларининг ташкил топиш сабабларини айтиб беринг. Улар ҳақида сиз нималар биласиз?

6-§. Кушон давлати

Кушон давлатининг ташкил Эрамизгача 140—130 йилларда сак қабилалари тазйиқи остида Юнон-Бақтрия давлати барбод бўлди. Бироқ «улкан юэчжилар»дан мағлубиятга учраган саклар Бақтрия томонга силжий бошладилар. Бу пайтда хуннлар томонидан тор-мор этилган юэчжилар ғарбга, Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё томонга кетадилар. Бақтрияга кўчиб боргандан кейин «улкан юэчжилар» 5 та майда сиёсий хонадонга бўлиниб кетади: Хюми, Шуанми, Хи се, Думи ва Гуйшуан. Улар деҳқончилик ва хунармандчилик борасида бақтрияликларнинг урф-одатлари ва ютуқларидан ибрат ола бошлайдилар, ўз тангаларини зарб этадилар. Хитой манбаларидан маълумки, юэчжилар Бақтрияни босиб олганларидан кейин, Гуйшуаннинг ҳокими Кадфиз қолган хуудларни ҳам бўйсундириб олади ва ўзини Кушон давлатининг подшоҳи деб эълон

килади. У пойтахт шаҳар Кобулни ва Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини забт этади. Кадфизнинг салафлари Кушон давлатини кенгайтиришда давом этадилар ва Ҳиндистоннинг яна бир қисмини ўз давлатларига қўшиб оладилар.

Кушон давлатининг хўжалик ва маданий ҳаёти Канишка (эрамизнинг 78—123 йиллари) шоҳлиги даврида Кушон энг қудратли давлатга айланган эди. Мавжуд маълумотларга кўра, Канишка 23 йилдан сал ортиқроқ муддат давомида ҳукмронлик қилади. Бу вақтларда Кушон давлатига бутун Афғонистон, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг кўпгина вилоятлари киради. Айнан Канишка даврида тангаларда биринчи марта бактрия тилидаги ёзувлар пайдо бўлади (ҳар ҳолда бу расмий тил деб тан олинганлиги маълум). Бу вақтда ҳунармандчилик ва савдо-сотикда ривожланиш содир бўлади ва Кушон давлати ўз тараққиётининг энг юксак даражасига етади. Шаҳарларнинг қурилиши, Хитой ва Рим билан маданий алоқаларнинг ўрнатилиши каби бунёдкорлик ишлари Канишка номи билан боғлиқдир. Ёзма манбалар ва археологик топилмалар Кушон даврида Ўрта Осиё деҳқонлари ўрта асрларда ҳам маълуму машҳур бўлган барча экин-зираот турларидан мўл-кўл ҳосил олганликларидан гувоҳлик беради. Атрофи тоғлар билан ўралган яйловларда бир қисм аҳолининг ярим кўчманчи ҳаёт тарзи билан боғлиқ кўчма чорвачилик ривожланади. Фарғоналикларнинг наслдор қорамоллари, айниқса отлари ҳатто бошқа давлатларга ҳам кўплаб сотилар эди. Йирик шаҳарларда бўлгани каби унча катта бўлмаган кент ва қасабаларда ҳам ҳунармандчилик маҳсулотлари кенг кўламда ишлаб чиқарилар эди. Шимолий Бактрияда жойлашган Ҳалчаён, Далварзинтепа, Айритом, Зартепа, Қоратеп ва бошқа қароргоҳларда қазиб олинган археологик осори-атиқаларни ўрганиш Кушон давлати тарихи бўйича бой ашёвий далиллар берди. Қазилар чоғида жуда кўп жойлардан кулолчилик излари топилди. Айниқса турли шакл ва кўринишдаги сопол буюмлар катта миқдорни ташкил этади. Бринч идишлар, шамдонлар, кўзгулар, сирға-зираклар ва узуклар аҳолининг кундалик турмушида кенг фойдаланилган. Идиш буюмлар, хусусан рангсиз-

дан тортиб олтин суви югуртирилган ва одам тасвири туширилган мунчоқларгача жуда кўплаб топилди. Курол-яроғлардан суяк ёки шох ёпиштириб ишланган ҳашамдор ўқ-ёйлар, ханжар ва шамширлар, найзалар, ойболталар, гурзилар топилган. Кушон давлати хукм сурган даврда сув тегирмони ва чиғир ихтиро қилинган. Деҳқонлар ерга ўғит солишни, ерга ишлов беришни ўрганганлар ва меҳнатларига яраша мўл-кўл ҳосил олганлар.

Кушон давлатининг ташқи ва ички муносабатлари

Кушон давлатида танга пулнинг муомалада юритилгани алоҳида диққатга сазовордир. Бу эса мамлакатда товар (мол) ишлаб чиқариш ва савдо-сотик ишлари кенг йўлга қўйилганлигидан далолат беради. Ички бозор тараққиёти билан бирга савдо-сотик ҳам юқори даражага етади. Бақтрия савдогарлари Рим салтанатигача кириб бордилар, Рим салтанати савдогарлари эса Ўрта Осиёга келдилар.

Хитой билан ҳам савдо-сотик ишлари йўлга қўйилади. «Ипак йўли» айнан Кушон давлати ҳудудларидан ўтганлигини таъкидлаш жоиздир. Унинг «ипак йўли» деб аталишига сабаб шуки, Хитойдан асосан шойи матолар олиб келинган. Шойи моллар билан бирга Хитойдан Кушон давлатига бринч кўзгулар, локли буюмлар ва бошқа моллар келтирилган. Археологик маълумотлар шундан дарак берадики, Уралолди ва Волга бўйидаги қабилалар билан ҳам савдо-сотик ишлари олиб борилган.

Ёзув

Кушон давлати ҳудудларида яшаган халқларнинг иқтисодий ва савдо муносабатлари туфайли Ўрта Осиёга арамей ёзуви кириб келади. Ғарбий Осиёда вужудга келган бу ёзув алоҳида-алоҳида ҳарфлардан иборат бўлиб, уни ўзлаштириш хийла осон бўлган. Парфиянинг қадимги пойтахти Нисо харобаларини қазिश пайтида арамей ёзувигача асосланган ва Парфияда эрамизгача II асрда истифода этилган ёзув топилган. Бу ёзув афтидан Кушон давлатига савдо карвонлари томонидан олиб кирилган бўлса керак. Қадимги Термиз шаҳридаги қазувлар чоғида сопол буюмларга кушон-бақтрия алифбосида ҳамда хинд алифбосининг айрим турларида битилган кўплаб ёзувлар топилган. Кушон-бақтрия хат тур-

ларидан бирида битилган ёзувлар ҳам сақланиб қолган. Бу кушон курсив (қия) хатида битилган бўлиб, кўпчилик ҳарфлар ўткир бурчакли, чорси (квадрат) ва жингалак шаклларни касб этган. Бироқ уларнинг маъносини чақиш унча осон бўлмапти, ҳозирги вақтда кўпгина тилшунос олимлар бу ёзув устида илмий-тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Бошқа топилмалар ҳам Ўрта Осиёда ёзувнинг кенг тарқалганлигидан гувоҳлик беради. Масалан, Тупроққалъа аркини қазиб чоғида тери ва ёғочга битилган юздан ортиқ ҳужжатлар топилганки, булар ўзига хос бир дорулосор (архив)ни ташкил этади.

Кушон замонасида яна шу арамей ёзуви асосидаги сўғд хати ҳам кенг истифода этилган. Санаб ўтилган тиллар шунини кўрсатадики, Кушон ҳудудларида яшаган халқлар қадим замонлардан буён олисдаги мамлакатлар билан маданий алоқалар ўрнатганлар ва бу ёзув тараққиётига ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Динга ишониш

Биз кўриб чиқаётган даврдаги Кушон давлати аҳолисининг асосий қисми оташпарастлик динига мансуб бўлган. Оташпарастлик билан бир қаторда бошқа динлар ҳам кенг тарқалган. Масалан, аҳолининг бир қисми будда динига сиғинган. Археологлар қазиб очган бир қатор будда ибодатхоналари маълум. Энг қатта будда ибодатхонаси Эски Термизда жойланган. Кушон давлати ҳукм сурган даврда у бутун Ўрта Осиё бўйлаб янги диний таълимотни тарғиб этиш маркази ҳисобланган.

Кушон давлатида монийчилик деган яна бир дин мавжуд бўлган. Бу диннинг асосчиси Моний эрамизнинг 216 йилида Бобилда асилзода оиласида дунёга келган. Моний таълимотида кўра ҳали ер ва осмон бино бўлмаган вақтларда энг олдин икки нарса: Зиё (Яхшилик) ва Зулмат (Ёмонлик) мавжуд бўлган. Инсон Ёмонлик билан курашда ёрқин бошланишга ёрдам берган ҳолда баркамолликка етишишга имкон яратмоғи лозим. Монийликнинг: «Ким бой экан, оқибатда қашшоқ бўлади, садақа-хайр тилаб, абадий азоб-уқубатга гирифтор бўлади», деган ғоялари маълум. Моний дини одамларнинг айнан олий

даражадаги ахлоққа муяссар бўлишларини, уларга «Бруғ дунёнинг жаннати» албатта насиб этишини ваъда қилиб, меҳнаткашлар оммасини ўзига ром этади ва бу дин аҳолининг катта қисмини қамраб олади.

Кушон давлатининг барбод Кушон давлатининг қандай қилиб ва нима сабаблар билан инқирозга учрагани далиллар билан исбот этилганича йўқ. Эрамизнинг III асрида Кушон давлати инқирозга юз тутди. Бу ҳол даставвал деҳқонлар оммасининг норозилигидан, уларнинг ҳарбий юришларга қараганда мустаҳкамроқ даромад манбаини яратиш йўлидаги интилишларидан келиб чиққан эди. Деҳқонлар ерга ишлов бериш, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан астойдил шуғуллана бошлайдилар. Уларнинг кўпчилиги фақат деҳқончиликдан келадиган даромад ҳисобига кун кўришни ўзига одат қилиб олади. Бунинг натижасида ҳунармандчилик ва савдо-сотик касод топади, шаҳарлар ҳувиллаб қолади, шаҳар хазинаси даромадининг ўсиши кескин камаяди. Бу ҳолдан хуннларнинг кўчманчи қабилалари усталик билан фойдаланадилар. Хитой билан жангда мағлубиятга учрагач, улар Ўрта Осиё чегараларини ёриб кирадилар. IV аср охирларида хуннларнинг эфталитлар деб аталувчи гуруҳи Кушон давлатига қақшатқич зарбалар беради. Натижада у қудратли давлат сифатида деярли тугатилади.

Савол ва топшириқлар

1. Кушон давлати қандай ташкил топган? Харитадан унинг ҳудудларини кўрсатинг.
2. Кушон давлатининг хўжалик ва маданий ҳаёти ҳақида сўзлаб беринг.
3. Харитадан «Буюк ипак йўли» ўтган жойларни кўрсатинг. Кушон давлати ривожланишига у қандай таъсир кўрсатди?
4. Кушон давлати халқлари орасида қандай динлар мавжуд бўлган?

II бобга яқун

Меҳнат қуролларининг такомиллашуви, маъданга ишлов беришнинг яхшиланиши ҳунармандчиликнинг ўсишига, суғориладиган деҳқончиликнинг ри-

вожланишига, савдо-сотикнинг кучайишига, пировард-оқибатда мулк тенгсизлигининг пайдо бўлишига, уруғчилик жамоаларининг тарқаб кетиши ва барҳам топишига, эрамизгача I минг йилликда қулдорликнинг вужудга келишига олиб келди. Дастлабки шаҳарлар пайдо бўлди. Хоразм, Бактрия, Сўғдиёна, Парфия каби йирик давлатлар таркиб топди. Узок муддат давомида Ўрта Осиё давлатлари Аҳамонийлар (Эрон) давлатига қарши уруш олиб борди. Аҳамонийлар давлати эрамизгача VI асрда Ўрта Осиё худудларини босиб олди ва унинг катта қисмида (Хоразм давлати ҳам шунга қарар эди) ўз ҳокимиятини ўрнатди. Эрамизгача 331—327 йилларда Искандар Зулқарнайн Эрон шоҳи Доро I нинг кўшинини тор-мор қилди ва Аҳамонийлар давлатининг асосий вилоятларини, жумладан ҳозирги Ўзбекистон ерларини ҳам забт этди. Юнон-македон истилочиларининг зулмига қарши энг йирик кўзғолон Спитамен (эрамизгача 329—327 йиллар) бошчилигида бўлганди ва у шафқатсизларча бостирилганди. Эрамизгача II аср ўрталарида массагет қабилалари, Хоразм, Сўғдиёна ва Бактриянинг ўтроқ аҳолиси юнон-македон ҳокимларига қақшатқич зарба берадилар ва уларни Ўрта Осиёдан ҳайдаб юборадилар.

I — IV асрларда Кушон давлати юзага келади ва у жуда тез кучаяди. V аср ўрталарида Ўрта Осиё худудларида Эфталитлар давлати деган янги қудратли давлат ташкил топади. Бу давлатда ер эгаллиги (феодал) муносабатлари юзага келишининг дастлабки шарт-шароитлари пайдо бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлатлар ҳақида нималар биласиз? Давлатларнинг номларини айтинг.
2. Ўрта Осиё халқларининг Эрон босқинчиларига қарши кураши ҳақида сўзлаб беринг.
3. Эрамиздан аввалги III асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё худудида қандай мустақил давлатлар ташкил топди? Улар ҳақида сўзлаб беринг.
4. Кушон давлатининг тарихда тутган ўрни ҳақида сўзланг.

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия этамиз:

Авесто. Душанбе, 1990.

Бойс М. Оташпарастлар. Дин ва урф-одатлар. М., 1987.

- Дандамаев М. А. Аҳамонийлар давлатининг сиёсий тарихи. М., 1985.
- Илёсов Я. Ўлим доғи. Тошкент, 1964.
- Илёсов Я. Сўғдиёна. Тошкент, 1976.
- Массон В. М. Ўрта Осиё ва Қадимги Шарқ. М., 1954.
- Миркарим Осим. Тўмарис. «Соқов гувоҳ» китобидан. Тошкент, 1981.
- Ли В. Қўзғолондаги оловлар. 1987.

Т а р и х н и н г ж о н л и с а д о л а р и

Искандар Зулқарнайнинг қўрқуви

...Тангри Аммоннинг ўғли (Искандар Зулқарнайнинг) бу миттигина мамлакатга ўзининг таажжуб тўла нигоҳлари билан тикилиб қарайди. У нисфи жаҳон (ярим дунёни) забт этди, бироқ сўғдликлардек жасур қабила билан сира тўқнаш келмаганди. Миллионлаб одамларнинг ҳукмдорлари Аммон ўғлининг қошида итоаткорлик билан бош эгдилар. Бироқ аҳоли қалинлигидан бош айланмас водийда яшовчи оч-яланғоч осийликлар шу қадар қаттиқ қаршилик кўрсатишдики, шу дамгача мағлубият нималигини билмаган жаҳонга машҳур саркардага қақшатқич зарбалар бериб, эсанкиратиб қўядилар. Булар кимлар ўзи? Улар нималар ҳақида ўйлайдилар? Улар нималарни биладилару истак-хоҳишлари нима? Уларнинг юраклари нимадан ясалган?..

(*Явдот Илёсовнинг «Сўғдиёна» китобидан.*)

Замонлар ўргасидаги боғланишни кузатиш!

Ўрта Осиё	Россия ва Кавказорти	Европа ва бошқа қитъалар
III—IV асрлар — Ўрта Осиё ҳудудида ер эгаллиги муносабатларининг юзага келиши.	III—IV асрлар — Олдиқоранденгиз ва Кавказортида ер эгаллиги тузумининг ташкил топиши.	445 йил — Римнинг вандаллар томонидан талон-тороғ этилиши.
V аср ўрталари — Эфталитлар давлатининг барпо бўлиши.	IV—X асрлар — Киев, Чернигов, Новгород, Смоленск, Ростов, Псков каби шаҳарларга асос солиниши.	IX аср — Ғарбий Европа мамлакатларида ер эгаллиги тузумининг ўрнатилиши.
VI аср ўрталари — Турк хоқонлигининг ташкил топиши.	VI—VII асрлар — славяндларнинг жауубий, ғарбий ва шарқий гуруҳларга ажралиб кетиши.	812 йил — Карл II нинг шаҳаншоҳ (император) килиб тан олиниши.
585—586 йиллар — Обрўйнинг Турк хоқонлигига қарши қўзғолони.	VII—IX асрлар — славяндларнинг ибтидоий жамоа тузумидан ер эгаллиги тузумига ўтиши.	829 йил — Британия инглиз-саксон кироликларининг ягона Англия Киролиги давлатига бирлашиши.
VI—IX асрлар — Ўрта Осиё ҳудудида ер эгаллиги тузумининг ривожланиши ва мустақкамланиши.	IX асрнинг биринчи ярми — Киев давлатининг ташкил топиши.	843 йил — Франк салтанати, Франция ва Германиянинг ташкил топиши.
651 йил — Ўрта Осиё ҳудудида арабларнинг биринчи марта бостириб кириши.	816—837 йиллар — Озарбайжонда Бобак бошчилигидаги қўзғолон.	847 йил — арабларнинг Римга юриши.
776—784 йиллар — араб истилочилари ва маҳаллий зодагонларга қарши Муҳанна бошчилигидаги қўзғолон.	860 йил — русларнинг Константинополга кириши.	
874 — 999 йиллар — Араб халифалиги ҳукмронлигининг тугатилиши ва Сомониёлар давлатининг ташкил топиши.	822 йил — Киевнинг рус давлатининг пойтахтига айланиши.	

III Б О Б. ЎРТА ОСИЁ ҲУДУДИДА ИЛК ЕР ЭГАЛИГИ (ФЕОДАЛ) ЖАМИЯТИ

7-§. Ўрта Осие ҳудудида ер эгаллиги муносабатларининг келиб чиқиши

Кулдорлик хўжалиги ва ша- Кулдорлик муносабатлари
харларнинг барбод бўлиши Ўрта Осие аҳолиси турли
катламлари ва гуруҳлари
жаётида муҳим ўринни тутган. Лекин ишлаб чиқа-
ришда, айниқса қишлоқ хўжалигида куллар эмас,
балки эркин жамоачилар барибир етакчи аҳамият
касб этган.

Бир томондан, кулларга, катта-катта ер майдон-
ларига, савдо карвонларига эга бўлган ҳарбий-
кулдор зодагонлар ва руҳонийлар, иккинчи томон-
дан, уларга кўп жиҳатдан тобе бўлиб келган оддий
жамоачилар ўртасидаги синфий қарама-қаршилиқ
кундан-кун авж олиб бормоқда эди. Давлат ҳокимия-
ти тизгини подшо раҳбарлигидаги зодагон ва руҳ-
онийлар қўлида бўлиб, армия ҳам шуларга қарам
эди. Кучли марказий ҳокимиятга суянган ҳолда
ҳукмрон табақалар куллар ва жамоачиларни шафқатсиз
эзар эдилар. Асосий ишлаб чиқарувчи омма эркин
жамоачилар бўлган. Ўрта Осиеда асосий синфий
зиддиятлар мамлакатнинг айнан шу эркин қашшоқ
жамоачилари билан ҳукмрон табақалар ўртасида со-
дир бўлишини кейинроқ кўриб чиқамиз.

Эфталитларнинг илк ер
эгаллиги давлати

V асрда Ўрта Осие ўзлари-
нинг қадимги Орол олди
ватанларида қолиб кет-

ган, аслида массагетларнинг авлодлари бўлган кўч-
манчи эфталитлар томонидан босиб олинади. Улар
чорвачилиқ, деҳқончилик билан шуғулланиб, ўтроқ
жаёт кечиришган, истеҳком билан ўралган шахрстон-
ларда истиқомат қилишган. Афсуски, эфталитча
деб қабул қилинган ёзув ёдгорликлари ҳалига-
ча ўқилган эмас. Муаррих Феофан Византий-
ский (VI аср) хабар берадики, ҳукмронлик қилган
давридан бошлаб давлатни ташкил этган эфталитлар
шоҳининг исми Эфталан бўлган ва шу боисдан ҳам
бу давлат Эфталит деб аталган. Маълумки, эфталит-

лар V аср ўрталарига келиб Сўғдиёнанинг барча ерларини, Ўрта Осиё шимолидаги ҳудудларни ёппасига эгаллаб олган, жануби-ғарбда эса уларнинг чегараси Каспий денгизидан Қошғаргача ва Орол денгизидан Ҳиндистонгача чўзилиб кетган улкан давлатни вужудга келтирган. Ўзларининг ўтмишдошлари бўлмиш кушонлар каби улар ҳам Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ва маданий ҳаётига кўп дахл қилавермаганлар. Эфталитлар даврида шаҳарларнинг кўпчилиги иқтисодий ва маданий жиҳатдан кўтарилишни бошдан кечирган. Масалан, Бухоро яқинидаги Варахша қишлоғида олиб борилган қазув ишлари ўрта давр юксак маданий даражаси ҳақида гувоҳлик беради. Бу ерда ажойиб нақшу нигорлари ва бемисл ганч ўймакорлиги бўлган сарой қолдиқлари топилган. Бу саройдаги безак асарлари айнан ўша эфталитлар пайтида бунёдга келган. Самарқанд атрофида янги деворлар қад кўтаради, бирин-кетин Бухоро ва Пойканд шаҳарлари кўкка бўй чўзади, янги шаҳарлар пайдо бўлади, ипак йўлининг янги шохобчалари юзага келади. Эфталитлар давлати юз йилга яқин (V аср ўрталаридан VI аср ўрталаригача) ҳукм суради. Ер эгаллиги муносабатларининг пайдо бўлиши эфталитлар даврининг асосий хусусияти ҳисобланади. Бироқ шунга қарамасдан ибтидоий жамоа тузумининг излари сақланиб қолади. Тахминан 563 ва 567 йилларда (аниқ санаси аниқланмаган) эфталитлар давлати бошқа бир кўчманчи халқ — турклар томонидан тор-мор келтирилади.

Ўрта Осиё халқлари ва Турк Эфталитлар давлати Турк хоқонлиги хоқонлиги томонидан мағлубиятга учрайди. Бу давлат бирлашмасини эрамизнинг I асридан бошлаб Олтойда яшаган кўчманчи қабилалар вужудга келтирган эди. Хитойлар бу қабилани тукою деб атар эдилар, кейинчалик бу сўз «турк ют» (турклар) деб талаффуз қилина бошлаб, кучли, бақувват деган маънони англатарди. Бу бирлашмага уйғурлар (Мўғулистонда яшайдиган), қирғизлар (Енисей ҳавзасида яшайдиган) ва ўғузлар (Олтой ва Тянь-Шань ўртасида кўчиб юрадиган) кирар эди.

Турклар эфталитлар давлатини йўқ қилгач, Сирдарё ва Амударё оралиғидаги барча ерларни ўзларига бўйсундириб олади. Турк жамоасининг юқори таба-

қасини хоқон ва унинг насаблари ташкил этар эди. Хоқонни хон қилиб кўтаришда кигизга ўтказилиб, куёш томон ўн марта айлантриб чиқилар ва ҳар айланганда унга таъзим бажо келтириларди. Хоқон билан ёнма-ён зодагонлар кенгаши — қурултой бўлиб, барча муҳим масалаларда хоқон унинг маслаҳатларига кулоқ соларди. Хоқонлик улушларга тақсимланиб, уларнинг тепасида хоқон насабига мансуб тегинлар (шаҳзодалар) турган. Қабила зодагонлари айрим қабила ва уруғларнинг сардорлари — беклардан иборат бўлган. Кўчманчиларнинг асосий қисми хоқонлар ўз кўчманчи ва ўтроқ қўшниларига ҳужумлар уюштиришда уларга ёрдам берувчи кучларни ташкил қилар эди. Бу ҳужумлардан мақсад ҳар доим ўлжаларни қўлга киритиш бўлган, бундан нафақат турк зодагонлари, балки оддий жангчилар ҳам манфаатдор бўлишган. Лекин улкан турк давлати тез орада ўзаро урушлар натижасида Шарқий ва Ғарбий турк хоқонликларига бўлиниб кетади. Ғарбий турк хоқонлигига Ўрта Осиё худудлари ҳам кирар эди.

Турклар Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин худди эфталитлар даврида мавжуд бўлган тартиб-қоидаларни ўзгаришсиз қолдирган ҳолда даставвал маҳаллий ҳокимларга марҳамат кўрсатдилар. Лекин кўп ўтмай, аҳвол ўзгара бошлади. Турк зодагонларини бир савол ўйлантириб қўймоқда эди: нима учун улар мамлакат аҳолисидан йигиб олинадиган бойликнинг ҳаммасини эмас, фақат бир қисмини олишади? 618 йилда улар бошқарув ислоҳоти ўтказишади, кўпгина маҳаллий ҳокимларни ўзларига ноиб қилиб оладилар. Бу ислоҳот тарқоқ мустақил ерлар ўрнида марказий ҳокимияти бўлган кучли давлат вужудга келтиришга хизмат қилмоғи лозим эди, бироқ бу режа ниҳоясига етказилмай қолади.

Турклар Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига муҳим ҳисса қўшдилар. Ўз навбатида, улар Ўрта Осиё халқларининг (сўғдликлар, хоразмликлар ва ҳоказо) маданий ютуқларини ҳам ўзлаштириб оладилар. Кушонлар ва эфталитлар даврида бошланган иқтисодий ўсиш турклар даврида ҳам давом этади. Мамлакат аста-секин қулдорликка нисбатан ижтимоий ҳаётнинг хийла илғор шакли бўлмиш ер эгаллиги тузумига ўта бошлайди. Византия, Хитой ҳамда Ўрта Осиёнинг буюк олими Абу Райҳон Беруний (X — XI асрлар) нинг маълумотларидан бизга аёнки,

бу даврда Ўрта Осиёда 15 та мустақил мамлакат бўлган эди.

VI — VII асрларда хоқонлик тасарруфидаги аҳоли икки қисмга: ўтроқ (деҳқонлар) ва кўчманчи (чорвадорлар) ларга бўлиниб кетган эди. Маданият нуқтаи назаридан ўтроқ деҳқон аҳоли жамиятнинг илғор ва етакчи қисмини ташкил қилар эди. Аҳоли ерга ишлов бериб, ўша-ўша экинлар (буғдой, арпа, шоли, тарик) экишда давом этиб, узумчилик ва боғдорчилик билан ҳам шуғулланар эди. Шунингдек, улар ғўза, беда, тутчиликка ва уй ҳайвонларини парваришлашга ҳам кўпроқ эътибор берар эдилар.

Савдо-сотик ҳам муҳим ўринни эгаллар эди. Ўрта Осиё худудларидан ўтувчи Буюк ипак йўли бу мамлакатлар билан қизгин савдо-сотик алоқалари ўрнатишга имкон берарди.

VI асрга келиб Ўрта Осиёда дастлабки ер эгалиги тобелиги белгилари пайдо бўлди. Уруғ зодагонлари эркин деҳқон-жамоачиларини (кишоварзларни) қуллик асоратига солиш йўлларини қидира бошладилар, чунки уларнинг меҳнати қулларнинг меҳнатига нисбатан анча маҳсулдор эди. (Эсланг: қул ўз меҳнати самараларидан манфаатдор эмас.) Қуллик асоратига маҳкум этилган аҳоли кадиварлар деб аталарди. Деҳқонлар (бойлар) билан кадиварлар ўртасида кураш кетади. Деҳқонлар ўзларини ва мол-мулкларини ҳимоя қилиш учун қуролли қўриқчилар (чокарлар) ёллайдилар. Улар ёрдамида деҳқонлар кўзғолонларни бос-тирганлар ҳамда кадивар ва кишоварзларни ишлашга мажбур қилганлар. Қулларнинг меҳнати борган сари хонакилашиб ёрдамчи хўжалик қаторига ўтиб қолади.

Деҳқонларнинг Маздак бошчилигидаги кўзғолони

Меҳнаткаш халқнинг аҳволи ниҳоятда оғир эди.

Қулдорлик жамиятининг

ер эгалиги тузумига алмашилиш жараёни эксплуатацияни баттар кучайтириб юборди. Ер эгалиги жабрдулмидан тўйиб кетган Ўрта Осиё аҳолиси золимларга қарши бош кўтаради.

VI асрнинг бошларида Ўрта Осиё жануби ва Эронда Маздак бошчилигида деҳқонлар кўзғолони бошланади. Ўша даврдаги барча халқ ҳаракатлари каби деҳқон-жамоачиларининг асоратга қарши норозилиги диний ҳаракат тусини олади. Маздак «хамма одамлар тенгдир ва тенгсизликка барҳам бериш керак,

бунинг учун бойларнинг ер ва мулкни тортиб олиш керак», деб тарғиб қилади. «Барча неъматлар теппатенг тақсим қилинмоғи лозим,— деб хитоб қиларди Маздак. Зеро ҳамма ҳам худонинг қулидир, ҳамма ҳам бир хил нарсага муҳтождир».

Маздакнинг таълимоти яхшиликнинг ёмонликка қарши курашдаги ғалабасини таъминлаш учун қон тўкилишини тақозо этар эди. Маздакнинг баён этган ҳадислари катта муваффақият қозонади. Маздакчиларнинг ҳаракати бир гала оч-яланғоч одамларнинг бой-боёнлар дон омборларини вайрон қилишдан бошланади. Қисқа вақт ичида қўзғолон бутун мамлакатни қамраб олади. Маздак бойларнинг мулкни тортиб олади-да, уни қашшоқлар ўртасида тақсимлаб чиқади.

529 йилда қўзғолончилар оммавий тарзда қирғин-баротга дучор қилинади. Маздак ва бошқа раҳбарлар қатъ этилгандан кейин қўзғолон бостирилади. Маздакчилар мағлубиятининг энг катта сабаби шундан иборат эдики, улар қарши бош кўтариб чиққан ер эгаллиги муносабатлари ўша пайтда Ўрта Осиё халқлари учун тараққиётнинг зарурий босқичи бўлиб гавдаланган эди; шу билан бирга жамоавий тенглик барқарор этиш ишлари сифатида у ўз умрини барқарор яшаб бўлган уруғчилик тузумига қайтишни ифодалар эди. Шундай бўлса-да, Маздак қўзғолони тараққий-парвар маъно касб этарди, чунки у халқни золим ва текинхўрларга қарши оёқлантирган эди.

VI асрнинг 80-йилларида Бухоронинг энг қашшоқ аҳолиси ҳам золимларга қарши бош кўтаради. Бу қўзғолонга Обрўй деган киши бошчилик қилади. Ер-мулкни зодагонлар ва бойлар шаҳарни ташлаб чиқадилар ва ёрдам сўраб турк ҳоконига мурожаат қиладилар. Турк қўшинлари қўзғолончиларни мағлубиятга учратиб, деҳқонларга ерни қайтаради. Обрўйни ўлимга маҳкум этадилар — уни занбур арилар солинган қопга тикадилар ва то жон бермагунча қопнинг оғзини очмайдилар. Қўзғолон кўтарган қашшоқлар қарол қилиб бойларга бўлиб берилади. Бойлар энди меҳнаткаш халқни олдингидан баттарроқ эза бошлайдилар.

Иккала қўзғолон ҳам мағлубиятга учрашига қарамай, ер эгаллиги зулмига қарши синфий кураш катта куч билан давом этаверади. VI — VII асрларда

Ўрта Осиё ер эгаллиги ва меҳнаткаш халқ ўртасидаги кескин кураш майдонига айланади.

Тарихий ва археологик маълумотлар VI — VII асрларда Сўғдиёна, Бақтриянинг юксак даражадаги ўзига хос маданияти, санъати ҳақида гувоҳлик беради. Афросиёб, Варахша, Панжикентдаги қазилмаларда топилган санъат буюмлари Ўрта Осиё халқлари қадимги ва илк ўрта аср маданиятининг нақадар бойлигидан дарак беради. Сарой ва ибодатхона, турар жой бинолари деворларидаги нақшу нигорлар шоҳона базмижамшидлар, рақслар, пиёда ва отлик жангчиларнинг савашлари манзараларидан айрим саҳналарни ўзида намоён этади. Булардан ташқари одамларнинг ҳайкалчалари, одам ва ҳайвонлар суврати туширилган ёғоч ўймакорлиги буюмлари ҳам топилган. Муғ тоғи (Зарафшоннинг юқори оқими) ва Афросиёбда топилган сўғд ёзувлари Ўрта Осиё тарихини ўрганишга янги йўл очди.

VI — VII асрларда сўғд тилида катта ёзма адабиёт мавжуд бўлган эди, давлат ва идора ишлари ҳам шу тилда юритилган. Бироқ сўғд тилида ёзилган бадиий ва илмий адабиётнинг барча ёдгорликлари худди меъморчилик ва рангтасвир ёдгорликлари каби араблар ҳукмронлиги даврида йўқ қилиб юборилган ва изсиз йўқолиб кетган деб ҳисобланган. Фақат археологларнинг кунт билан олиб борган ишлари туфайли сўғд хужжатлари фанга муълум бўла борди. Олимлар сўғд алифбосини тузиб чиқдилар ва бу қадимий тилни ўргандилар. Шу тариқа Ўрта Осиё тарихининг кўпгина сирли саҳифаларини инкишоф этишга муяссар бўлинди. Ўзбекистон халқлари энди ўзлари ҳақида ўзлари гапира бошладилар. Араб истилосидан олдинги Ўрта Осиё тарихий ёдгорликлари Ўрта ер денгизига келиб туташувчи минтақалар жаҳон маданий тараққиётининг маркази ҳисобланади. Ўрта Осиё ва бутун Шарқ халқларининг маданияти «думбул» ва «тобе» маданият бўлиб, жаҳон маданиятидан ажралиб қолган деган кўпчиликка маълум фикр рад этилди. Кўпгина олимларнинг тадқиқотлари ва археологик қазилмалар Ўрта Осиёнинг юксак даражада тараққий этган марказлардан бири эканини исботлаб беради.

Савол ва топшириқлар

1. «Замонлар ўртасидаги боғланишни кузатинг!» жадвалидан фойдаланган ҳолда ер эгалиги муносабатлари қаерда — Ғарбий Европа мамлакатларидами, Кавказортидами ёки Ўрта Осиёдами — аввал пайдо бўлганлигини аниқланг.
2. Қадимги Рус, Ғарбий Европа ва Ўрта Осиёдаги ер эгалигининг фарқлиниш сабабларини қиёсланг. Қайси сабабларни умумий деб билса бўлади?
3. Славян ва Ўрта Осиё халқларида ер эгалиги тузумининг келиб чиқиш сабабларидан қайсиларини умумий деса бўлади?
4. Эфталитлар давлатининг хўжалик ва маданий ҳаёти ҳақида сўзлаб беринг. Ўрта Осиё ҳудудларида эфталитларнинг пайдо бўлиш сабаби ва вақтини, уларнинг бу ҳудудлардан ғойиб бўлиш сабабларини тушунтиринг.
5. Харитадан Турк хоқонлиги эгаллаган вилоятларни кўрсатинг. VI — VII асрларда Ўрта Осиёдаги қайси ерлар Турк хоқонлигига кирган?
6. Турк хоқонлиги ва Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий тузумларидаги фарқни аниқланг.
7. VI — VII асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида ер эгалиги муносабатлари пайдо бўлишини исботловчи белгиларни айтинг.
8. Маздак, Обрўй кўзғолонлари ва уларнинг мағлубиятлари сабабларидаги умумийлик нимадан иборат эди?
9. Қўшимча адабиётдан фойдаланган ҳолда, VI — VII асрлардаги Ўрта Осиё маданияти ҳақида ҳикоя тузинг.

8-§. Арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши

Араб халифалигининг ташкил топиши

Араблар VII асрнинг биринчи ярмида — ҳали босқинчилик сиёсатини бошламасдан олдин хилма-хил қабил ва элатлардан иборат эди. Уларнинг асосий қисми ўзларининг отар-уюрлари билан Араб саҳросида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрар эдилар. Уларда кулдорлик тузуми билан бир қаторда ер эгалиги тузумининг дастлабки белгилари ҳам пайдо бўла бошлаган эди. 632 йилгача араблар ўз вайронагарчилик юришларида Араб яримороли ҳадларидан ташқарига чиқишмаган эди.

VII асрда араблар Араб халифалиги деган улкан давлатни вужудга келтирадилар. Уларни бирлаштириб, яхлит бир ҳолга келтирган ришта ислом дини бўлди. Араб савдогари Муҳаммад Макка шаҳрида янги дин тарғиботчиси сифатида майдонга чиқади.

632 йилда 63 ёшида Муҳаммад дунёдан кўз юмади. Унинг ишини ноиблари бўлмиш халифалар давом эттиришади. Ислом динининг ғоялари халифаликнинг олий табақаси манфаатларига мос тушар эди. Бой, гўзал ўлкалардан манфаатдор бўлган халифалар «кофирлар билан кураш» ғоясини илгари суриб, ўз атрофларига кўчманчи қабилаларнинг раҳнамоларини бирлаштирадидлар-да, уларнинг кучини қўшни шаҳар ва ўлкаларга сафарбар этадилар. Улар Шом (Сурия), Фаластин ва Эронни тезликда босиб оладилар. 651 йилда араблар Ўрта Осиё чегараларида, хусусан Балх, Ҳирот ва Марв остоналарида биринчи марта пайдо бўладилар. Араблар ўзларининг талон-тороғлик ҳаракатларини «кофир»ларга қарши муқаддас уруш — «жиҳод» олиб бораётганлари билан оқлайдилар.

~~Араблар Марвни босиб олгач, бора-бора бутун Ўрта Осиёни бўйсундириб олиш учун уни ҳарбий плацдармга айлантириб олишади.~~ Араблар бу ғалабага ўзларининг кучи билан эмас, кўпроқ ўзга мамлакатлардаги ички заифлик ва сиёсий-иқтисодий парокандалик туфайли эришадилар. Бир қанча майда давлатларга бўлиниб кетган Ўрта Осиё арабларга жиддий қаршилик кўрсата олмади.

VII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араблар Амударё ортидаги ерларга ҳам тўхтовсиз ҳужумлар уюштириб турар эдилар. Бу жойларни улар Мовароуннаҳр (дарё ортида жойлашган) деб атаар эдилар ва гўё Мовароуннаҳрни забт этиш диндош салафларининг муқаддас ва фахрли вазифасидир, деб Ҳазрат Муҳаммаднинг ўзлари айтиб кетганлар, дея тарғиб қилар эдилар.

Маҳаллий аҳолининг қаттиқ туриб кўрсатган қаршилигига қарамай араб истилочилари Ўрта Осиёнинг сиёсий парокандалигидан фойдаланган жолда бир вилоят кетидан бошқасини босиб ола бошладилар. Жанг майдонида шаҳид бўлган барча жангчиларга Оллоҳ таоло у дунёда жаннат эшигини очиб қўяман, деб ваъда қиларди.

704 йилда халифаликка қарашли Хуросон ноиблигига саркарда Қутайба ибн Муслим тайинланади. Қутайба ибн Муслим айёр, маккор ва шафқатсиз давлат арбобларидан эди. 706 йилда у Мовароуннаҳрни забт этишга киришади ~~(бу ер Амударё билан Сирдарё~~

оралиғида жойлашганди). 709 йилда эса жуда катта қўшини билан Бухорога бостириб боради ва даҳшатли қонли жангдан сўнг шаҳарни ишғол этади.

712 йилда Қутайба Сўғдиёнанинг пойтахти Самарқанд сари йўл олади. Бир ой давомида араблар мудофаачиларнинг қаршилигини синдиrolмайдилар. Араблар шаҳар томонга қараб уч юз палаҳмон ва манжанақдан ўқ ва тошлар отиб, шаҳар деворларини қулатиб ташлайдилар, шаҳар ҳимоячиларини эса шафқатсизларча ўлдириб, майиб-мажруҳ қиладилар. Сўғдликлар кўрсатган мардонавор қаршилиқларга қарамай, душманлар ишдан чиққан девор ёриқларидан шаҳарга бостириб кирадилар ва мисли кўрилмаган ваҳшиёналик билан уни талон-торож этадилар. Қутайба Самарқанднинг кўрки ҳисобланган жуда кўп қадимий ибодатхоналар ичидан олтин ва қумуш хазинасини олиб чиқиб кетади. Меъморчиликнинг энг яхши намуналари ҳисобланган ибодатхоналар ёқиб юборилади. Сўғдиёнанинг тирик қолган аҳолиси босқинчиларга катта инъом-эҳсон қилиши ва ҳар йили араб қўшинига 30 минг жангчи бериб туриши керак эди.

Нима учун мустақил ва жанговар, жангларда чиққан, қурол ишлатишда бемисл сўғдликлар арабларга шаҳарни бериб қўйдилар?

Халифаликнинг Ўрта Осиёни босиб олишидаги асосий сабаб шу эдики, мамлакат парокандаликка учраган бўлиб, бундан араблар ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб қолдилар. Қутайба ўзаро урушиб турган шоҳлардан бирига ёрдам қўлини чўзади, унинг рақибини ер тишлатади, кейин эса ёрдам кўрсатган ҳалиги шоҳнинг ҳам мамлакатини тортиб олади. Халифалик қўшинларининг муваффақият қозонишига яна бир сабаб шуки, араблар турк кўчманчилари ва Ўрта Осиё воҳасидаги деҳқон аҳолисини бир-бирига гиж-гижлаб, ўрталарида нифоқ чиқаришга уста эдилар. Албатта, арабларнинг ҳарбий устунлиги, бундан ташқари, босиб олинган вилоятлардаги аҳоли ва моддий бойликлардан бундан кейинги юришларда фойдаланиш ҳам катта аҳамият касб этар эди. Арабларга маҳаллий ер эгалари ҳам катта ёрдам кўрсатган эдилар, улар ўз халқини босқинчилар билан ҳамкорлик қилишга даъват этдилар.

Буларнинг барчасига қарамай, босқинчиларга қарши халқ кураши давом этаверди. Ўрта Осиё хали-

фаликнинг энг заиф чеккаларидан бири ҳисобланарди. Шундан кейин араблар навбатдаги шумликка қўл урадилар: улар кимки ислом динига кирса, ер солиғи (хирож) дан дархон қилинади, деб эълон қилдилар. Аҳолининг катта қисми ўзини хўжақўрсинга мусулмон ҳисоблар эди. Натижада маълум бўлдики, араблар кимдан солиқ олишни билмай қолдилар, бу ҳам хазинанинг бутунлай тугаб қолишидан дарак берар эди. Араблар ўз «ҳиммат»ларини қайтариб олишга мажбур бўладилар. Бундан хабар топган Ўрта Осиё аҳолиси янги диндан воз кечади ва яна бутун мамлакат бўйлаб солиқ ва мажбуриятларга қарши қўзғолонлар авжга чиқади.

Араблар энди қурол кучи билан ислом динини сингдира бошлайдилар. Аҳоли истилочиларнинг таъқиби ва жабр-зулмларидан қочиб, шаҳар ва кишлоқларни ташлаб чиқиб, араблар босиб олган жойлардан узоқ-узоқларга бош олиб кета бошлайди. Шаҳарлар ҳувиллаб, сўғориш иншоотлари ишдан чиқа бошлайди, ҳунармандчилик ва савдо касодга учрайди, сўғд, хоразм ва бошқа тиллардаги барча китоблар йўқ қилиб ташланади. Масалан, XI асрнинг буюк олими Абу Райҳон Беруний ўзининг «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида ёзадики, Қутайба ва бошқа араб ҳокимлари маҳаллий дин, санъат, адабиёт вакилларини, олимларни ўлдириб, уларнинг асарларини ўтда ёқдилар. У яна ёзадики, араб ҳокимлари маҳаллий ёзув ва ҳужжатларни таг-туғи билан йўқ қилганлар, олтин ва қумуш буюмларни қайта эритиб, қимматбаҳо маъданга айлантирганлар-да, юртларига жўнатиб юборишган.

Араб халифалиги ва маҳаллий ер эгаларининг жабр-зулмлари

Араб ноиблари ва ҳарбий саркардаларидан узоқни қўзловчи айримлари ҳамонки сўғдликлар бир тан-

бир жон бўлиб қаршилиқ кўрсатар экан, ҳали-бери ўзларига тинчлик бўлмаслигини яхши билар эдилар. Шунинг учун улар бу бирликни парчалаб юборишга ва сўғд зодагонларини ўзлари томон оғдириб олишга ҳаракат қила бошладилар. Улар бу ниятларига бир қадар етишдилар ҳам. Деҳқончилик билан шуғулланувчи кибор жамиятининг бир қисми очикдан-очик истилочилар хизматиغا кириб, Ўрта Осиёда араблар таъсирининг кучайишига сабаб бўлди. Халқ оммаси

эса икки ўт орасида қолди — бир томондан, маҳаллий ер эгалари, иккинчи томондан, араб истилочилари шафқатсиз эзар эдилар.

Араб халифалиги, босиб олинган Мовароуннахрни ўз даромадининг энг бой манбаи деб билар эди. Араблар тайин қилган солиқлар ичида жузя (жон солиғи) ва хирож асосийлари ҳисобланарди, чорвадор, ҳунарманд ва савдогарлардан эса закот олинарди. Тутқунликда сақлаш ва маълум жойга би-фиктириб кўйиш учун араблар деҳқонларнинг бўйнига қўрғошин муҳр осиб кўярдилар. Унда ўша одамнинг исми-шарифи, истиқомат жойи ва ундан олин-диган солиқ кўрсатилган бўларди. Бу ҳол эрксевар Мовароуннахр аҳолисида истилочиларга нисбатан чексиз нафрат уйғотади. Мамлакатнинг деҳқончилик билан шуғулланадиган қент ва касабаларида солиқ-лардан ташқари бир-биридан оғир мажбуриятлар ҳам аҳоли елкасидан бамисоли тоғдай босиб турар эди. Маҳаллий халқ маълум муддатларда суғориш анҳор-ларини тозалаш, янги ариқлар тортиш, иморатлар қу-риш, шаҳар деворлари, йўллар ва кўприкларни таъ-мирлаш учун одамлар ажратиши шарт эди. Боз устига асбоб-ускуна-ю, емак-ичмаги ҳам ўзининг ҳисо-бидан бўлиши керак эди. Жабру ситамларнинг ҳаддан ошиши кўзғолонларга олиб келди.

Араб зулмига қарши кураш 720 — 722 йилларда Сўғ-диёнада кўзғолон кўта-рилди. Сўғдиклар турк қабилаларининг ёрдамида Самарқандни эгаллайдилар. Бироқ кўп ўтмай араб-лар кўзғолонни бостирадилар. 728 йилда Сўғдиёнада яна кўзғолон кўтарилади. Бу сафар ҳам турклар ёр-дамга келадилар. Кўзғолон бутун Ўрта Осиёни қам-раб олади. Хуросон ноиб бу кўзғолонни бостириш учун катта қўшин юборади. Фақат Сўғдиёна шоҳи Гу-рекнинг сотқинлиги туфайли араблар бу кўзғолонни ҳам бостиришга муваффақ бўладилар. Гарчи Сўғдиё-надаги кўзғолон бостирилган бўлса-да, мамлакатнинг турли бурчакларида арабларга қарши қуролли чиқиш-лар давом этарди.

734 йилда Хуросонда янги ҳаракат бошланади. Араб ҳарбий бошлиғи ~~Харис ибн Сурайж~~ кўзғолон-чилар ~~тарафига~~ ўтиб, Марв томон ҳаракат қилади. Кўзғолончилар янгидан ислом динига кирган аҳоли-нинг хирождан дархон қилинишини талаб қилиб чи-

қадилар. Нафақат оддий хунарманд ва деҳқонлар, балки араб сиёсатидан норози ер эгалари ҳам араб зулмига қарши бош кўтардилар. Кўпинча келгиндиларга қарши бошланган халқ оммавий ҳаракатига раҳбарлик қилишни шулар қўлга оладилар. Кўзғолон ҳар қанча кенг тус олмасин, унда аҳолининг катта қисми иштирок этмасин, барибир, кутилган натижаларга эришилмади.

Муқанна бошчилигидаги VII асрнинг 70-йилларида кўзғолон

Хошим ибн Ҳаким — Муқанна раҳбарлигидаги бу-

тун Зарафшон воҳаси ва Қашқадарёни қамраб олган кўзғолон маҳаллий аҳолининг арабларга ва ер эгаларига қарши бошлаган энг йирик ҳаракатларидан бири бўлди. «Муқанна» кўзғолон раҳбарининг лақаби бўлиб, арабчада «пардали» деган маънони беради. Хошим ибн Ҳакимга бундай лақаб беришларининг сабаби шундаки, у асли-насли қул эди, қуллим биллиниб қолмасин деб юзига яшил парда ташлаб юрарди. Бошқа ривоятларда эса, гўё унинг юзи чечак туфайли жуда хунуклашиб кетганидан одамларга очиқ кўринмасликка ҳаракат қилар эмиш. Кўзғолончилар моддий тенгсизликни йўқ қилиб, араблар ҳукмронлигига барҳам беришни талаб қила бошладилар. Худога мунқир келганини эълон қилиб, Муқанна халққа шундай мурожаат этади: «Мусулмонлар, сизлар худони азоб-уқубатлардан халос қилгувчи, пайғамбарларни эса бу халоскорлик раҳнамолари деб биласизлар, ахир сиз айна мана шу мусулмон дини пешволари туфайли чексиз азоб-уқубатларни бошдан кечиряпсиз-ку! Агар гапимга кириб, айтганимга юрсангиз, мен сизларни бу азоб-уқубатлардан халос этаман». Қашқадарё, Сўғдиёна, Фарғона ва Шош аҳолиси Муқаннани кўллаб-қувватлади. Ўз кўлами ва мақсадига кўра бу кўзғолон кўпроқ деҳқонлар уруши эди.

776 йилда Муқанна Марвга етиб боргач, ўз тарафдорларини тўплайди-да, истилочиларга қарши халқни оёққа турғизишга даъват этиб, уларни Ўрта Осиёнинг барча минтақаларига юборади. Унинг тарафдорлари кундан-кун ортиб борарди. Кўп ўтмай, Муқанна ҳаракати қисқа вақт ичида бутун Мовароуннаҳрни қамраб олган кўзғолонга айланди.

776 йилнинг апрелида Бухорога яқин Наршахий қишлоғи остонасида Муқанна издошлари билан араб қўшинлари ўртасида қаттиқ жанг бўлди. Қўзғолончилар мағлубиятга учрайди. Бироқ бирмунча вақтдан кейин улар яна Бухоро атрофини қўлга оладилар. Қўзғолончилар бу гал ҳам Наршахий яқинида тормор келтирилади, бироқ ғалаёнлар эндиликда Ўрта Осиёнинг янги минтақаларида ёйилмоқда эди. Курашнинг иккинчи босқичи бошланганди. Биринчи босқичида Муқанна ҳаракати сўғд зодагон табақаларининг бир қисми мададидан фойдаланган бўлса, иккинчи босқичида ғалаёнлар қўламадан қўрққан олий табақа бутунлай халифалик томонига ўтиб кетди. 778 йилда халифа қўшини Самарқандни эгаллашга ва қўзғолончиларга қарши ҳужумни давом эттиришга муваффақ бўлди. Араб истилочилари қўзғолончиларга қарши қонли курашларга кўп йилларни сарфладилар. 783 йилда араб қўшинлари Муқанна жойлашган қалъани қўлга олади. Қалъанинг барча ҳимоячилари қатл этиладилар. Асир тушишни хоҳламаган Муқанна ўзини ўзи ўлдиради. Баъзи манбаларда айтилишича, у ловиллаб ёниб турган оловга ўзини ташлаб, даҳшатли ажал билан ўлади. Яна бир ривоятда эса, ишқор тўлдирилган хумга ўзини ташлаб, эриб кетган дейилади. Муқанна қўзғолони мағлубиятининг асосий сабаби ўзаро муросали ҳаракатнинг бўлмаганлигида, маҳаллий ер эгаларининг сотқинлигида ва, ниҳоят, арабларнинг ҳарбий жиҳатдан устунлигида эди.

Мовароуннаҳр аҳолисининг озодлик кураши олиб бораётган йилларда Араб халифалиги ўша даврдаги энг қудратли давлат ҳисобланарди, шунинг учун ҳам Муқанна байроғи остида халқ оммаси олиб борган узок муддатли кураш Ўрта Осиё халқлари жасоратининг ва эркесвардигининг ёрқин намунасидир. Бу курашнинг давомийлиги, уюшганлиги халқни босқинчилар ва маҳаллий золим бойларга қарши курашга айлантира олган Муқаннанинг ҳарбий ва сиёсий истеъдодидан гувоҳлик беради. Мағлубиятга учрашига қарамай, халқ қўзғолони Ўрта Осиё халқлари тарихида улкан аҳамият касб этади. Бу тобора авж олиб бораётган ер эгаллиги асоратига қарши қаратилган қўзғолонлардан бири бўлиб, у ер эгаларига халқ газабининг қудратини намойиш қилди ва шу

билан бирга араблар ва ҳаллий ер эгаларининг халқни эзишга бўлган ҳаракатларини узоқ вақтларга тўхтатиб қола олди. Муқанна кўзғолони аббосийларга халқ куч-иродасини, унинг босқинчиларга нисбатан ўтли нафратини намойиш қилди. Қаттиқ туриб олиб борилган кураш натижасида деҳқонлар қарз тавқи (қўрғошин тамға) ни тақиб юришнинг бекор қилинишига эришдилар. Ўлпон олишда ва деҳқонларнинг турли мажбуриятларни бажаришида тартиб ўрнатилди.

Араблар кўзғолонни бостирган бўлсалар-да, бутун бир мамлакатни кул қатори сақлаб туриш мумкин эмаслигини англаб етдилар. Улар халққа таъсирларини ўтказишнинг енгил йўллари кидира бошлашган, зўравонлик қилишдан ўзларини тиядиган бўлиб қолишган эди.

Рофе ибн Лайс кўзғолони Муқанна кўзғолони бостирилгач, халифалик ҳокимларига нисбатан нафрат янада кучая борди. 806 йилда Сўғдиёнада араб ҳарбий бошдиги Рофе ибн Лайс раҳбарлигидаги янги деҳқонлар кўзғолони бошланади. Бу кўзғолоннинг ҳам шиори худди олдингидек эди: кўзғолончилар айнан Муқанна кўтариб чиққан талабларни олға сурган эдилар. Кўзғолончиларга Зарафшон водийси, Қашқадарё ва Шош аҳолиси бош қўшади. Қадимги иктисодий ва сиёсий кудратларини сақлаб қолиш учун фойдаланишга уринган деҳқонлар (бойлар) нинг ҳам бир қисми оёққа қалққан афтодаҳол кўзғолончиларга келиб қўшилади. Рофе ибн Лайс Самарқандни олгач, ўша ердан туриб кўзғолончилар ҳаракатига раҳбарлик қилади. Кўзғолонни куч билан бостириш йўлида халифалик кўрсатган барча саъй-ҳаракатлар беҳуда кетади. Шунда Хуросон ноиби Маъмун ёрдам сўраб маҳаллий ер эгаларига мурожаат қилади ва эвазига мамлакатни бошқаришда уларнинг ҳуқуқини кенгайтиришга ваъда беради.

Рофе ибн Лайс ер эгаларининг курашни тўхтатиш ҳақидаги маслаҳатларига лаққа тушиб, халифага таслим бўлади. Халифа Маъмун шартга хилоф равишда кўзғолон раҳбари ва унинг фаол иштирокчиларини қатл этади.

Шундай қилиб, 806 йилдан 810 йилгача чўзилган кўзғолонлар беҳуда кетмади — араб ҳокимияти хи-

рожни 25 фоизга қисқартиришга мажбур бўлди. Халқ оммасининг чет эл асоратидан халос бўлиш учун олиб борган фидокорона кураши туфайли маҳаллий сулолалар бошчилигида мустақил давлат тузиш учун қулай замин яратилган эди.

Савол ва топшириқлар

1. Араб халифалигининг ташкил топиши ҳақида сўзлаб беринг.
2. Арабларнинг Ўрта Осиё ҳудудларига бостириб кириши.
3. Араб халифалиги ва маҳаллий ер эгаларининг жабр-зуллари.
4. Муқанна бошчилигидаги кўзғолон ҳақида сўзлаб беринг.
5. Рофе ибн Лайс кўзғолони ҳақида сўзлаб беринг.

III бобга яқун

Араб истилоси оловларида Хоразм ва Мовароуннаҳр халқлари яратган маданий хазиналарнинг катта қисми куйиб кул бўлади. Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳарларидаги ибодатхоналар бузиб, китоблар ёқилади, суғориш иншоотлари вайрон этилади.

Маҳаллий халқларнинг маданияти ва урф-одатларини таъқиб қилган ҳолда босиб олинган ҳудудларда араблар олов ва қилич ёрдамида ўзларига қулай ва фойдали тартибни зўрлаб ўрнатдилар. Улар бу ерга янги ислом динини олиб келдилар ва ислом байроғи остида ўзларининг вайронагарчилик урушларини олиб бордилар. Араблар сўғд ёзувини деярли бутунлай йўқ қилдилар. Ўрта Осиёнинг босиб олиниши нафақат вайронагарчилик ва катта микдордаги бойликларнинг талон-торож бўлишига олиб келди, бундан ташқари тинч аҳолининг катта қисми ҳалок бўлди ва кул қилиб олиб кетилди. Шундай бўлса-да, ажнабий босқинчилар ҳокимияти остида ўзининг узоқ даврли маданий анъаналарига эга бўлган Мовароуннаҳр халқларининг маҳаллий маданияти ривожланишдан тўхтаб қолмади. Ўрта Осиёнинг Араб халифалиги таркибига кириши унинг ривожланишига ҳам имкон яратди: ер эгаллиги тузумининг ривожланиши тезлашиб, ер эгаллиги парокандалиги бирмунча сусайди ва марказлашган давлат тузиш жараёни бошланди. Бундан ташқари, аввалига маҳаллий маданиятга анча зарар етказса-да, кейинчалик у турли халқлар ўртасидаги муносабатларни кенгайтиришга имконият туғдирдики, пировард натижада Ўрта Осиё халқлари маданиятининг ривожланиши учун кенг йўл очилди.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиёда ер эгалиги парокандалигининг салбий оқибатлари нималарда кўринди?
2. Эфталитлар давлати қачон ва қандай ташкил топди?
3. Арабларнинг ислом динини нима учун ва қандай йўллар билан тарғиб қилганликларини тушунтиринг.
4. Ислом ер эгалиги ҳокимиятининг мустақамланишига қандай ёрдам берди?
5. Ислом ва масиҳий динларининг умумий белгилари ва тафовутларини шарҳлаб беринг.
6. Исломни сингдиришдан араблар қандай мақсадни кўзда тутган эдилар? Иш улар ўйлаганчалик бўлиб чиқдими? Бу сиёсатга халқ қандай қаршилиқ кўрсатди?
7. Муқанна кўзғолони ҳақида нималарни биласиз? Унинг энгилиш сабаблари ҳақида-чи?

Тарихнинг жонли овозлари

Ислом — итоаткорлик дегани

Эрталаб Қутайба омон қолганларни майдонга хайдаб келади-да, шундай нутқ ирод қилди:

— Сизлар Оллоҳнинг душманисизлар, қонингизни ҳам, мол-мулкингизни ҳам жангчиларимиз учун ҳалол деб эълон қиламан. Сизлар шу пайтгача ислом нима эканини англаб етмабсизлар. Мен, Қутайба ибн Муслим, сизга такроран айтаман ва мингинчи марта қулоғингизга қуяман: ислом — бу итоаткорлик дегани! Ҳа, итоаткорлик! Итоаткорлик! Қамчин ва шамширлар тили билан сизларга итоаткорлик нима деганини тушунтириб қўямиз.

Ўша кунёқ Бойканд йўлидан Ҳирот сари қуллар қарвони кўзғолди.

...— Менга қара, Сайёр,— деди Амир.— Мен барибир Ҳиротгача етолмайман, эртагаёқ касал қўйдайд бўғзимдан пичоқ тортгайлар. Гапимга кулоқ сол, қайсарлик қилма. Барибир мени қоқ суяк елкангда кўтариб кетолмайсан. Бугун кечаси сен қочишинг керак. Бўлган гапларни одамларга айтиб бериш учун сен омон қолишинг керак. Сен энди билиб олдинг, Қутайба ким-у, ислом нима?

Бу сўзлар ҳеч кимнинг қулоғига чалинмади, ой сузиб бораётган булут ортига яширинганда кичик бир қўланканинг тун қоронғусида саҳро қўйнига сингиб кетганини ҳам бирон зот пайқамади...

(К. Икромовнинг «Кўҳна китоб устида» асаридан.)

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия қиламиз:

1. Айний С. Муқанна кўзғолони. «Қиссалар, мақолалар» китобидан. Душанбе, 1983.

2. Беляев Е. А. Илк ўрта асрда араблар, ислом ва араб халифалиги. М., 1965.

3. Гумилов Л. Н. Қадимги турклар. М., 1961.

4. Фафуров Б. Г. Тожиклар, Душанбе, 1989, 1-жилд.

5. Икромов К. Кўҳна китоб устида. «Тумор» китобида. Тошкент, 1970.

6. Куръон. Шарқ юлдузи (1990 — 1991 йиллардаги сонлари).

Замонлар ўргасидаги боғланишни кузатиш!

Ўрта Осиё

874 йил — Сомонийлар давлатининг ташкил топиши.
 961 йил — Абубакр раҳбарлиги остида Бухоро шаҳри қашоқларнинг сомонийларга қарши қўзғолоши.
 999 йил — Мовароуннаҳрда қорахонийлар ҳокимиятининг ўрнатилиши.
 IX — X асрлар — кейинчалик ўзбеклар деб ном олган Мовароуннаҳр туркий тилли элалари шаклланишининг ниҳоясига етиши.
 870 — 950 йиллар — Форобийнинг ҳаёти ва фаолияти.
 973 — 1048 йиллар — Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва фаолияти.
 980 — 1037 йиллар — Абу Али ибн Сино ҳаёти ва фаолияти.
 XI — XII асрлар — Ўрта Осиёнинг барча хўддларида ер эгаллиги тузумининг ҳукмронлиги.

Россия

IX аср бошлари — Киев давлатининг ташкил топиши.
 980 — 1015 йиллар — Владимир Святославовичнинг князлик даври.
 988 йил — князь Владимирнинг Россияга масихийликни олиб кириши.
 XI аср ўрталари — «Русская правда» қонунлар мажмуасининг тузилиши.
 1019 — 1054 йиллар — Киевда Я. Мудрийнинг князлик даври.
 1113 — 1125 йиллар — Киевда В. Мономахнинг князлик даври.
 XII аср бошлари — «Ўтмиш йиллар қиссаси» йилномасининг ёзилиши.
 XII асрнинг 30-йиллари — Киев Русининг мустақил князликларга бўлиниб кетиши.
 1147 йил — Москванинг йилномада илк марта эсланиши.
 1185 йил атрофи — «Игорь полки жангномаси» ёзилди.

Европа ва бошқа қитъалар

829 йил — инглиз-сакс қиролликларининг яғона давлатга бириштириши.
 863 йил — Кирилл ва Мефодийнинг славянлар учун алифбо тузиши.
 IX аср — Араб халифалигининг қулаши.
 1040 йил — Хитой олими Пи Шен матбуот учун алмашма ҳарфни кашф этди.
 960 йил — Польша давлатининг ташкил топиши.
 1000 йил — Венгр қироллигининг ташкил топиши.
 1054 йил — масихий черковининг православ ва католик черковига узил-кесил бўлиниши.
 1095 йил — Европада солиб юришларининг бошланиши.
 1096 — 1270 йиллар — солиб юришлар.
 XII — XIII асрлар — герман жўмард (рицар) ларининг жон-жаҳди бўлган Шарқ сари ҳаракат қилган даври.

9-§. IX — X асрларда ер эгаллиги давлатлари.
Сомонийлар давлати

Тоҳирийлар ва Сомонийлар Халифалик ҳокимияти-
давлати нинг вакиллари бўлган
ноиблар томонидан Ўрта
Осиё халқ оммасининг то-

бора кўпроқ эзилиши меҳнаткаш омманинг кескин
норозилигига сабаб бўлди. Халқ ноибларнинг суиис-
теъмолликларига чек қўйилишини, солиқларни ка-
майтиришни, кўплаб ўлпонларни бекор қилишни та-
лаб қилиб чиқди.

Ўрта Осиё халқларининг тўхтовсиз равишда олиб
борган кураши Араб халифалигининг тинқасини қу-
ритди ва халифалик ҳокимлари маҳаллий зодагон-
лар вакиллари халифалик давлат ҳокимиятининг
олий даражаларига кўтаришга мажбур бўлдилар.
Масалан, аббосий халифалар чекка вилоятларни
бошқариш ишига маҳаллий шарт-шароитларни яхши
билган ва аҳоли ишончига сазовор бўлган маҳаллий
ер эгаларини жалб эта бошладилар. 821 йилда асли
ҳиротлик бўлган Тоҳир ибн Хусайн Хуросоннинг нои-
би этиб тайинланди. Хуросонда мустақкам ўрнашиб
олган ва унинг аҳолиси мададига таянган ҳолда То-
ҳир мустақил сиёсат юргиза бошлайди, халифалар
буйруғига бўйсунушдан бош тортади. Шундай қилиб,
Тоҳирдан бошлаб Хуросон ноиблиги халифа вассал-
лигига айланади, бу қарийб мустақил давлат дегани
эди.

Мовароуннаҳрда тоҳирийларга бўйсунувчи ноиб-
лар сифатида сомонийлардан номзодлар кўрсатила
бошлайди. Улар халқ галаёнларини босишда (Рофе
ибн Лайс кўзғолони) фаол иштирок этар ва бунинг
учун Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларида ҳокимлик
даражасига тайинланар эдилар. Кўп ўтмай, сомоний-
лардан Фарғона ҳокими Аҳмад ўз мулкларига ўлган
акаларининг ерларини қўшиб олиб, Мовароуннаҳр-
нинг энг йирик ер эгаларидан бирига айланади.
875 йилда эса Аҳмаднинг ўғли Наср халифадан бутун
Мовароуннаҳрни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлик
олади.

Ҳокимиятнинг маҳаллий ер эгалиги зодагонлари қўлига ўтиши билан меҳнаткаш халқнинг аҳволи ўзгармади. IX аср ўрталаридан тез-тез халқ ғалаёнлари бўла бошлади. 873 йилда Хуросонда тоҳирийлар сулоласига қарши халқ ғалаёни бошланди. Кўзғолонга мискар Ғафур ибн Лайс бошчилик қилади. Тоҳирийларни суриб ташлагач, улар ўзларининг Саффарийлар давлатини ташкил этадилар. Бироқ Бухоро аҳолиси уларга бўйсунушдан бош тортади ва саффарийлардан ҳимоя қилишларини сўраб Исмоил Сомоний асос солган маҳаллий тожик сулоласи бўлмиш сомонийлар вакилига мурожаат этади. Исмоил Сомоний 874 йилдан бошлаб Бухорода ҳокимлик қилиб келар эди. У 900 йилда халқ оммасининг мустақиллик учун курашидан фойдаланиб, араблар истилосидан кейин ўзаро уруш-низолар туфайли тарқоқлашиб кетган мамлакатни бирлаштирди ва кучли давлат вужудга келтирди. Ўзининг ҳукмронлиги давомида у Бухоро атрофига бутун Мовароуннаҳрни бирлаштирди, Эроннинг шимоли-шарқий вилоятини ва ҳозирги Афғонистон ҳудудларини қўшиб олди, Саффарийлар давлатини мағлубиятга учратди. Шундай қилиб, сомонийлар Мовароуннаҳрда биринчи марта марказлашган ер эгалиги давлатининг тузувчилари бўлдилар.

Давлат бошқаруви

Сомонийлар даврида бошқарувнинг марказий идораси — девоннинг аниқ тузилмаси юзага келтирилди. Давлат тепасида амир турар эди. У ўзини ҳимоя қилиш учун турк ғуломларидан ташкил топган сарой гвардияси (шўрот)га эга эди. Мамлакатда олий сийёсий ҳокимиятни соҳиб харос ёки амирий харос амалга оширар эди, у сомонийлар амирлари барча амру фармонларининг ижроси ҳисобланарди. Шарқнинг бошқа ер эгалиги давлатлари саройларида бўлгани каби сомонийларда ҳам сарой дастурхончиси, баковули, мирохури ва ҳоказолар бўлган. Амирнинг бутун хўжалик ишларининг мудирини (вакили) саройда энг нуфузли ва обрўли шахс ҳисобланган. Марказий бошқарув 10 девондан иборат бўлган. Вазир девони девонлар ичида энг асосийси саналган. У давлатнинг барча марказий бошқармасига раҳбарлик қилган. Девон муставфий кўзга кўринарли ўрин тутган — у

давлат даромадлари ва харажатлари ҳисоб-китобини юритувчи олий молия амалдори ҳисобланган. Булардан ташқари, яна сомонийларда шўротни бошқариш бўйича девон, тошу тарозилар устидан назорат қилиш бўйича (муҳтасиб) девон, чопарлик (почта) бўйича маъсул (берид) девон булган. Давлат хазинасининг харажатлари устидан умумий назорат ўрнатувчи (мушриф) бошқа девонлар вилоятларда ҳам бўлиб, маҳаллий ҳокимлар уларга раҳбарлик қилганлар. Шаҳар бошқарув ишларини раис олиб борган. Шўротдан ташқари мамлакатда уруш хавфининг олдини олиш ёки юришлар учун чериклар тузилган.

Мамлакат хўжалигининг ривожланиши IX асрда ва айниқса X асрда тоҳирийлар ва сомонийлар ҳукмронлиги дав-

рида Ўрта Осиё, жумладан Мовароуннаҳр ерларида, қишлоқ хўжалиги (зироатчилик) соҳасида катта силжишларга эришилди. Зарафшон воҳаси энг бой вилоят деб саналарди. Бу вақтларда Мовароуннаҳрда буғдой, шоли, сўк, ловия, кунжут, каноп, жут, пахта кенг тарқалган экинлар эди, боғдорчиликда шафтоли, ўрик, гилос, нок, олма, анор, анжир, беҳи, олчалардан мўл-кўл ҳосил олинарди. Айниқса узумнинг жуда кўп навлари бутун мамлакатда кенг тарқалганди. Сабзавот ва полиз экинларидан қовун, тарвуз ва ҳоказолар халқнинг дастурхонини безашдан ташқари ҳатто кўрғошин ниқобларга солиниб, Бағдоддаги халифа саройига ҳам совға қилиб юборилар эди.

Хунармандчиликнинг ривожланиши Мовароуннаҳрнинг хўжалик ҳаётида турли-туман хунармандчилик катта

аҳамият касб этарди. Хунармандчилик фақат шаҳар жойларда эмас, одамлари асосан дехқончилик орқасидан кун кўриб келаётган қишлоқ жойларда ҳам ривож топган эди. Қишлоқ жойларнинг аҳолиси тўқувчилик хунаридан ташқари кулолчилик, темирчилик (чилангарлик), заргарлик билан ҳам шуғулланган, ёғоч, теридан буюмлар ясаган. Совун, мис идишлар, нина-сўзаналар, қайчи-пичоқлар, шойи газмоллар ишлаб чиқарилган. X аср охирига келиб, Самарқанд қоғози папирусе (Миср қоғози) ва пергамент (тери қоғози)ни сиқиб чиқаради. Хунармандчиликнинг бош маркази шаҳарлар ҳисобланган. Ху-

нармандлар асосан шаҳар чеккароғида, шаҳар дар-
возаларига яқин жойларда истиқомат қилишган. Мо-
вароуннаҳр иқтисодиётида кончилик катта ўрин тут-
ган. X асрда Илоқ (Оҳангарон) ноҳияси кумуш-кўр-
ғошин маъданларини ишлаб чиқариш маркази бўл-
ган. Илоқда халифалик бўйича учинчи ўринда турув-
чи IX асрнинг таксоли (пул зарб қилинадиган жой)
бўлишининг ўзиёқ Илоқ кончилигининг нечоғли кат-
та аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Бу ерда
зарб қилинган тангаларнинг бетига «Шаш кони» деб
ҳам ёзиб қўйилган. Фарғона водийсида, Нурота тоғ-
ларида, Ўратепа ва Самарқанд атрофида, бундан
ташқари Тожикистон тоғларида темир, мис, кўрғо-
шин, олтин, кумуш, феруза ва бошқа қимматбаҳо
маъдан конлари, Тоғли Бадахшонда эса марварид ва
ёқут конлари топилган. Ўрта Осиёда темир ва мис
маъданларининг топилиши мискарлик хунарининг
ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Мовароун-
наҳр шаҳарларининг мискарлик буюмлари катта
миқдорда Европа ва Осиё мамлакатларига юборилар
эди.

Фарғонада тошкўмир қазиб чиқариларди. Бу кў-
мирлардан бизнинг даврдагига қараганда бошқа
мақсадларда фойдаланишган: тошкўмир кўри ки-
йимларни ювишда ишлатилган. Нефть (қорамой)
ҳам қазиб чиқарилган, ундан ҳарбий мақсадларда
фойдаланилган — махеус идишларга тўлдирилиб,
портловчи қоришма таркибига киритилган. Ёниб тур-
ган қорамойли идиш ирғитувчи мослама — палах-
монларга солиниб, қамалдаги шаҳар ва қалъаларга
қараб итқитилган:

IX—X асрларда
савдо-сотик

IX—X асрлардаёқ шаҳар-
нинг қишлоқдан ажралиш
жараёни рўй бера бошла-
ди. Шаҳар билан қишлоқ ўртасида доимий тарзда
мол айирбошлаш бўлиб турарди. Теварак-атрофдаги
қишлоқларнинг одамлари шаҳар бозорларига қиш-
лоқ хўжалик маҳсулотларини келтирар, бу ерда улар
хунармандлар, кулоллар, тўқувчиларнинг моллари-
дан харид қилар эдилар. У пайтларда савдода кумуш
ва мис пуллар билан муомала қилинарди. Карвон
савдоси IX—X асрларда катта иқтисодий ва маданий
аҳамиятга эга эди.

Асосан зеб-зийнат ва ҳашамат буюмлари билан савдо-сотик қилинган. Хитойдан шойи буюмлар, бринч идиш-товоқлар ва кўзгулар, сополчилик бадий моллари ва ҳоказолар келтирилган. Мовароуннахрдан Хитойга зотдор отлар, олий навли шишалар, ип-газлама, қоқ туршаклар, гуруч ва ҳоказолар олиб борилган. Ҳозирги Зандана қишлоғи ўзининг зандончи деган буюмлари билан Шарқнинг барча мамлакатларида машхур бўлган. Ўша вақтларда айрим савдогарларнинг карвон савдоси билан шуғулланишга кучлари етмаган. Одатда савдогарлар бир гуруҳга бирлашиб карвон ҳосил қилишган. Йўлда махсус кўналгалар бўлиб, у ерларда тўхтаб ҳордиқ чиқаришлари, туялар, отлар ва кўтослари учун озуқа ва ем-хашак ғамлаб олишлари мумкин бўлган. Карвонларда фақат савдогарлар-у, уларнинг моли эмас, балки хунармандлар ва мусаввирлар ҳам ҳамроҳлик қилганлар. Бундан ташқари, давлат юмушлари билан кетаётган кишилар ҳам карвонда бирга бўлишган. Карвон маданий жиҳатдан яқиндан муносабатлар ўрнатиш ишларида ҳамкорлик кўрсатган, улар ёрдамида бир-биридан жуда олис жойлашган мамлакат ва шаҳарлар ўртасида алоқалар ўрнатилган. Савдо карвонлари Ўрта Осиёдан Шарқий Европа ва Россияга, Волга ва Камага, Сурия ва Византияга, Хитой ва Ҳиндистонга, Кавказ ва Ўрта ер денгизи мамлакатларига йўл олган.

Ер эгаллиги шаҳарларининг Араблар Мовароуннахрни ривожланиши босиб олган пайтда кўп-лаб истеҳкомли шаҳарлар мавжуд бўлган. Бундай шаҳарлар биринчи галда ҳукмдорлар турадиган жой вазифасини ўташи табиий, албатта. Шу билан бирга VII—VIII асрларда шаҳарлар хунармандчилик ва савдо ҳаётининг марказлари бўлган.

IX — X асрларда Мовароуннахр худудларида жумладан куйидаги шаҳарлар бўлган: Хоразмда — Урганч, Кот, Бухоро, Пойканд, Нур (Нурота), Самарқанд, Робижон; Фарғона водийсида — Хўжанд, Марғилон, Қува, Ўзганд; Тошкент воҳасида — Бинкент (Тошкент), Банокент (Шохруҳия харобалари), Жиззах; Қашқадарёда — Кеш (Китоб-Шаҳрисабз), Насаф (Қарши) ва бошқалар. Бу шаҳарларнинг ҳаммаси хом гишт ёки гуваладан кўтарилган деворлар билан

ўраб олинган, кўпларида миноралар ҳам бўлмаган эди. Кўпчилик шаҳарларнинг айланасидан зовур қазилган. Одатда шаҳарларнинг тўрттадан дарвозаси бўлиб, зовур устида ўрнатилган осма кўприк орқали шаҳарга кириб чиқилган. Шаҳар ичкарасида шаҳар ҳокимининг қароргоҳи — истеҳком вазифасини ўтайдиган арк жойлашган.

Шаҳар деворларидан ташқарида хунармандлар, савдогарларнинг маҳаллалари ва бозор вужудга келган. IX—X аср адабиётида бундай шаҳарлар шахристон (форс тилида) ёки мадина (араб тилида) деб аталган, хунарманд-савдогарлар яшайдиган маҳаллалар работ ёки работлар деб аталган. X аср охирига келиб шаҳарларда бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. Бозорлар шаҳарларнинг марказий қисмидаги чорсу (усти ёпиқ тим)га кўчирилади, ундан ҳар томонга қараб хунармандлар ва савдогарлар эгаллаган маҳаллалар чўзилиб кетган. Хунармандлар ҳам ўз навбатида майда-майда маҳаллачаларга бўлинган: мискарлар алоҳида, аслаҳасозлар алоҳида, заргарлар алоҳида маҳаллаларда истиқомат қилганлар ва ҳоказо. Бу давр шаҳарларида хунармандлар, савдогарлар ва амалдорлардан ташқари мамлакатнинг барча шаҳарларида мавжуд масжид-мадрасаларга хизмат қилувчи мусулмон руҳонийларнинг вакиллари ҳам катта аҳамият касб этганлар.

IX—X асрларда ижтимоий Сомонийлар сулоласи муносабатлар ҳукмронлиги даврида тамга осиб юриш ва шунга ўх-

шаш бир қатор шармандали жазолар бекор қилинганига қарамай, ер эгаллигига хос қарамлик асоратлари енгиллашмади. Меҳнаткаш омма кўпдан-кўп янги кўшқу саройлар, масжидлар қурилишида ишлашга, боғлар барпо этишга, анҳорлар қазииш ва тозалашга, кўприклар қуриш ва таъмирлашга, шаҳар деворларини созлашга ва ҳоказо ишларни бажаришга мажбур бўлар эди. IX—X асрларда Ўрта Осиёда деҳқончиликнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, деҳқонлар (бойлар) ўзларининг мулкларида йирик хўжалик юритмас, ўз далаларига камбағал деҳқонлар кучи билан ишлов бермас эдилар. Улар ерларини майда-майда қисмларга бўлар ва ерга муҳтож кишиларга якка тартибда ижарага берар эди. Ижарадорлар кўпинча яқин-атрофдаги қишлоқ жамоалари-

нинг кам ерли деҳқонларидан иборат бўларди. Ерга ижобий ҳисобдаги ижара асосида ишлов бериш даромаднинг кўшимча манбаи бўлиб хизмат қиларди. Умуман ерсиз деҳқонлар ичида ҳам ишбай ижарачилар бўларди. Ўзгалар ерида ишлаганда уларнинг улуши ижарачининг ер эгасидан улов, уруғлик ва меҳнат куроли олган-олмаганлигига қараб белгиланарди. Айниқса X аср охирларига келиб шафқатсиз жабр-зулмлар, шаҳар ва қишлоқдаги меҳнаткаш халқ оммаси ҳаётининг кескин ёмонлашуви, ер эгаллигига хос ўзаро низоларнинг кучайиши солимларга қарши кўплаб ғалаёнларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. IX—X асрларда Ўрта Осиёда Муқанна кўзғолонига ўхшаш халқ ҳаракатлари содир бўлмаган бўлса-да, 961 йилда Бухорода новвой Абубакр бошчилигида халқ кўзғолони бўлди. Кўзғолон сомонийлар томонидан шафқатсизларча бостирилди, чунки у кўркўрона бошланган бўлиб, аниқ бир мақсадга йўналтирилмаган ва пухта ташкил этилмаган эди.

X аср охирига келиб мамлакат иқтисодий ва сиёсий ҳаёти сомоний амирларига қарши қатор ер эгаллиги кўзғолонлари туфайли таназзулга юз тутди. Хусусан бу кураш оддий деҳқонлар учун жуда қимматга тушди. Гоҳо бутун-бутун ноҳиялар жанг майдонига айланар эди, жангчилар далаларни пайҳон қилар, боғларни йўқ қилар, қишлоқ ва шаҳарларни ҳувиллатар эдилар. Тез-тез бўлиб турадиган ўзаро низолар дастидан хирожлар ва турли-туман солиқлар мислсиз ошар, бу ҳам ҳақли равишда бутун Мовароуннаҳр аҳолисининг норозилигига сабаб бўлар эди. Саройдаги низолар ва исёнлардан сомонийлар давлати шу қадар заифлашиб кетдики, ташқаридан бўладиган тажовузларга қаршилик кўрсатишга ҳам мажоли етмас эди. 992 йилда қорахонийлар сулоласига мансуб хонлар бошчилигида қатор турк қабилалари унга хужум қилади. 999 йилнинг феврилида Бухородаги халифа Мансурни тахтдан ағдаришда улар қорахонийларга ёрдам берадилар. Сомонийлар тахтни қайтариб олиш учун 1005 йилгача уринади, бироқ Абу Иброҳим Исмоилнинг ўлимидан кейин улар қаршилик кўрсатмай қўядилар.

1. Арабларга тобе бўлмаган Сомонийлар давлатининг ташкил топишида Исмоил Сомоний қандай роль ўйнади?
2. Сомонийлар давлат бошқарувининг тархини чизинг.
3. Сомонийлар давлатида хўжалик, хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши ҳақида ҳикоя қилиб беринг.
4. Сомонийлар давлатида савдо-сотиқнинг аҳамияти қандай бўлган?
5. Ер эгаллиги шаҳарлари ҳақида ҳикоя тузинг.
6. Сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида аҳоли қандай жабру зулмларга гирифтор бўлди?
7. Сомонийлар давлатининг инқирозга учраш сабабларини айтиб беринг.

10-§. Қорахонийлар давлати

Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши IX асрда Шарқий Туркистон ва Еттисув ҳудудларида турли турк қабилалари яшар эди. X асрнинг 80-йилларида бу ерда кучли ер эгаллиги давлати ташкил топиб, унга қорахонийлар сулоласидан чиққан ҳукмдорлар бошчилик қиларди. Сулоланинг асосчиси Абдулқарим Сатук эди. У ҳукмронлик қилган йилларда давлат икки мустақил давлатга ажралиб кетди: биринчи давлатнинг пойтахти Болосоғун, иккинчисиники эса Тароз, кейинчалик Копиғар бўлди.

Турк-қорахонийлар аста-секин Шош, Фарғона ҳудудларига кириб кела бошлайди. Уларнинг нигоҳи Мовароуннаҳрга қадалгани, бу ерларда ўз ҳокимиятларини ўрнатиш учун кураш бошлаб юбордилар. Бу даврга келиб Сомонийлар давлати иқтисодий ва маданий инқирозга дучор бўлади. Ўзаро урушлар, шафқатсиз жабр-зулмлар натижасида меҳнаткаш халқ оммаси аҳолининг ёмонлашуви давлат инқирози бошланишининг асосий сабаблари эди. Сомонийлар аста-секин меҳнаткаш аҳолининг қўллаб-қувватлашидан маҳрум бўладилар. Ҳукмдор синфнинг ҳам катта қисми улардан юз ўгиради. Кўчманчи турклардан ташкил топган шўрот ҳам сомонийлар сиёсатидан норозиликларини яширмайди.

992 йилда қорахонийлар ҳукмдори Бугроҳон Бухорони босиб олади. Зодагон деҳқонларнинг вакиллари ва турк шўротининг ҳарбий бошлиқлари қора-

хонийлар билан сулҳ тузадилар ва уларнинг Мовароуннахрни босиб олишларини енгиллаштирадилар.

Бугрохон Бухорони босиб олгач, Самарқанд фатҳи сари йўл олади, бироқ оғир касаллик туфайли Кошғарга қайтишга мажбур бўлади ва ватанига етмай йўлда ҳаётдан кўз юмади.

996 йилда, яъни Бугрохон ўлимидан кейин, қорахонийлар қўлдан кетган Бухорони яна босиб олишга ҳаракат қиладилар. Сомонийлар ва турк шўроти ҳарбий бошлиқлари ўртасидаги ўзаро низолар шунга олиб келадик, 999 йилда қорахонийлар ўз ниятларига етадилар — Бухоро забт этилади, Мовароуннахрдаги бутун ҳокимият қорахонийлар сулоласи қўлига ўтади.

Шундай қилиб, XI аср бошларида қорахонийлар Кошғардан тортиб Амударёгача бўлган ерларни эгаллайдилар, Шарқий Туркистоннинг бир қисми, Еттисув, Ўш шаҳри, Фарғона, Сўғдиёна шу ерлар таркибига кирар эди.

Қорахонийларнинг давлат бошқаруви

Қорахонийлар ҳокимият тепасига келгач, сомонийлар вужудга келтирган

давлат бошқаруви тузилмасини таг-томири билан йўқ қилдилар ва ўзларининг тузилмасини барпо этдилар: ерлар ҳукмдорнинг қариндош-уруғларига ва содиқ ҳарбий бошлиқларига берилди. Давлатни «тамғачхон» деб аталган олий ҳукмдор бошқарар эди, Мовароуннахр ерларидаги ўлка хонлиқларига илакхонлар бошчилик қиларди. Илакхонлар Мовароуннахр шаҳар ва вилоятларини бошқаришда тўлиқ мустақилликка эга эдилар.

Қорахонийлар Мовароуннахрни босиб олган вақтда Шимоли-Шарқий Эрон, ҳозирги Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон ерларида янги Ғазнавийлар давлати вужудга келади. Бу давлатнинг асосчиси сомонийларнинг Ғазнидаги ноиб, келиб чиқиши турклардан бўлган Сабуктегиннинг ўғли Маҳмуд эди. Ғазнавийлар давлати ташкил бўлган дақиқадан бошлаб Мовароуннахр ҳаётида катта аҳамият касб эта бошлади. Маҳмуд Ғазнавий босқинчилик юришларини ўзининг сиёсатига асос қилиб олди. 1017 йилда у Хоразмни забт этди ва уни ўз ҳокимиятига қўшиб олди. Бироқ ғазнавийларнинг серҳосил ва бой ерлари ўз навбатида қорахонийлар диққатини тортиб

келарди. Улар мамлакатда Маҳмуднинг йўқлигидан фойдаланиб, Шимолий Ҳиндистондан ерларни эгаллаб олади, 1006 ва 1008 йилларда Хуросонга юриш қилиб, Балх, Нишопур, Тус шаҳарларини ишғол қилади. Бироқ кўп ўтмай Маҳмуд уларни бу шаҳарлардан кувиб чиқаради. Сомонийлар хукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда ҳукм сурган ер эгаллиги тарқоқлиги қорахонийлар даврида бартараф қилинмади. Шунинг учун Маҳмуд Ғазнавий бундан фойдаланиб, қорахонийларга мансуб хонларнинг ерларини талон-торож этар эди.

XI асрда Ўрта Осиёда салжуқийлар ҳаракати пайдо бўлди. Қишиқ туркман қабиласининг сардори Салжуқнинг неваралари ака-ука Тўғрулбек ва Чағрибеклар бу ҳаракатга бошчилик қиладилар. Салжуқийлар Сирдарё ноҳияларига кўчиб келадилар, сўнгра сомонийлар уларга Зарафшон водийсига келиб ўрнашишларига рухсат беради. XI асрнинг биринчи ярмида Зарафшон воҳасига қорахонийлар билан бирга турк, чигил, қорлиқ, яғмо каби кўчманчи қабиалар келадилар ва туркман салжуқларини бу ердан сиқиб чиқарадилар.

1025 йилда салжуқийлар ўзларига Хуросон худудларида яйловлар берилишини сўраб, ғазнавийлар хукмдорига элчи юборади. Маҳмуд Ғазнавий уларнинг илтимосини қондиради, бироқ 1035 йилда туркманлар яйлов учун янги ер сўраб иккинчи марта мурожаат қиладилар. Шу тариқа улар янги-янги жойларни эгаллаб бораверадилар. 1040 йилда салжуқийлар билан ғазнавийлар ўртасида бўлиб ўтган ҳал қилувчи жанг ғазнавийлар кудратига барҳам бериб, уни унча катта бўлмаган хонликка айлантириб қўяди. Эгаллаб олган жойларида эса салжуқийлар ўзларининг давлатини тузишади. Салжуқийлар энди қорахонийларга ҳам таҳдид сола бошлайдилар ва XI асрнинг охириларида қорахоний хонлар уларга тобе бўлиб қолади.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий ва хўжалик ҳаёти

Қорахонийлар босқини аввалига Ўрта Осиё ерларидаги шаҳар ва қишлоқларни бирдек вайронага

айлантирди. Кўпгина шаҳарлар бутунлай инкирозга учраганди. Маҳаллий зодагонларнинг таъқиби туфайли илгари экинзор бўлган ерлар қўл-биёбонга ай-

ланди, оила ва мол-ҳоллари бўлган ҳарбий дасталар қишлоқ жойларга битмас-туганмас офатлар келтирдилар. Бироқ шаҳарларда, хусусан савдо карвонлари йўлида жойлашган шаҳарларда ҳаёт аста-секин изга туша бошлайди. Шаҳарлар ҳунармандчилик ва савдо марказларига айланади. Қорахоний хонлар Самарқанд, Бухоро, Бешкент шаҳарларида кўп нарсалар бунёд этадилар, ўзларига саройлар ва мадрасалар тикладилар. Ўлка жойларда бошқарув тузилмаси ўша-ўшалигича сақланиб қолганди. Илакхон даврида вазирлар, соҳиббериждлар ва бошқалар давлат ишларини юргизишарди. Шаҳарларда ҳоким, раис лавозимлари ҳали ҳам таомилда эди. Қорахоний хонлар мусулмон руҳонийлари билан алоқалар ўрнатган, имом, шайх, садрларнинг обрўйи бениҳоят юқори бўлганди.

Қорахонийларнинг деҳқонлар ер мулкини тортиб олганликлари туфайли X—XI асрларда деҳқонлар ҳукмрон синф сифатида аста-секин тугатилади. «Деҳқон» сўзи шу вақтдан бошлаб қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи барча кишиларга нисбатан қўлланиладиган бўлди. Уларнинг ўрнини эса қорахонийлар сулоласидан янги ер эгалари эгаллай бошлади. Олий турк зодагонлари ўзларининг кўчманчи ҳаёт тарзларидан узоқ вақтгача воз кечмадилар, ўтроқ ҳаёт улар учун ақл бовар қилмаган бир ҳолдек бўлиб туюлар эди. Шундай бўлса-да, босиб олган ерларидан иложи борича энг кўп даражада даромад олишдан ҳаддан ташқари манфаатдор эдилар. Бундай шароитда улар учун иқта (арабча «қисм» дегани) деб аталувчи маҳсус маош ҳисобига кун кечириш қулайроқ эди. Масалан, ҳоким бирон-бир шахсга хизмати учун хирож ва бошқа солиқ туридаги даромаддан маош тўлаган. Бу даромадлар хазинага келиб тушган. Энди уларни иқтанинг эгаси кўп йиллар давомида ёки умрбод йиғиб юрган. Даромадларни олувчи шахслар иқтадорлар деб аталган. Энди қорахонийларнинг олий табақа вакиллари кўчманчиларча ҳаёт кечириш тарзидан воз кечмасалар ҳам бўлаверарди, бу ёқда эса иқтадан келадиган даромад уларнинг бирини ўн қилиб турмоқда эди. Иқта аста-секин муваққат маошдан абадий меросий ҳуқуққа айлана бошлайди. Иқта тартиби деҳқончиликнинг асосий шакли, ер эгалари эса (иқтадорлар) ер эгаллиги жамиятининг асосий табақаси бўлиб қолганди.

1. Қорахонийлар давлат бошқаруви тузилмасини тавсифлаб беринг.
2. Ўз мулкларини ҳимоя қилар экан, қорахонийлар сулоласи ҳокимлари қайси халқлар билан курашишга мажбур бўлишган?
3. Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр халқларининг ижтимоий ва ҳўжалик ҳаёти ҳақида сўзлаб беринг.

11-§. IX—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданияти

IX—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданияти ривожланишининг шарт-шароитлари

IX—XII асрларда Мовароуннаҳр маданий ҳаётида катта ўзгаришлар рўй берди. Бу даврда Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч,

Фарғона шаҳарлари маданият марказларига айланган эди. Сомонийлар даврида марказлашган бошқарувнинг мустаҳкамланиши кўшни ҳокимлар ва кўчманчиларнинг мамлакатни талон-торож этишлари ва хароб аҳволга солишларига чек қўйиш имконини берди, кўпгина Европа ва Шарқ мамлакатлари билан маданий алоқалар ўрнатилди. Ўрта Осиё фани Яқин Шарқ фани билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланди. Кўпгина ўрта осиелик олимлар таҳсил олгани ва илмий ишлар қилгани Бағдодга ва бошқа йирик илмий марказларга борар эдилар. Масалан, ал-Хоразмий Бағдоддаги халифа Маъмун расадхонасида катта илмий ишлар қилди. Лекин бу шунчаки хўжақўрсинга қилинган иш эмас эди. Ўрта Осиё олимлари нафақат Яқин Шарқ, балки жаҳон фанига ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Бу ерда олий мусулмон ўқув юртлари — мадрасалар кенг жорий этилганди. Шеъроят, адабиёт ва фанга ҳомийлик қилиш сомоний ҳукмдорлари сиёсатининг ўзига хос хусусиятларидан бири эди. Кўпгина ер эгаларининг йирик-йирик кутубхоналари бўлиб, улардан олимлар кенг фойдаланар эдилар. Ўша пайтларда Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино; Маҳмуд Кошғарий, Рудакий сингари буюк олимлар яшаган ва ижод қилган эдилар.

ибн Мусо ал-Хоразмий (780—847) алгебра (алжабр) фанининг асосчисидир. Математика бу бўлимининг номи унинг «Китоб алжабр ва муқобала»си (Мутаносибликлар ва қарама-қаршиликлар китоби)дан олинган бўлиб, унда алгебраик катталиклари бўлган ҳаракатларнинг қоидалари баён этилган, I ва II даражали тенгламаларни ечиш усуллари берилган. Ал-Хоразмий номининг ўзи ҳам математикада «алгоритм» (масалаларни ҳал этишнинг маълум услуби) номи билан сақланиб қолган.

Ал-Хоразмийнинг «Фалак жадваллари», «Куёш соатлари ҳақида рисола», жўғрофия (жўғрофий хариталарни тузиш), тарих ва бошқа фанларга оид ишлари лотин тилига таржима қилиниб, Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ўрта аср илмий тафаккурининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди.

Фалакшунос (астроном) Аҳмад Фарғоний IX асрда яшаган. Олимнинг таваллуд топган ва вафот этган йиллари маълум эмас. У ҳақда маълумотлар ҳаддан ташқари кам. Унинг энг машҳур асарларидан «Осмон ҳаракатлари ҳақида китоб» ва «Юлдузлар ҳақидаги фан мажмуи»лар бемисл аҳамиятга эгадир. Китоб юнон мактаби асосида юзага келган фалакиёт ҳақидаги маълумотлардан иборат. Унда ўттиз боб мавжуд бўлиб, осмон ёриткичлари, ой ҳолатлари, фалакиётнинг ўзгармас қонуниятлари ҳақида сўз юритилади. Аҳмад Фарғонийнинг фалакиёт, жўғрофия ва риёзиюн бўйича илмий иш ва тадқиқотлари жамланган асарлар Париж, Қоҳира, Санкт-Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Ал-Форобий (873—950) Форобда туғилган, Шош (Тошкент)да яшаган, Бухорода таҳсил олган. X асрнинг бошларида илмга иштиёқлик уни ўрта аср Шарқининг энг йирик сиёсий ва маданий маркази — Бағдодга етаклаб келади. Бу ерда буюк олим илму фаннинг турли соҳалари билан танишади, бир қанча тилларни, жумладан араб тилини қунт билан ўрганади. «Хаёлий шаҳар аҳолисининг тафаккур китоби»ни у шу ерда ёзади. Рисолада баён этилган тараққийпарвар ғоялари туфайли таъқиб остига олинган олим Бағдодни тарк этади ва ҳаётининг сўнгги йилларини Дамашқда ўтказди. Форобий ҳаммаси бўлиб 160 та

асар ёзиб қолдиради. Улар орасида «Фалсафа манбалари», «Ақл-заковат ҳақида рисола», «Давлат ҳақида рисола» ва бошқа китоблари муҳим ўрин тутати. Қадимги юнон фалсафаси ва унинг Арасту, Афлотун, Фисоғурс сингари вакиллари тарғиб қилганлиги муносабати билан у илм аҳли орасида зўр шухрат қозонади.

Абу Райҳон Беруний (973—1048) фан тарихида қомусчи олим сифатида маълуми машҳур. Унинг жаҳоншумул олим бўлиб етишишида ўша даврнинг Хоразмий ва Форобий сингари даҳо мутафаккирларининг ижоди катта таъсир кўрсатди. Ибн Сино (Ғарбда Авиценна номи билан машҳур) ва Абулқосим Фирдавсий Берунийнинг замондошлари эди. У ўша замон фанининг деярли барча соҳаларига бағишланган 150 дан ортиқ илмий асар ёзди. «Илми нужум», «Ҳиндистон», «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» каби асарлари рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

Берунийнинг риёзиюн, жўғрофия ва фалакиётга оид асарлари бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У яна физика, минералогия ва тарих билан ҳам шуғулланган. Беруний турли хурофотлар, мунажжимлик (юлдузларга қараб одам тақдирини каромат қилиш) устидан кулади, халқлар ўртасидаги душманликка қарши курашади. Берунийнинг кўпгина илмий мушоҳадалари баъзиларга беҳудадай, қуруқ сафсата ё шаккокликдай туюлган. У ўз замонасидан бир неча асрлар олдинга кетиб қолган эди. Шарқда биринчи бўлиб ер қуррасининг қўлбола нусхаси — глобусни яратди, Коперникдан оз эмас, кўп эмас 500 йил олдин Ернинг Қуёш атрофида айланишини доҳияна зукколик билан башорат қилди.

Берунийнинг тарбия ҳақидаги фикрлари қизиқарлидир. У ўзининг кўпгина асарларида инсонни фақат билим ва меҳнат улуғлашини қайта-қайта такрорлайди. Инсон камолотида энг муҳим омилни Беруний меҳнатда кўради. У, чин инсоний фазилатлар меҳнат туфайли юзага келади ва камол топади, деб таъкидлайди.

Абу Али ибн Сино (980—1037) — мусулмон Шарқининг илк Ўрта аср буюк олими. У Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида дунёга келади. Ибн Сино ўзининг биринчи илмий асарини 17 ёшида ёзади. Ўша

пайтда у «Рухий кучлар ҳақида тадқиқот» фалсафий асарини ёзади ва ўз даврининг етук табиби деб тан олинади. Олим ўз асарларини араб ва форс тилларида ёзарди.

Ибн Синонинг мероси ғоят улкан ва ўрта давр баъшарият билимининг барча соҳасини қамраб олади. Икки китобдан иборат «Китоб аш-шифо» («Шифо китоби»), «Билимлар китоби», «Халоскорлик китоби», «Тиб қонунлари» ва бошқа китоблар унинг қаламига мансуб энг йирик асарлар саналади.

Ибн Сино ўз замонасидаги барча фанларга беқиёс ҳисса қўшди. У юлдузлар ҳаракатини, турли моддаларнинг таркиби ва тузилишини ўрганди. Лекин тиббиётни ривожлантириш борасида умрининг охирига дақиқасигача ўз ҳиссасини қўшиб борди. Ибн Сино ўзигача ҳеч ким билмаган кўпгина касалликларни батафсил таърифлаб берди. XI асрдаёқ микроблар юқумли касалликларни тарқатиш хусусиятига эга деган ғояни илгари сурди. Унинг «Тиб қонунлари» китоби Шарқ ва Ғарб табиблари учун олти аср давомида асосий билимлар манбаи бўлиб келди. Бу китобдаги жуда кўп маълумотлар бугунги кунда ҳам табибларга қўл келмоқда. Ибн Сино ўзининг умри ва ҳаётини фаолияти мисолида инсон ақлзаковатининг имкониятлари нақадар улканлигини, табиат сирларини англаб етишга қодирлигини исботлади, ҳаётни ўзгартирувчи билимларининг кучини бутун дунёга намоиш этди.

Ибн Сино зўравонлик, зулму ситам, жаҳолат ҳукм сурган жамиятда яшади ва адолат, ҳаққоният тантана қилган, инсон ҳалол ва виждон билан меҳнат қиладиган, урушлар бўлмайдиган, қуллик унутилган, барча болалар илм оладиган жамият ҳақида орзу қилади.

Абу Абдулла Жаъфар Рўдакий X асрнинг буюк шоири эди. У Панжикентдан 60 км наридаги Панж Рўд қишлоғида туғилади. Самарқанд мадрасасида таҳсилни аъло даражада тугаллаган Рўдакий Сомонийлар саройига сарой шоири сифатида таклиф этилади, бироқ саройдаги фискал-фасодлар туфайли кексайган чоғида унинг кўзлари ўйиб олинади ва Бухородан бадарға қилинади. Ўз ватанига қайтиб келгач, қашшоқликда дунёдан ўтади.

Рўдакий қасида битишда беназир эди. «Калила

ва Димна»даги бир қанча дostonлар, «Синдбодно-ма», «Нодир ғунчалар», «Офтобнинг айланиши» ва бошқа кўплаб асарлар унинг қаламига мансубдир. Унинг кўпгина асарларидан бизгача айрим парчаларгина етиб келган, бошқалари эса бутунлай йўқолиб кетган. Бироқ Рўдакийнинг бисотимиздаги улкан шеърий меросидан сақланиб қолган анча-мунча парчалар ҳам шоирнинг ёрқин ва кучли истеъдодидан, шеърий тилининг нақадар маънодорлиги ва ташбеҳу рамзларининг жонлилигидан гувоҳлик беради.

Рўдакий сўз дурдоналаридан бебаҳо маржон тизган хассос заргаргина эмас, шу билан бирга хонишликда булбулни лол қолдирган ажойиб хонанда ва созанда ҳам бўлган. Қадимги чолғу сози бўлмиш уд оҳанглари мақомида у ўзи битган ғазал ва шеърларни куйга солиб ижро этган. Рўдакий ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шунда эдики, унинг шеърий тили ғоят мукамал бўлиб, уни турли арабча атама ва унсурлардан тозалашга ҳаракат қилар эди. Рўдакийни тожик шеъриятининг асосчиси деб аташлари бежиз эмасди.

Шоир ўз шеърларида билим, саводлиликни ҳар томонлама улуғлар эди:

Илмдан яхшироқ хазина йўқдир,
Кўлингдан келганча териб ол уни...
Одамлар қалбининг чароғи билим,
Балодан сақланиш яроғи билим.

Рўдакий дунёнинг фаржомлигига «йўл»ни одамларнинг ахлоқий баркамолликларида кўради. Бой ва зодагонларни адолатга, яхшиликка, ғариб-ғураболарга нисбатан раҳм-шафқатли бўлишга ундаганда буюк шоир шуларни назарда тутган эди. У шоҳларни яхшиликка ундаб даъват этарди:

Кўлингдаги қилич бўлса ҳам
оlmос,
Одамни ноҳақ ўлдирмоққа-мас.

Мана, орадан неча асрлар ўтса ҳамки Рўдакийнинг шеър ва ғазаллари бизгача етиб келиб, замонамизга хизмат қилаётир.

Юсуф Болосоғуний (Ҳожиб Юсуф Болосоғуний) ажойиб турк ёзуви ёлгорлиги бўлмиш «Кутадғу билиг» («Бахт йўлини кўрсатувчи билим»)нинг муал-

келтирилган. Китоони тузилган. Китооннинг фига «хос ҳожиб» деган фахрли унвон берилган (шаъминан биздаги академикка ўхшаган). Китоб ҳаммаси бўлиб, 72 бобдан иборат, улар тўрт бош қахрамоннинг асосан одоб-ахлоққа оид суҳбатларидан ташкил топган. Бундан ташқари фалакиёт, риёзиюн, тиббиётга оид бир қатор маълумотлар ҳам ундан жой олган.

Сомонийлар давридаги машҳур муаррихлардан бири Абу Бакр Наршахий (889—959) ҳам шу вақтларда қизғин ижодий меҳнат билан машғул бўлган. IX асрда у араб тилида «Бухоро тарихи» китобини ёзади. Бу китоб «Тарихи Наршахий» номи билан ҳам машҳурдир. Бошқа муаррихлар унинг ишини давом эттириб, китобдаги воқеалар силсиласини 1220 йилгача олиб келадилар. «Бухоро тарихи» бизнинг кунгача сақланиб қолган ва у VIII—XII асрларда Бухоро тарихини ўрганиш бўйича энг қимматбаҳо манба бўлиб ҳисобланади. Асардаги Ўрта Осиёнинг араблар томонидан босиб олинishi, Обрўй ва Муқанна кўзғолонлари, исломнинг тарқалиши, шунингдек мажусийлик динининг сиқиб чиқарилиши каби тарихий воқеа-ҳодисалар тафсилотлари ўқувчида чуқур таассурот қолдиради.

Меъморчилик ва безак санъати

Куйдирилган (пишиқ) фиштнинг пайдо бўлиши меъморчиликнинг ривож-

ланишида катта аҳамият касб этди. Аввалига қурилатган биноларда қадимги анъаналар сақланиб қолди. Исмоил Сомоний мақбараси бунинг ёрқин далили бўлади — чор атрофдан бир хилда кўринувчи оддий куббали бу иншоот ўзининг маҳобатли қиёфаси, баркамол мутаносиблиги билан ажралиб туради, барча шаклларининг тузилишидаги мукамаллик эса кучли жозибага эга. Фиштарнинг турлича мақом ва шаклларда терилиши бинонинг ташқи ва ички безагини таъминлайди. Сомонийлар мақбараси жаҳон меъморчилигининг энг нодир намуналаридан бири ҳисобланади. У ўтмиш замонлардаги меъморчилик ютуқларини ўзида мужассамлаштириб, иншоотнинг айрим-айрим узвлари ва безаклари Сўғдиёنانинг анча илгариги меъморчилигига ўхшаб кетади. Шу билан бирга куйдирилган фишт меъморлар олдида

янги-янги имкониятлар очган ва улардан мохирона фойдаланилган.

Х—ХІІ асрларда шаҳарга ўзгача улўғворлик ва кўрк бағишлаб турувчи миноралар қуриш кенг расм бўлган эди. 1102—1130 йилларда бунёд этилган Минораи Калон ёки Катта Бухоро минораси тепага томон ингичка тортиб борувчи улкан доиравий устундан иборат. Баландлиги 46 метрли бу минора ичида айланма зинадан бошқа ҳеч вақо йўқ. Унинг учи 16 та арк ойнаси бўлган қубба билан тугайди. Минора намоз пайтида азон айтиладиган мезона вазифасини ўтаган, бундан ташқари уруш пайтида душмanning хатти-ҳаракатларини шу ердан туриб кузатишган. Ривоят қилишларича, ўлимга маҳкум этилган жиноятчи маҳбусларни ҳам мана шу минорадаё ташлашган, унинг халқ орасида «Ажал минораси» деб аталиши ҳам шундан келиб чиққан бўлса керак.

ХІІ асрда масжид ва мақбара қуришнинг янги усули пайдо бўлади: пештоқ қисми ҳаддан ташқари улўғвор ва кенг қурилиб, асосий бино унинг панасида қолиб кетади, пештоқ тепасидаги кунгирадор равоқлар алоҳида маҳобат ва кўрк бағишлаб туради. Бунда қурувчилар ҳамма эътиборни пештоққа қаратадилар. Равоқлар, тоқлар ва пештоққа ўйма кошинлар билан нақш туширилган, гумбазларга эса мовий кошинлар қоплаб чиқилган. Иншоотнинг ички қисми безагида ганч ўймакорлигидан кенг фойдаланилган. Афсуски, IX — XII асрларга оид меъморий ёдгорликларнинг айримларигина сақланиб қолган.

Бухоро яқинидаги Аработа мақбараси, Ҳазордаги масжид, Номозгоҳ ва Мағоки Атторий Бухоро масжидлари, Вобкент ва Жарқўрғондаги миноралар ўша замон меъморчилигининг дурдоналари ҳисобланади. Бу ёдгорликлар IX—XII аср ер эгаллиги меъморчилигининг гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради.

Халқнинг маънавий ҳаётида
ислом ҳукмронлиги

Ўрта асрларда, ҳамма
жойда бўлгани каби, Ўрта
Осиёда ҳам халқнинг маъ-

навий ҳаётида ва фанда диний дунёқараш ҳукмронлик қилган. Ёруғ оламни Оллоҳ таоло ато қилган ва уни бошқарувчи ҳам ўзидир, қиёмат кунда эса ўзи яна йўқ қилади, деган ақида мавжуд бўлган. Осмонни собиту сайёралар, Ой ва Қуёш ёпишиб турган қаттиқ модда деб тасаввур қилишган.

Х—ХІІ асрларда исломда тарки дунё қилган, ёруғ дунё лаззатларидан воз кечиб, ижтимоий ҳаётда иштирок этишдан юз ўгирган ҳар бир мўмин бевосита худога етишади, деган таълимот урф бўлган. Бу таълимот ҳаётда мусулмон қаландарлари (арабча — фақир, форсча — дарвиш) жамоасининг пайдо бўлишига олиб келди. Кўпдан-кўп авлиёлар ва уларнинг қабрларига топиниш исломда катта аҳамият касб эта бошлайди.

Бу даврга келиб Бухоро Ўрта Осиёдаги энг йирик диний марказга айланди. Мадрасаларда фақат дин билан боғлиқ нарсалар ўқитиларди: диний матнларни тўғри тушуниш учун араб тили ўргатилган, тақвим (календарь) асоси сифатида фалакиёт асослари ўтилган, қонун ва далолатлар, савдо-сотик ва ҳоказо соҳасида Қуръон мазмунини тўғри шарҳлаб бериш учун фикҳ (хуқуқшунослик) фанлари ўргатилган.

Шу билан бирга Ўрта Осиёда ижтимоий фанлар мавқеи ІХ—ХІІ асрдаги Ғарбий Европадагига қараганда анча юқори бўлган.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқлари қадимги дунё олимлари, файласуфлари, ёзувчиларининг меросларини бойитиш ва муҳофаза қилишга катта ҳисса қўшганлар.

Савол ва топшириқлар

1. ІХ—ХІІ асрларда Ўзбекистон халқлари маданиятининг юксак даражада ривожланишининг шарт-шароитларини сананг.
2. ІХ—ХІІ асрларда Ўрта Осиё маданияти ҳақида умумлаштирувчи ҳикоя тузинг. Айрим фан ва маданият арбоблари ва уларнинг асарларига ўз баҳоингизни беришга ҳаракат қилинг.
3. Беруний, ибн Сино каби олимларнинг илмий ишлари нима учун ислом арбобларининг ғазабига сабаб бўлди? Шунини изоҳлаб беринг.
4. ІХ—ХІІ асрларда Ўзбекистон меъморчилиги ва санъатида қандай янгиликлар содир бўлди?
5. Ислом халқнинг маънавий ҳаётига қандай таъсир қилди?
6. «ІХ—ХІІ асрларда Ўрта Осиё етук олимлари ва маданият арбобларининг жаҳон фани ва маданияти тарихига қўшган ҳиссаси» мавзуида ахборот тайёрланг.

12-§. Туркий тилли халқларнинг шаклланиши

Туркий тилли халқлар шаклланишининг бошланиши

Бепоен кенгликларда ястанган, табиий шароитлари гоят хилма-хил Ўзбек

кистоннинг қабила ва эл-элатлари ўзларининг жойлашуви жиҳатидан ҳам нотекисдир. Ундаги қабила-лар қанчалик турли-туман бўлса, уларнинг ижтимоий, маданий ва эл-тил ривожланиш даражаси ҳам гоят хилма-хилдир.

Ўзбек халқининг узоқ аجدодлари бўлмиш маҳаллий халқларнинг пайдо бўлиши бошқа Ўрта Осиё халқлари каби эрамиздан олдинги III—II минг йилликларга бориб тақалади, яъни бу пайтда кўчманчи чорвадор ва ўтроқ деҳқончилик жамоалари энди вужудга кела бошлаган эди. Бу даврда ўзаро қариндош-уруғчилик ришталари ва жамоавий меҳнат билан бирлашган аҳоли гуруҳлари вужудга келади. Ўзбек халқи аجدодларининг дастлабки бирлашмалари кўп асрлар давомида ташкил топган. Бу жараён Амударёнинг қуйи оқимида, Хоразмда, Қашқадарё, Сурхондарё, Зарафшон ва Сирдарё ҳавзаларида, бундан ташқари Тошкент воҳасининг кенг хулудларида (Сирдарё соҳилларидан Фарғона водийсигача) содир бўлди.

Езма манбалар ва археологик қазувларнинг гувоҳлик беришича, Хоразмнинг ўтроқ-деҳқон ва чорвадор аҳолиси туркий халқларнинг дастлабки аجدодлари ҳисобланади: улар Амударё қуйи оқимида яшган хоразм ва массагет, Сурхондарё ҳавзасидаги, Қашқадарё, Чирчик, бепоен Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсидаги сўғд-сак аҳолисидир. Турли қадимий манбаларда турлича аталувчи (жумладан саклар ва скифлар) Ўрта Осиё хулудларидаги энг қадимги аҳоли тил таркиби жиҳатдан ягона эмасди, балки турли-туман қабила тиллари ва лаҳжалари бўлган хилма-хил уруғ ва қабилаларнинг бирлашмасидан иборат эди. Қабила ва тиллар яқинлашувининг мураккаб жараёни сак ва скиф тилларини ўз таъсирига тортиб кетади ва шунинг асосида туркий тиллар ва эрон тиллари деган икки тил гуруҳи вужудга келади. Келажакда ўзбек ва тожик тилини ҳам айнан шулар ташкил этади.

Қадимги дунё муаллифлари, форс, миҳхат ёзувларидан олинган маълумотларга қараб шундай хулоса

чиқариш мумкинки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида яшаган кўчманчи ва ўтроқ қабилалар умумий ном билан «саклар» деб аталган. Афтидан, Ўрта Осиё ҳудудларида жуда қадим замонлардан буён яшаб келган саклар туркий тилда гаплашишган, чунки қадимги дунё муаллифлари эрон халқига тавсиф берар экан, сакларни ажратиб кўрсатадилар, уларнинг маданияти, урф-одатлари, тили, турмуши ва уларга хос бошқа хусусиятларни алоҳида тавсифлаб берадилар. Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган саклар туркий тилли халқларнинг, жумладан Ўзбекистон халқларининг дастлабки машҳур аجدодлари ҳисобланади.

Массагет-кушон қабилаларининг эрамиздан олдинги II асрдан эрамизнинг III асригача давом этган ҳаётий тарихи туркий тилли аجدодларимизнинг халқ ва тил унсурлари ташкил топишида иккинчи босқич бўлган. Бу даврда туркий халқларнинг тил таркиби кенгаяди. Уларга массагет, юзҷи, кушон қабилалари келиб қўшилади. Ўзбек халқи аجدодларининг ҳаётида Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий, савдо-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётидаги сўнги ривожланиши билан боғлиқ улкан ўзгаришлар рўй беради. Бу вақтга келиб ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг бирлашиш жараёни давом этади. Сирдарё ва Амударё минтақалари кўп асрлар давомида Эрон истилочилари асоратида қолиб келганлиги боисдан шундай ҳолат юзага келдики, бу ердаги аҳоли нафақат сўғд-тожик халқлари билан, балки аксарият ҳолларда эрон қабилалари ва халқлари билан ҳам аралашиб, чатишиб кетган. Шундай қилиб, иккинчи давр Ўрта Осиё ҳудудларида туркий халқларнинг миллий ва инсоний таркибининг кучайиши, чуқурлашуви ва мустақамланиши билан изоҳланади.

Туркий халқлар аждодлари шаклланишидаги асосий давр

Туркий халқлар аждодлари шаклланишидаги ҳал қилувчи учинчи ва тўртинчи босқичлар Турк хоқонлиги

ғарбий қисмидаги Эфталитлар давлатининг тадрижий равишда ҳукм сурган даврлари билан ўлчанади. Бу вақтда туркий тилли ўзбек халқининг кейинги гуруҳланиши ва шаклланиши учун янада қулай шароитлар вужудга келади. Ўз миллий ва лисоний (тил) белгилари ва миллий-тил таркибига кўра

эфталитлар Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси, шу жумладан туркий тилли халқларнинг асосий узвларидан бирини ташкил этувчи саклар, массагетлар, юэчжилар билан қондош ва жондош эдилар.

Туркий халқларнинг ҳар тарафга ёйилиши ва қучайиши билан ўзбек халқи аجدодлари шаклланишининг тўртинчи босқичи бошланади. Умумий ном билан «турк» деб аталувчи бепоён турк давлати вужудга келади, бу давлат эса «Турк ҳоконлиги» номи билан шухрат топган.

Бу давр туркий халқлар миллий-лисоний таркибининг кейинчалик тез суръатлар билан бирлашиши, кенгайиши ва мустақамланиши ҳамда эрон ва бошқа мустақамлакилар тилининг сиқиб чиқарилиши билан тавсифланади.

VI асрнинг иккинчи ярмида Ғарбий турк ҳоконлигининг бепоён ҳудудларига (Еттисувдан Амударёгача) Еттисув, Қозоғистон ва Қирғизистоннинг туркий қабила ва халқлари, жумладан қорлиқлар, чигиллар, халложлар, қанғиллар, яғмолар кўчиб ўта бошладилар ва асосан Тошкент воҳаси ва Ғарғона водийси минтақаларида доимий яшаш учун қолиб кетадилар. Бу туркий қабилаларнинг бир қисми муҳим ўтроқ деҳқончилик билан ҳаёт кечириб йўлига ўтади, бошқа қисми эса кўчманчи чорвадор хўжалиги билан тирикчилик қилишда давом этади. Айнан мана шу туркий халқлар ўзбек халқининг пайдо бўлиши ва шаклланишида асосий вазифани адо этади. «Ўзбек» атамасига боғлиқ шундай нуқтаи назар мавжудки, XIV асрда Дашти қипчоқ турк-мўғул аҳолиси шундай қабила номи билан аталган. XVI аср бошларида Шайбонийхон Мовароуннаҳр ва Хуросонга бостириб киргандан кейин бу вилоятларнинг туркий тилда гаплашувчи аҳолисини ўзбеклар деб атай бошлаган. Келгинди кўчманчи ўзбеклар асосан Ўрта Осиёда яшовчи қабилалардан ташкил топган эди. Шу боисдан на аҳоли таркибининг ўзгаришига, на тилининг ўзгаришига улар бирон-бир таъсир кўрсата олган.

XV—XVI асрларга келиб ўзбеклар номини олган туркий халқлар XI—XII асрлардаёқ ягона миллат сифатида асосан шаклланган эди. Ўзбек халқи аجدодларининг ташкил топиши ва шаклланиш жараёнилари ана шу тариха кечди.

Ўзбек тили шаклланишининг Туркий (бўлажак ўзбек) тилда гаплашувчи халқлар илк даври тилининг энг қадимги лаҳ-

жаларини асосан тўрт бўлакка бўлиш мумкин: Тошкент воҳаси лаҳжаси, Фарғона водийси лаҳжаси, Хоразм воҳаси лаҳжаси ва Сўғдиёна аҳолиси лаҳжаси. Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Хоразм воҳаси ва Сўғдиёна аҳолисининг тилида бугунги кунда ҳам қадимги ўзбек тилининг излари сақланиб келаётганлигига заррача шубҳа йўқ, ҳолбуки, бу халқларнинг тиллари қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва тожик халқларининг тиллари билан тарихий ривожланиш жараёнида кучли аралашувларни бошидан кечирганди. Бундан ташқари ўзбек тили маълум даражада сурёний (қадимги сурия халқи тили), юнон-македон, кейинчалик эса араб тили билан аралашиб жараёнидан ўтди. VI — VII асрларда ўзбек тили учун хос бўлган сўз ва атамалар илк марта учрайди, масалан: оила, ота, она, оқ ва ҳоказо. Миллий ягоналикнинг ривожлана ва кучая бориши баробарида эски ўзбек тили кенгайди ва маълум даражада мукаммаллашади. XIV — XV асрлардаёқ ўзбек тилининг грамматик тузилиши ва асосий луғат бойлиги бугунги кундагига яқин кўриниш касб этади. Шунини айтиш керакки, кўчманчи ўзбек қабилаларининг Мовароуннаҳр ҳудудларига кириб келиши ўзбек халқи тилини ўзгартиргани йўқ.

Савол ва топшириқлар

1. Харитадан туркий тилда сўзлашувчи ўзбек халқларининг дастлабки аجدодлари яшаган жойларни кўрсатинг.
2. Туркий тилда сўзлашувчи халқлар аجدодлари шаклланишини неча босқичга бўлиш мумкин? Ҳар бир босқичга таъриф беринг.
3. Ўзбек тилининг дастлабки шаклланиши қайси лаҳжа ва тиллардан келиб чиққан эди?
4. IX — XII асрларда ўзбек халқи ва унинг тилининг шаклланиш жараёни хусусиятларини аниқланг.

IV бобга яқун

IX асрда Ўрта Осиё халқларининг узок муддат давомида олиб борган кураши натижасида Араб халифалиги асоратларига бархам берилди ва йирик Сомонийлар ер эгаллиги давлати барпо бўлди. Мовароуннахр худудлари, хусусан Зарафшон воҳаси унинг энг ривожланган вилоятлари эди. Шаҳарлар ва айрим қишлоқ минтақалари Самарқанд, Бухоро, Термиз, Шош сингари йирик қишлоқ хўжалиги ва хунар-савдо марказларига айланганди. Мовароуннахрнинг йирик деҳқон хўжаликлари одатда ўз ерларини кичик-кичик якка хўжаликларга бўлиб чиқар ва ерсиз ва кам ерли деҳқон-ижарахўрларга ижарага берар эди. Бундан ташқари ер эгаллиги ҳукмдорларига катта-катта солиқлар ҳам тўлар эдилар. Деҳқонлар кўзғолонлари Сомонийлар давлатига тўхтовсиз таҳдид солар эди.

Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва бошқа шаҳарлар мусулмонлар дунёсининг катта иқтисодий, маданий ва маънавий марказларига айланганди. Бухорода тожик халқининг буюк шоирлари Рўдакий ва Дақиқийлар ижод қилар эдилар. Абу Али ибн Сино ўз илмий фаолиятини шу ерда бошлаган, муаррих Наршахий, алжабрнинг асосчиси Абу Жаъфар ал-Хоразмий, мунажжим Аҳмад Фарғоний, файласуф Форобий ва ўрта асрнинг буюк алломаси Абу Райҳон Беруний шу ерда тер тўкиб ишлаган эдилар.

Сомонийлар давлати билан ёнма-ён Еттисув худудларида X аср охирида турли турк қабилаларидан Қорахонийлар давлати барпо бўлади. Унинг ҳукмдорлари Мовароуннахр ерларини босиб оладилар ва шу билан Сомонийлар давлати бархам топади (999 й.). XI — XII асрларга келиб туркий тилда гаплашувчи ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ниҳоясига етади.

Савол ва топшириқлар

1. Сомонийлар давлатининг ташкил топиши ҳақида сўзлаб беринг.
2. Сомонийлар давлатининг бошқарув тизими қандай эди?
3. Қорахонийлар кимлар? Улар Ўрта Осиёга қандай килиб келиб қолдилар?
4. Қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасидаги кураш ҳақида сўзлаб беринг.

5. IX — XII асрларда яшаган олим ва шоирлардан кимларни биласиз? Уларнинг асарларини ўқиганмисиз?

6. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни қандай кечди?

Тарихнинг жонли садолари

Ибн Сино ҳаётининг сўнги дақиқалари тўғрисида шундай афсона бор.

Ҳаётининг сўнги кунлари яқинлашаётганини сезган буюк табиб ажалга қарши жанг қилишга аҳд этди. Ахир шунча йиллар кунни кун, тунни тун демай турли гиёҳларни ўргангани, дори-дармонлар сиридан воқиф бўлгани сувга уриб кетаверадими? У ўлимни ўлдириб, яшаб қолишга қарор қилди. Ҳолсиз қўлларини аранг қимирлатиб, қирқ турфа дори тайёрлади, дориларни қирқта шиша идишга қуйиб, идишларни рақамлаб чиқди. Сўнгра у ўзининг энг содиқ шогирдини чорлади.

— Гапимни диққат билан эшит,— деди у шогирдига.— Мен ҳолдан тоймоқдаман, эҳтимол эртага хушимдан жудо бўларман. Лекин сен мана бу қирқ дорини мен айтиб турган тартибда ичириб турсанг, ўлмай қолурман.

Буюк табиб дориларни битта-битта айтиб турди.

Эртасига у хушидан жудо бўлди. Шогирд рўпарасида қовжироқ бир чолнинг жонсиз танаси чўзилиб ётарди... Шогирд ҳаяжон ичида биринчи идишни қўлига олди. Сўнг иккинчисини, сўнг учинчисини, тўртинчисини... У ҳамма ишни худди устоз айтган тартибда бажо келтирар эди. Ўнинчи... йигирманчи... ўттизинчи... Дорили шишаларнинг сони камайган сари бир бурда чолнинг танаси дуркун йигит қиёфасига кириб борарди. Ана, у аста-секин нафас ола бошлади. Ана, юзларига қон югурди. Энди шогирд қаршисида тоғни урса талқон қиладиган азамат йигитнинг гавдаси барқ уриб турарди. Навбат қирқинчи шишага етди. Сўнги дори ибн Сино вужудидаги ўттиз тўққиз дори жо қилган ҳаётни юзага чиқариши лозим эди. Ҳа, қирқинчи дорини ичади-да, буюк устоз кўзларини очади, чуқур хўрсинади, жилмаяди ва ўрнидан туради. Бу мўъжизадан вужудини қаттиқ ҳаяжон чулғаб олган шогирд ўзини тутолмай беҳос қўллари қалтираб кетади-ю, идишни тушириб юбора-

ди, идиш тўнкарилиб, ундаги дори битта қолмай туп-рокқа сингиб кетади...

(В. Воскобойниковнинг «Буюк табиб» китобидан.)

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия этамиз.

1. Воскобойников В. «Буюк табиб». М., 1980.
2. Зоҳидов В. Уч даҳо (Форобий, Беруний, Ибн Сино). Тошкент, 1987.
3. Ибн Сино. «Тиб қонунлари». Тошкент, 1984.
4. Низомий. Асарлар. Тошкент, 1987.
5. Ошанин Л. «Ибн Сино тумори». Тошкент, 1980.
6. Моисеева К. «Доно Беруний юлдузлари». М., 1963.
7. Умаров Г. «Беруний, Коперник ва ҳозирги замон фани». Тошкент, 1973.
8. Хайруллаев М. Форобий. «Даврлар ва олимлар». Тошкент, 1975.
9. Фирдавсий. «Шохнома». Тошкент, 1985.
10. Хоразмий. «Алжабр рисоласи». Тошкент, 1983.

Замонлар ўргасидаги боғланишни кузатиш

Ўрта Осиё	Россия	Европа ва бошқа китъалао
1212 йил — Қорахонийлар сулоласининг тутатилиши.	1240 йил — Нева жанги.	XII — XIII асрлар — немис жўмардларининг Шарққа жон-жаҳдлари билан силжиши.
1219 йил — Чингизхон қўшинининг Мо-вареуннахрга бостириб кириши.	1223 йил — Калка дарёсида мўғул-ларнинг рус қўшинини тор-мор келтириши.	1204 йил — салиб юриши иштирокчиларининг Константинополни олиши ва талон-торож этиши.
1220 йил — Мўғул-татарларнинг Самар-канд ва Бухорони ишғол қилиши.	1237 — 1240 йиллар — Ботухон-нинг Россияга юриши.	1226 йил — Тевтон армиясининг Бол-тиқбўйи томон кўчиб ўтиши.
1221 йил — мўғул-татарларнинг бутун Ўрта Осиёни босиб олиши.	1242 йил — Муз устида жанг (Нева дарёсида Александр Ярославичнинг немис рицарлари (жўмардлари) ни тор-мор келтириши.	XIII аср бошлари — Деҳли салтанати-нинг ташкил топиши.
1238 йил — М. Торобий раҳбарлигида мўғуллар ва маҳаллий ер эгаларининг зулмига қарши Бухоро халқининг кўз-ғолон кўтариши.	XII асрнинг 80-йиллари — половец-ларнинг Русга хужумларининг ку-чайиши.	XIII аср — инквизициянинг маҳсус ма-комга эга бўлиши (бу мақом бўйича у «даҳрий»ларни таъқиб эта бошлай-ди).
1365 — 1366 йиллар — мўғуллар асорати-га қарши сарбадорлар кўзғолони.	1276 — 1303 йиллар — Даниил Александрович даврида Москванинг муस्ताқил князлик бўлиши.	1241 йил — мўғул-татарларнинг Поль-ша, Венгрия, Ҳиндистонга хуружи.
		1243 йил — Олтин Ҳрданинг ташкил топиши.
		1291 йил — салибчиларнинг Шарқда сўнги мулкларини кўлдан беришлари.
		1260 йил — мўғул салтанатининг муста-қил улусларга бўлиниши.

У БО Б. XII — XIII АСРЛАРДА ХОРАЗМНИНГ КУЧАЙИШИ,
ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ МЎҒУЛ-ТАТАР
ИСТИЛОЧИЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШИ

13-§. Хоразмшоҳлар давлати

Хоразмнинг кучайиши Х асрда Хоразм Сомонийлар давлати таркибига кирди. У XI аср атрофида, Сомонийлар давлати бўлиниб кетган вақтда, ўзининг четдалигидан фойдаланиб, ўз мустақиллигини сақлаб қолишга ва Қорахонийлар давлатига ҳам, Ғазнавийлар давлатига ҳам кирмай қолишга муваффақ бўлди. Бу даврда Хоразм хўжалик ва маданий ҳаётда йирик муваффақиятларга эришади. Бироқ 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий хоразмликлар кўшинини тор-мор келтиради ва Хоразм Ғазнавийлар давлати таркибига киради. 1240 йилда ғазнавийлар Хуросонни қўлдан бой бергач, Хоразм Салжуқийлар давлати таркибига киради. Салжуқийлар билан қорахонийлар ўртасидаги ўзаро урушлар бу давлатларнинг кучсизланишига олиб келди ва XII аср бошларидан Хоразм мустақил давлат сифатида тараққий эта бошлади. Унинг худуди унчалик катта бўлмаса-да, иқтисодий жиҳатдан кучли ва бой эди. Кўчманчи туркманлар, Эрон, Волгабўйи ва Узоқ Шарқ билан олиб борилган савдо-сотик алоқаларининг қизғин ривожланиши шунга имконият туғдирган эди. Ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги Хоразмда юқори даражага кўтарилганди. Буларнинг барчаси мустақиллик учун курашда қулай шарт-шароитлар вужудга келтирди. 1141 йилда Самарқанд яқинида қорахонийлар кўшини билан кўчманчи қорахитойлар (афтидан келиб чиқиши мўғуллардан бўлса керак) ўртасида жанг бўлди. Жангда қорахитойларнинг қўли баланд келиб, тўлиқ ғалабага эришдилар. Бундан фойдаланган Хоразм султони Отсиз Марвни босиб олди. Такеш (1172 — 1200) ҳукмронлиги даврида Хоразм ўзининг энг куч-қудратга тўлиб-тошган йилларини бошдан кечирди. Бу даврда давлат худудлари Эроннинг шарқий қисми кўшиб олинishi ҳисобига икки баравар кенгайди.

Хоразмшоҳлар давлатининг Дарёдан тортилган анҳор- ижтимоий ва хўжалик ҳаёти лар, дамбалар ва бошқа иншоотлари бўлган улкан

суғориш тармоқлари негизида юзага келган бой деҳқончилик хўжалиги Хоразм иқтисодиётининг асоси эди. Бу ерда буғдой, арпа, тарик, шоли, пахта, мева, узум ва ҳоказолардан мўл ҳосил олинарди. Хоразм шаҳарларида хунармандчилик ривожланди, чўллардаги кўчманчилар ҳамда хазарлар, Волгабўйи ва Киев Руси билан савдо алоқалари ўсди. Хоразмлик савдогарлар Хитой, Эрон ва Мовароуннаҳр шаҳарлари билан савдо-сотик алоқаларида фаол иштирок этдилар. XI аср бошларига келиб Хоразмнинг пойтахти Урганч Шарқнинг энг чиройли ва обод шаҳарларидан бири бўлиб қолганди. Хоразмшоҳлар саройида бу вақтлар Шарқ мамлакатларининг буюк алломалари, жумладан, Беруний ва ибн Синолар яшаган ва ижод қилган эдилар.

Хоразмшоҳларнинг бош девонига вазир бошчилик қиларди. У ички ва ташқи ишлар, солиқларни йиғиш ва хазина аҳволи учун жавоб берарди. Сарой харажатлари билан устоздор шуғулланар, ҳукмдорнинг отларига ашур охур қарарди, амир шикор овчилик буйича мутасадди ҳисобланарди, тошдор ҳукмдорнинг ювиниш ва таҳорат қилиш анжомларини сақлар, чошнигирлар овқат ва ичимликларни синаб кўрувчилар, киссадорлар эса султон ҳақиға бериладиган иона ва садақаларни йиғувчилар эди ва ҳоказо.

Бухоро ва Самарқандда шаҳар кўзғолонлари

Хоразмшоҳ Мовароуннаҳр халқларини қорахонийлар асоратидан ҳимоя

қилиб, халоскорлик келтиради дея кўпчилик умидвор бўлган эди. Лекин бу умид чиппаққа чиқади. Хоразмшоҳ қорахонийларни тор-мор келтиргач, халққа жабр-зулмни баттар кучайтириб юборади. Мамлакатни хароб аҳволға солган тўхтовсиз урушлар, маҳаллий ер эгаларининг халқни талон-торож қилишлари унинг қаҳр-ғазабининг ошишиға ва 1206 йилдаги Бухоро кўзғолонининг келиб чиқишиға олиб келди. Кўзғолон тепасида қалқонсозлик устахонаси соҳибининг ўғли Малик Санжар турарди. Бош кўтарган хунармандлар ва майда савдогарлар Бухоро ҳокимини қувиб юборадилар, унинг уйини ва яна ма-

ҳаллий бой-деҳқонлар ва руҳоний зодагонларнинг қанчалаб хонадонини ер билан яксон этдилар. Қўзғолончилар ҳокимиятни ўзлари ушлаб тура олмасликларига кўзи етиб, ёрдам сўраб хоразмшоҳ Муҳаммадга мурожаат этадилар. Хоразмшоҳ бу мурожаатдан ўзича фойдаланди. 1207 йилда у Бухорони қамал қилиб олди, шаҳарни забт этиб, қўзғолонни бостирди, Малик Санжарни эса қатл этди.

1210 йилда хоразмшоҳ Самарқанд ҳокими хон Усмон билан бирлашиб, қорахитойларни батамом тор-мор келтирди ва уларни Мовароуннаҳр ерларидан қувиб чиқарди. 1211 йилда хон Усмон хоразмшоҳ қўшинининг катта бир дастасига бошчилик қилганича Самарқандга қайтади. Хоразмшоҳ аскарлари бу ерда ўзларини босиб олган мамлакатда юргандай ҳис қиладилар: аҳолини талайдилар, самарқандликларни ҳар тарафлама камситиб, хўрлайдилар. Натижада ғазабланган аҳоли бундаги хўрликларга чидай олмай келгиндиларга қарши бош кўтаради. Хоразмликларнинг катта қисми қириб ташланади. Бу хабарни эшитган хоразмшоҳ Муҳаммад Самарқанд аҳолисига қарши катта қўшинини йўллайди. Бу сафар хоразмшоҳлар ҳокимияти остида Ўрта Осиёнинг тарқоқ ер эгаллиги мулклари ўртасидаги бирлашув ана шу тариқа ниҳоясига етади. Бироқ ҳокимият учун олиб борилган доимий ўзаро уруш ва низолар туфайли бу улкан давлат ҳам тезда чок-чокидан сўкила бошлайди. Мўғул-татар истилоси бошланганида хоразмшоҳлар ҳам жиддий қаршилик кўрсатишдан ожиз қоладилар.

Савол ва топшириқлар

1. XI — XII асрларда Хоразмшоҳлар давлатининг гуллаб-яшнаш сабабларини айтиб беринг.
2. Хоразмшоҳлар давлатининг ижтимоий ва хўжалик ҳаёти қандай бўлганлигини сўзлаб беринг.
3. Бухоро ва Самарқанддаги шаҳар қўзғолонларининг умумий сабаблари нимада эди?
4. XII асрда Хоразмшоҳлар давлатининг кучсизланиш сабабларини тушунтиринг.

14-§. Ўрта Осиё халқларининг мўғул-татар босқинчиларига қарши кураши

Мўғул давлатининг таш- кил топшиши

Ўрта Осиёда тарқоқ ер эгаллиги давлатига бирлашиш жараёни кетаётган

бир пайтда Мўғулистонда катта кўчманчи мўғул давлатининг ташкил этилиши ниҳоясига етмоқда эди.

XII аср охири ва XIII аср бошларида Мўғулистонда доимий бир-бири билан адоватда бўлган қабилалар (татарлар, найманлар, меркитлар ва ҳоказо) ўртасида давлат барпо бўлиш жараёни кечмоқда эди. Ҳокимият учун қабилалар ўртасида давом этган кўп йиллик кураш натижасида Чингизхон ғолиб чиқади ва мўғул давлатига раҳнамолик қила бошлайди. У ҳам хоразмшоҳлар қаби Узоқ Шарқдан тортиб Ўрта ер денгизигача бўлган қарвон йўлларини эгаллаб олмоқчи бўлади. Шунинг учун Чингизхон яхши қурооланган, интизомли, кўп сонли кўшин яратишга алоҳида эътибор билан қарарди.

Мўғулистон аҳолиси тинч даврда қорамол боқиш билан шуғулланарди, уруш вақтида эса ўнлаб, юзлаб, минглаб ва ўн минглаб қисмларга бўлиб ташланган кўшинга мурожаат қилинарди. Ҳар бир жангчи ўзига керакли анжом-аслаҳа — ўқ-ёйни, қилични, отни ва бошқа жиҳозларни юриш бошланишидан олдинроқ тайёрлаб кўяр эди. Кўшин тепасида мўғул ер эгаллиги зодагонларининг вакиллари турарди.

Чингизхон мўғулларни бирлаштиргач, яхши, чиникқан кўшин вужудга келтиргач, Хитойга юришни мўлжаллай бошлайди. 1211 йилда у катта кўшин билан Шимолий Хитойга бостириб киради. Хитой деворидан ўтгач, Цинь армиясига тўқнаш келади ва уни тор-мор этади. Катта ўлжани қўлга киритган Чингизхон орқага қайтади.

1215 йилда фотиҳ яна Шимолий Хитойга юриш бошлайди. У Пекинни ишғол қилади, Цинь сулоласини йикитади ва Хитойни мўғул давлатига қўшиб олади. Чингизхоннинг Хитойга қилган юришлари ичида бундан кейинги юришлари муваффақиятини таъминловчи энг муҳим нарса шу бўлдики, у хитойликларнинг шаҳарни қамал қилиш бўйича юксак даражадаги ҳарбий техникаси билан танишиб олди. У нафақат катта миқдордаги хитой қуроолларини, балки уларни ишлаб чиқарувчи ва бошқарувчи одамларни ҳам

олиб кетди. Шундай қилиб, Чингизхон кўшинлари ўша даврдаги энг яхши қуролланган кўшинлардан эди.

Чингизхон кўшинининг
Ўрта Осиёга бостириб кириши

Хитойни забт этгач, жа-
ҳонгир, ғарбга — Еттисув
томонга юришни бошлаш

учун тайёргарлик кўра бошлайди. Кўп ўтмай уйғур ва мусулмон халқлари ҳам Чингизхонга бўйсундилар.

Бу ёқда эса Хоразмшоҳ Муҳаммад Мовароуннахрни эгаллаб олгандан кейин Хитойга юриш қилишни кўнглига тугиб қўйган эди. Бироқ 1215 йилда Чингизхоннинг Пекинни ишғол қилиб олгани тўғрисидаги миш-мишлар қулоққа чалиниб қолади. Бу хабарнинг чин-ёлғонлигини текшириб кўриш учун шоҳ Муҳаммад Чингизхонга ўз элчиларини юборади. Чингизхон уларни яхши кутиб олади. Жавоб тариқасида Чингизхон ҳам кўп мол ва совғалар билан ўз элчиларини Хоразмга юборади. Элчиларга бой савдогар, асли хоразмлик Маҳмуд Ялавоч бошчилик қилади.

1218 йилда Чингизхон 450 та одам ва 500 туядан иборат жуда улкан савдогарлар ва элчилар карвонини яна Хоразмга юборади. Бу сафар ҳам карвонга мусулмон одамлари бошчилик қилиб келади. Карвон жуда кўп қимматбаҳо мол-дунё ва совға-саломлар олиб келаётганди. Бироқ Ўтрор чегара шаҳрида карвон қўлга олинади ва бу ерда турган Хоразм ҳарбий аскарлари бутун карвонни талон-торож этиб, одамларни битта қўймай қириб ташлайди. Фақат бир одам — карвонбошигина жон сақлаб қолади. У бўлган воқеани Чингизхонга сўзлаб беради. Бу воқеадан кейин иккала ҳукмдор ўртасидаги савдо ва сиёсий муносабатлар бутунлай узилади. Бироқ мамлакат бошига қандай кўргуликлар тушишини ҳеч ким тасаввур қила олмасди, чунки Хоразмшоҳ билан Чингизхон кучларининг ҳақиқий нисбатини ҳали ҳеч ким билмас эди-да.

Хоразмшоҳлар давлатида халқ оммасининг ахволи йилдан-йилга ёмонлашиб борарди, ер эгалари ўртасида бирлик йўқ эди. Кўшинлар олғи кўмондонлигини ташкил этувчи ва руҳонийлар томонидан қўллаб-қувватлаб турилувчи қипчоқ зодагонлари ҳокимиятни бутунлай ўз қўлига олган ва аслида шоҳга қарши бўлган унинг онаси измидан чиқмас эдилар. Чингизхон бу ҳолдан тўлиқ хабардор этилади, бино-

барин, у урушнинг энг даҳшатли онларида Муҳаммаднинг на халқнинг, на қўшиннинг ёрдамига таяна олишига амин бўлади.

Чингизхоннинг Еттисувга юриш бошлаши Хоразмшоҳ давлатини ташвишга солмай қўймасди, албатта. Ҳарбий машваратлардан бирида қўшинлардан катта бир бўлагини Чингизхоннинг асосий кучлари билан жанг қилиш учун тайинли бир жойга олиб бориб қўйишга қарор қилинди. Бироқ Хоразмшоҳ машваратнинг бу қарорини рад этади, балки алоҳида-алоҳида шаҳарлардан туриб мамлакатни ҳимоя қилиш учун қўшинларни тарқатиб чиқиш режасини илгари суради. У ҳамма кучларни бир жойга тўпласам, ҳарбий саркардаларим фитна уюштириб, мени тахтдан ағдаришлари мумкин, деган хавотирга боради.

Чингизхон Ўрта Осиёга бошлаётган ҳарбий юришига жуда катта аҳамият беради ва унга алоҳида кунт билан тайёргарлик кўрмоқда эди. Ҳарбий ҳаракатлар бошлангунга қадар рақиб ҳарбий кучларининг миқдори ва тайёргарлик даражаси ҳақида ўрта осиелик савдогарлардан билиб олган маълумотлар диққат билан ўрганиб чиқилади. Демак, кўпгина буржуа муаррихлари таъкидлаганидек, Чингизхоннинг Ўрта Осиёга бостириб кириши кўчманчи мўғулларнинг бетартиб ва кўр-кўрона ҳаракати бўлмай, балки олдиндан белгилаб олинган режа бўйича пухта ўйлаб қилинган ҳужуми экан. Истилочиларнинг йўлида одамларнинг мурдалари ва куйиб қулга айланган шаҳарларнинг харобаларигина қолган эди. Бу билан мўғуллар ўзларининг нақадар шафқатсизликлари билан бусиз ҳам тинкаси қуриган халқларни даҳшатга соларди. Мовароуннаҳрни ишғол қилиш учун Чингизхон ўзининг 200 минг кишилиқ қўшинини уч қисмга бўлади. Ўтзорни қамал қилишга Ўғадой ва Чиғатойни юборади, Жучи эса Қизилқум оша Хоразмга йўл олади, яна бир қўшин дастаси Хўжанд сари жўнайди, Чингизхоннинг ўзи эса Тошкент орқали Бухорога йўл олади.

1219 йилнинг сентябрида мўғуллар Ўтзорни қамал қилади. Чиғатой билан Ўғадой бу шаҳарни ишғол қиламан деб беш ой уринади. Фақат 1220 йилнинг январига келгандагина аъёнлардан бирининг сотқинлиги туфайли мўғуллар шаҳарга ёриб киришга му-

ваффақ бўладилар. Улар одамларни асир олмасдилар, кимирлаган жон борки, қилич тигидан ўтказилар эди. Шаҳар бошдан-оёқ вайрон этилиб, унинг ўрнида харобаларгина қолди.

1220 йилнинг февралида Чингизхон Бухорни забт эта бошлайди. Руҳонийлар билан зодагонлар шаҳарни сотиб қўядилар. Улар аҳоли учун кутилмаган бир ҳолда шаҳар дарвозаларини мўғулларга очиб берадилар. Фақат бир неча юз ботир аркка яшириниб олади-да, ўн икки кун мобайнида уни душманлардан қаҳрамонона ҳимоя қилади. Уларнинг ҳаммаси ҳалок бўлади, душман эса шаҳарга ўт қўйиб, кулини кўкка совуради.

1220 йилнинг мартада Чингизхон Самарқандга яқинлашади. Самарқанд аҳолиси, энг аввало меҳнаткаш халқ шаҳар учун жонини беришга тайёр эди. Улар қаҳрамонона қаршилик кўрсатадилар. Аммо руҳоний зодагонлар бу ерда ҳам шаҳар дарвозаларини душманга очиб берадилар. Мўғуллар Самарқандни аямай вайрон этадилар, минглаб аҳолини қириб ташлайдилар, қўли гул уста ҳунармандларни эса асир оладилар.

Босқинчилар Сирдарёнинг ҳаёт булоқдай қайнаб турган юқори ва қўйи оқими томон ҳаракат қилишда давом этадилар. Сигнок, Жанд, Банокент шаҳарларини ишғол қиладилар. Чингизхон қўшинлари Хўжанд шаҳрини ҳам қамал қилади. Шаҳар ҳимоячиларининг бир дастаси Темур Малик раҳбарлиги остида дарёдаги бир оролчада ўрнашиб олган эди. Тонг олдидан улар мўғуллар эгаллаб турган қирғоққа писиб келадилар-да, душман истеҳкомларига кўққисдан ҳужум қиладилар, дамбаларни бузадилар. Душман ўқларидан ҳимоя қилиш учун улар кемаларга қалин кигиз қоплаб, отилган портловчи моддадан ёниб кетмаслиги учун кигиз бетини лой билан шуваб олган эдилар. Халқдаги бу ривоятга кўра Темур Маликнинг йўлини тўсиш учун мўғуллар дарёнинг у қирғоғидан бу қирғоғигача қуйма занжир тортиб қўйишган экан. Бироқ паҳлавон жангчи оқим бўйлаб сузиб келаётган кема учида туриб қаддини азод кўтаради-да, бир ҳамла билан занжирни чўрт узиб юборади ва қуролдош дўстларига йўлни очиб беради. Қирғоққа тушгач, Темур Малик Хоразм томон чекинади.

1220 йилнинг ёзига келиб Мовароуннаҳрнинг шарқий ва марказий қисми мўғуллар қўлига ўтади.

Хоразмшоҳ бўлса урушнинг даҳшатли авзойини кўриб, кўрққанидан унча катта бўлмаган ҳарбий дастаси билан Каспий денгизидаги бир оролга бош олиб кетади ва ўша ёқда дунёдан ўтади.

1229 йилнинг кузида Чингизхон Термизни қамал қилади ва бўйсундиради. 1221 йилнинг бошларида мўғуллар хоразмшоҳларнинг пойтахти Урганчга яқинлашиб келадилар. Шаҳарни ҳимоя қилиш учун бу ерда хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин, Темур Малик, кўшин саркардалари йиғилишади. Чингизхон эса шаҳарни қамал қилиш учун ўғиллари Чигатой билан Жучини эллик минглик кўшин ва жуда катта миқдордаги асирларга бош қилиб жўнатади. Беш ойлик қамалдан кейин амир Хумор Тегиннинг сотқинлиги туфайли шаҳар мўғулларга бериб қўйилади. Жунбушга келган мўғуллар Амударёдаги дамбани бузиб, шаҳарни сувга бостирадилар, халқни талаб, қириб, Урганчни харобазорга айлантирадилар.

Мовароуннаҳр Чигатой улуси таркибида. Бошқарувнинг ижара тузилмаси

1221 йилда мўғуллар Балхни, Ғазнани, Марвни, Нишопурни, Ҳиротни ва бошқа шаҳарларни ишғол қиладилар.

1221 йилда Чингизхон Марвни олгач, бутун Ўрта Осиёни олдим деса ҳам бўлаверарди. Яқиндагина гуллаб-яшнаб турган бой ва фаровон мамлакат кўз очиб-юмгунча бамисоли култепага айланганди. Мовароуннаҳрнинг кўпгина қишлоқ ва қасабалари, новоҳи ва ноҳиялари ер юзидан супуриб ташланган, гўё уларнинг ўрнида илгари ҳам ҳеч нима бўлмагандай эди. Унча катта бўлмаган шаҳарлар бармоқ билан санарли даражада омон қолганди. Марв воҳаларида ҳаёт асари кўринмасди. Сувсизликдан воҳани қум босиб, шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари даҳшатли манзара касб этганди.

1227 йилда Чингизхон вафот этади. У асос солган салтанат унинг тўртала ўғли ўртасида улусларга бўлиб юборилди. Шарқий Туркистон ва Еттисувдан Амударёгача бўлган ерлар Чигатойга теққан эди. XIV асрнинг 40-йилларигача ҳукм сурган Чигатой улуси ана шу тариқа юзага келганди.

Чигатойнинг ўзи Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилмасди-ю, фақат даромадлари унинг хазинасига келиб тушарди. Хоразмлик савдогар Маҳмуд Ялавоч-

ни у ўзига ноиб қилиб тайинлайди. Маҳмуд Ялавочнинг жуда кўп ноиблари бўлиб, у улар ёрдамида Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилар ва солиқларни ундириб оларди. У солиқ тўлашнинг ижара тузилмасини ишлаб чиқади. Йиғилган солиқларни битта қўймай хонга келтириб берарди-да, кейин босқоқлари ёрдамида аҳолидан қайтадан солиқ тўпларди. Бу солиқ миқдори аввалгисидан каттароқ бўлганидан у тез орада жуда бойиб кетади. Утмишда бўлганидек, мўғуллар ер ва жон солиқларини ундирар эди. Булардан ташқари аҳоли яна фавқулодда солиқлар ҳам тўлар эди. Пайцалари¹ бўлган ўтқинчи амалдорлар фойдасига ундириладиган солиқлар аҳоли учун айникса малол келарди. Бундай пайцалар унинг эгаларига Мўғул давлати ҳудудидан ўтиб кетаётган чоқларида отлардан, фойтунлардан, озиқ-овқатлардан текин фойдаланиш ва истеъмол қилиш ҳуқуқини берар эди.

Ҳунармандлар ҳам жуда қийин аҳволга тушиб қолган эдилар. Кўпгина касб эгалари эркинликлардан маҳрум бўлиб, қул каби оғир меҳнат қилгани ҳолда ўз эгаларига бир умр қарам бўлиб қолишади. Мўғул ҳукмдорлари эса қўшинлари эҳтиёжи учун ўқ-ёй, садок, шамшир, дубулға, совут ва бошқа жанг яроқлари ясовчи усталаргагина ғамхўрлик кўрсатар эдилар. Маҳаллий ер эгаларининг катта қисми истилочилар хизматига ўтиб кетиб, ўз халқини эзиб ташлашда душманга ёрдам берарди. Шундай қилиб, меҳнаткаш халқ яна икки ўт орасида қолди: бир томондан, мўғул хонлари эса, иккинчи томондан, маҳаллий ер эгалари уларнинг қонини сўрарди.

Маҳмуд Торобий бошчилигидаги халқ кўзғолони

Зулму ситамлардан ғазабга тўлган халқ оммаси келгинди ҳукмдорлар ва маҳаллий бойларга қарши бир неча бор оёққа турди. Шундай йирик кўзғолонлардан бири Маҳмуд Торобий раҳбарлигидаги ҳунарманд ва деҳқонлар кўзғолони эди. Бу воқеа 1238 йилда Бухорода бўлди. Кўзғолончилар мўғул амалдорлари ва босқоқларини шаҳардан қувиб чиқарадилар ва истилочи-

¹ Пайцза — XIII — XV асрларда мўғул-татар хонлари томонидан бериладиган, кишининг ҳар қандай мамлакатда Олтин Ўрда вақили эканини тасдиқлайдиган ҳужжат.

ларнинг кўп сонли дастаси билан бўлган жангда галаба қозонадилар. Маҳмуд Торобий кўзғолони нафақат истилочилар ва уларнинг зулмига қарши қаратилган эди, балки бу ҳаракат йирик руҳонийлар, истилочиларнинг суянчигига айланган маҳаллий савдогарлар ва бойларга қарши билдирилган ғазабнок норозилик белгиси ҳам эди.

Маҳмуд Торобий бойларнинг ҳаддан ортиқ ўзбошимчаликларига қарши тургани ва уларнинг молмулкани талаб қилгани учун деҳқонлар ва ҳунармандлар унинг орқасидан борадилар. Бироқ кўп ўтмай Хўжанддан Маҳмуд Ялавочнинг қўшини етиб келади-да, кўзғолонни бостиради. Мўғуллар кўзғолон кўтарган халқдан ўч олишга киришади. 1238 йилда Маҳмуд Ялавоч Мовароуннаҳрни тарк этади ва мўғуллар олдидаги хизматлари учун Пекин губернатори этиб тайинланади. У умрининг охиригача шу лавозимда ишлайди ва 1254 йилда оламдан ўтади. Кўзғолонда иштирок этганларнинг катта қисми қатл этилади, кўплари эса қул қилиб олиб кетилади. Гарчи кўзғолон бостирилган бўлса-да, бироқ у ижобий аҳамият касб этарди. У энг аввало зўравонлик ва ҳаддан ошишлик жазосиз қолмаслигини, бир жойда бостирилган кўзғолон бошқа жойда кўтарилиши мумкинлигини мўғулларга билдириб қўйди. Кўзғолондан чўчиб қолган мўғуллар солиқ солишни тартибга келтирдилар, пайцза улашни тўхтатдилар, жон солиғидан бошқа барча ўлпонлар бекор қилинди. Лекин бу билан Мовароуннаҳр аҳолисининг оғир аҳволи айтарли енгиллаштирилгани йўқ. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди, албатта. Гап шундаки, Маҳмуд Торобий кўзғолони ер эгаллиги тузумига қарши эмас, балки мўғуллар зулмига қарши қаратилган эди. Кўзғолон бошларидаёқ унинг мағлубиятга учраши олдиндан муқаррар эди, чунки мўғулларнинг Мовароуннаҳрдаги асосий таянчи меҳнаткаш халқни эзиб келаётган маҳаллий бой ер эгалари эди. Мўғуллар истилоси охири-оқибатда жуда катта фожиаларга олиб келиши шубҳасиз эди. У Ўрта Осиёнинг узоқ муддат давомида машъум иқтисодий ва маданий қоқоқлик исканжасида қолиб кетишида асосий сабаблардан бири бўлиб қолганди. Мўғуллар зулму тааддиларига таъриф бера туриб, Маркс шундай деган эди: «бу истило нафақат қурбон бўлган халқ руҳини эзди, балки қаттиқ ҳақоратла-

ди ва қайта ўнгламайдиган қилиб ташлади. Мўғул-татарлар мунтазам равишда халққа ситам ўтказишни касб қилиб олгандилар, халқни хонавайрон қилиш ва оммавий тарзда кириб ташлаш одатдаги ҳол бўлиб қолганди». Унинг сўзларига қараганда, мўғул истилочилари «одамларни ҳайвонларга, серҳосил ерларни ва одамлар яшайдиган обод жойларни яйловларга айлантирганди». Шаҳар ва қишлоқларни аёвсиз талон-торож қилган, суғориш иншоотларини ер билан яқсон этган, эркакларни кул, аёлларни тул қилиб ҳайдаб кетган Чингизхон ўрдалари ўлканинг гуллаб-яшнаб турган ноҳияларини чўлу биёбонга айлантирган эдилар.

Савол ва топириқлар

1. Мўғул давлати қандай ташкил топди?
2. Мўғуллар босиб олган ерларда бошқарув ишлари қандай амалга оширилди?
3. Маҳмуд Торобий кўзғолони ҳақида сўзлаб беринг.

V бобга якуни

Салжуқийлар ва қорахонийлар ўртасидаги ўзаро урушлар уларнинг заифлашувига ва XII аср охирига келиб хоразмшоҳлар ҳукмронлиги остида Ўрта Осиё хонликлари бирлашувининг умуман ниҳоясига етишувига олиб келди. Ҳокимият учун доимий ўзаро низоларга бу давлат ҳам бардош бера олмади. 1219 йилда мўғул-татарлар Хоразмшоҳлар давлатига бостириб кирганларида унинг ҳокимлари жиддий қаршилик кўрсатолмади.

Бундай олиб қараганда хоразмшоҳ Муҳаммаднинг кучи Чингизхонникидан кам эмас эди, бироқ у кучли вассаллари ўртасидаги доимий адоватлардан боши чиқмай, истилочиларга қарши дурустроқ зарба беришни ҳам уюштиролмади. Ҳар бир шаҳар ўзини фақат ўзидаги ҳарбий кучлар, шаҳарликлар ва шаҳарга теварак-атрофдан қочиб келган одамлар билан ҳимоя қилар эди. Бунинг устига олий табақа мусулмон руҳонийлари шаҳар ҳокимлари билан биргаликда истилочиларга ўз халқларининг манфаатини сотар эдилар. Мўғуллар босиб олган ерларида солиқ ундириш учун шафқатсиз қонунлар жорий қилар, аҳолини ҳарбий юришларига иштирок этишга мажбур қилар, қириб ташлар, асир олиб кетар эдилар. Ўз ватанларининг эрки учун курашар экан, Ўрта Осиё халқлари мўғул-татар истилосига қарши

қахрамонларча кураш олиб боради. Мўғуллар истилосига қарши олиб борилган мардонавор кураш ниҳоятда қатта аҳамиятга эга. Бу кураш мўғулларнинг тазйиқини кучсизлантириб, уларни Ғарбга томон силжишдан тўхтатиб қолди.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари хўжалиги ва маданияти ривожланишидаги сусайишнинг сабаблари нимадан иборат?

2. Хоразмшоҳлар давлатининг ички аҳволи ҳақида сўзлаб беринг.

3. Хоразмшоҳлар давлатида шаҳар кўзғолонлари нималарга олиб келди?

4. Ўрта Осиё халқларининг мўғул-татарларга қарши қахрамонона кураши ҳақида ҳикоя тузинг.

5. Харитадан мўғул-татарлар билан энг муҳим жанглар бўлган жойларни кўрсатинг.

6. Харитадан мўғул-татарларнинг Ўрта Осиёда босиб олган ерларини кўрсатинг.

7. Агар Хоразмшоҳ савдогарлар қарвонини талон-торож қилмаганда Чингизхон Мовароуннаҳрга келмасди, деб ўйлайсизми?

8. Мўғул истилосининг Ўрта Осиё халқлари учун келтирган оқибатларини тавсифлаб беринг.

9. Мўғул-татар босқинчилари билан курашда Мовароуннаҳр халқлари қахрамонлиги сизга таниш бўлган қайси бадий асарда акс эттирилган?

10. Мўғулларнинг хўжалик ва маданий тараққиёт даражаси улар босиб олган халқларникидан анча паст эди. Буни исбот қилинг ва нима учун мўғулларнинг ғалаба қозонганлигини тушунтиринг.

11. Мўғул-татар истилоси чоғида Ўрта Осиё ҳукмдорлари ва масжид имомларининг, руҳонийларнинг хатти-ҳаракатларига баҳо беринг.

12. Ўрта Осиё ҳукмдорлари ўртасида бирлик бўлмагани туфайли мўғуллар Ўрта Осиё ҳудудларининг каттагина қисмини нисбатан тез босиб олди, деган фикрни исботлаш учун ўзингизга маълум тарихий фактлардан фойдаланинг.

Тарихнинг жонли садолари

Ўтрор жанги

...Мўғуллар галаси кучли тўлқиндай ланг очик дарвозадан отилиб кирди. Улар яшин тезлигида Ўтрор кўчаларидан ёйилиб, уйларга бостириб кирар, химоясиз, уйқусираган одамларни ўлдираб, ғариб-ғураболарнинг бошпаналарига ўт кўяр эдилар.

...Темиртошнинг йигитлари химояга ўтаман дегунча муқолишдан отлик мўғуллар кўринди. Улар кийкириб овоз чиқарган куйи ғазабдан юзлари ял-ял ёниб, на ўқ ёйни, на қилични писанд қилганча олға интилар, йўлларида нимаики кўндаланг турса, босиб-янчиб ўтиб келар эдилар. Қипчоқ жангчилари бу ёввойи ўрда хуружини жуда катта зарар ҳисобиға ушлаб турарди. Аммо улардан бирортаси чўчигани йўқ, отининг бошни орқага бурмади. Ўтрор жон бермоқда эди, буни ҳамма ич-ичидан ҳис қилиб турарди, она шахримизни химоя қиламиз деб уларнинг ўзи ҳам бирин-кетин ҳаёт билан видолашарди. Ўқ шиддат билан келиб юрагига санчилар, қонга беланган, аллақачон жони кетиб бўлган пажмурда гавдалари билан мўғуллар йўлини тўсар эдилар...

(Мирқарим Осимнинг «Ўтрор» китобидан.)

*Куйидаги китобларни ўқишни тавсия
этамиз:*

1. Бартольд В. Туркистон мўғул истилоси даврида. М., 1963, 1-жилд.
2. Буланов И. Хоразм қизи. «Уч қисса» китобида. Тошкент, 1976.
3. Гацунаев Н. Хива. Тошкент, 1973.
4. Илёсов Я. Қора бева. Тошкент, 1966.
5. Осим М. Ўтрор. Тошкент, 1981.
6. Пулатов Т. Сўнги суҳбатдош. «Тарози тошбақаси» китобидан. Тошкент, 1985.
7. Ҳидоятгов Г. Менинг жонажон тарихим. Тошкент, 1992

Замонлар ўртасидаги боғланишни кузатиш!

Ўрта Осиё

1370 — 1405 йиллар — Мовароуннаҳрда Амир Темурнинг ҳукмронлик қилган йиллари.
 1381 йил — Амир Темурнинг Ҳиротни олиши.
 1388 йил — Хоразмнинг Амир Темур давлатига қўшиб олинishi.
 1380 — 1392 йиллар — Эрон, Кавказорти, Ироқ, Сурия, Туркия каби давлатларнинг Амир Темур давлатига қўшиб олинishi.
 1387 — 1388 йиллар — Тўхтамишхоннинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
 1398 — 1399 йиллар — Шимолий Ҳиндистоннинг Амир Темур давлатига қўшиб олинishi.
 1405 йил — Амир Темурнинг вафоти.
 1409 — 1449 йиллар — Улугбекнинг Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган йиллари.
 1441 — 1501 йиллар — Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти.
 1449 йил — Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи қабилаларнинг Мовароуннаҳр чегараларига бостириб кириши.
 1507 йил — Темурийлар сулоласининг инқироzi.
 1510 йил — Шайбонийхоннинг ўлдирилиши.

Россия

1367 — 1368 йиллар — Москвада тош кремлни қурилиши.
 1378 йил — Улуғ князь Дмитрий Ивановичнинг Волга дарёсида татарлар устидан қозонган ғалабаси.
 1380 йил — Куликово жанги.
 1410 йил — Грюнвальд жанги.
 1462 — 1505 йиллар — Иван IIIнинг князь бўлиши.
 1480 йил — Олтин Ҳрда асоратига барҳам бериш; рус давлатининг мўғул-татар асоратидан батамом халос бўлиши.
 XV аср охири — Сибирь ховлигининг ташкил топиши.

Европа ва бошқа қитъалар

XII аср — Италияда Уйғониш даврининг бошланиши.
 1337 — 1453 йиллар — Англия ва Франция ўртасидаги юз йиллик уруш.
 1351 йил — мўғул-татар истилочиларининг Хитойдан қувиб чиқарилиши.
 1358 йил — француз деҳқонларининг кўзғолони (Жакерия).
 1391 йил — Уот Тайлер кўзғолони.
 1415 йил — Ян Гуснинг қатл этилиши.
 1431 йил — Жанна д'Аркнинг қатл этилиши.
 1453 йил — Византия салтанатининг қулаши.
 1492 йил — Колумбнинг Американи кашф этиши.
 1497 йил — Васко да Гаманин Ҳиндистонга денгиз йўлини очishi.

15-§. Амир Темур давлати

XIII аср охири — XIV аср биринчи ярмида Ўрта Осийдаги аҳвол XIII аср охирида Мовароуннахрнинг босиб олинган вилоятларини бошқариш ҳамон буюк хон

ихтиёрида эди. Ижара сиёсати ҳам аввалгича давом этиб келарди — босқоқлар бошчилигидаги мўғул дасталарига суянган ҳолда ноиблар аҳолидан солиқлар ва ўлпонларни йиғар эдилар. Албатта, улар фақат даромадларининг ошишинигина ўйлар эдилар, шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлар оммасининг аҳволи қандайлиги билан уларнинг анчайинда иши бўлмасди. Солиқ йиғишнинг ижара тузилмаси бутун мамлакат иқтисодий фаровонлигини издан чиқармоқда эди. Буни мўғуллар ҳам тушунар эдилар — мамлакат харобалашса, уларнинг солиқдан тушаётган даромадларига ҳам путур етар эди-да.

XIV аср бошларида мўғул хони Кебек муҳим ислохотлар ўтказишга киришади; булар маъмурий ва пул ислохотларидан иборат эди. У мамлакатни туман (вилоят)ларга бўлиб чиқди. Мовароуннахр бу пайтда кўшни мусулмон мамлакатлари билан ягона пул тузилмаси йўқлигидан кўп озор чекар эди. Кебекхон ягона танга тузилмасини жорий этади, бу мамлакат ичкарасида ва мамлакат ташқарисида савдо-сотик ишларининг яхшиланиш имконини беради. Бироқ хон бу ишни охиригача етказмади. XIV асрда Мовароуннахр ва ҳарбий кўчманчи зодагонлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилиб, кўчманчи ҳаёт тарзини давом эттириш ниятида бўлган чигатой хонлари ўртасидаги зиддиятлар кескин тус олади. Бу кураш пировардида шунга олиб келдики, XIV асрнинг 40-йилларида Чигатой улуси икки қисмга: Мўғулистон (Шарқий Туркистон ва Еттисув) ва Мовароуннахрга бўлиниб кетди. Бу иккала давлат ўртасида ўзаро кураш авж олади. Мўғулистон амирлари Мовароуннахрга бот-бот ҳужумлар уюштириб турар эдилар. Мовароуннахр хон ва беклари эса бир-бирлари ўртасида узлуксиз равишда давом этиб келаётган ер эғалиги адоватлари туфайли жиддий қаршилик кўрсата олмаётгандилар. Мамлакатнинг

иктисодий аҳволи кундан-кун ёмонлашмоқда эди. Мовароуннаҳрда қаттиққўл ҳукмдор йўқлигидан кўшни мамлакатлар яхши хабардор эдилар. Мўғулистон хони Туғлуқ Темур бу вазиятдан фойдаланиб қолиш ниятида Мовароуннаҳрга ҳужум қилишга ва уни бўйсундиришга аҳд этади. Кўп ўтмай жаҳонга машҳур салтанатни ташкил этишга муваффақ бўлган Амир Темурнинг фаолияти ана шундай вазиятда бошланган эди.

Амир Темур 1336 йилда Шаҳрисабз яқинидаги Хўжаилғор қишлоғида дунёга келди. Ёшлигида у ер эгаларининг ўзаро урушларида иштирок этар, жасур чавандоз ва ҳарбий ишлар билан боғлиқ эди. Ҳарбий юришлар чоғида Амир Темур ўнг қўли ва ўнг оёғидан оғир яраланган эди. Қўли кейинчалик бутунлай соғайиб кетади, лекин оёғи бир умр оқсоқлигича қолиб кетади. Унинг Темурланг — оқсоқ Темур деб лақаб олиши ҳам шундан эди. Европада уни Тамерлан деб талаффуз қилишади. Амир Темур тарих, фалакиёт, тиббиёт ва айниқса жўгрофия фанлари соҳасидаги билимдонлиги билан олимларни ҳайратда қолдирар эди.

1360 йилда Мўғулистон хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга бостириб киради ва ҳеч бир қаршиликсиз Қашқадарёгача келади. Унинг ҳокими Хўжабарлос Хуросонга қочиб кетади. Бўлажак Амир Темур Туғлуқ Темур қўлига хизматга киради. Ватани Мўғулистонга қайтар чоғида Туғлуқ Темур уни Кеш вилоятига (Шаҳрисабз) ҳоким қилиб кўяди. Шундай қилиб, Амир Темур Қашқадарёга ҳоким бўлиб қолади. Кўп ўтмай амир Ҳусайн билан дўстлашади. Иккаласи биргаликда Мовароуннаҳрга ҳоким этиб кўйилган Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхўжага бош кўтариб чиқади. 1365 йилда Илёсхўжа Мовароуннаҳрга юриш бошлайди. Чиноз билан Тошкент оралиғида қаттиқ жанг бўлади. Бу жанг тарихда «шилта жанг» номи билан машҳур бўлди, чунки олишув чоғида қаттиқ жала куйган эди. Унда Илёсхўжанинг қўли балаңд келиб, ғолиб чиқади. Темур ва Ҳусайн омон қолган жангчилари билан биргаликда Амударё соҳилларида яширинади. Илёсхўжа учун Самарқандга йўл очилган эди. Ўша пайтларда душман ҳужумидан сақланиш учун Самарқанднинг на истехком девори, на қалъаси бор эди. Шаҳар аҳолиси мудофаа ишини ўз қўлига олади.

Мудофаачиларга сарбадорлар раҳбарлик қиладилар.

Самарқандда сарбадорлар Халқ оммасининг келгинди
ҳаракати босқинчиларга, маҳаллий ер эгаларининг ҳад-

дан ортиқ жабру зулмларига қарши кучли норозилиги тарихда сарбадорлар деб ном олган қудратли озодлик ҳаракатининг бошланишига олиб келди. Бу ҳаракат 1330 йилларда Хуросонда бошланиб, бутун Ўрта Осиёга етилган эди. Сарбадорлар мўғулларга бўйсуниб яшагандан кўра дорда осилиб ўлган афзал, дер эдилар. Сарбадор сўзи «боши дорда» деган маънони англатади. Шундай қилиб, сарбадорлар ҳаракати айнан мўғулларнинг жабр-ситамларига қарши қаратилган эди.

Сарбадорлар Хуросонда ўз давлатларини ташкил этадилар. Сарбадорлар мўғул ҳокимларининг маҳаллий ер эгаллиги зодагонларига, йирик мулкдорларга, юқори табақа мусулмон руҳонийларига ва бой савдогарларга суюнишларини яхши билар эдилар. Шу боис улар фақат мўғулларни қувиб чиқаришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўймаган эдилар, балки уларга таянч бўлиб хизмат қилган йирик мулкдорлар, дин пешволари ва бой савдогарларни ҳам йўқ қилишга азму қарор қилган эдилар. Олий табақа ер эгаллиги ҳукмдорлари мўғулларни қўллаб-қувватлабгина қолмай, ўзлари ҳам халқни эзишда иштирок этар эдилар.

Сарбадорларнинг ғояси Самарқанд меҳнат аҳлининг ҳам юрагидан жой олади. Улар душман яқинлашиб келаётганлигини билиб, Жомеъ масжидига тўпланади. Самарқандлик сарбадорлар ичидан Самарқанд мадрасасининг толиби илми Мавлонозода, пахта титувчи Абу Бакр Келевий ва бошқалар олдинга чиқадилар. Шаҳар олий табақаси мудофаада иштирок этмайди. Сарбадорлар шаҳар мудофаасини моҳирона ташкил этадилар: мустаҳкам ғов-тўсиқлар ўрнатадилар, кўчаларга ажойиб ўқчилардан қўйиб чиқадилар. Биргина дарвозани очик қолдирган ҳолда Мавлонозода одамларини пистирмага жойлайди, ўзи эса пиёда ёйандозлар билан биргаликда дарвоза тўрида туриб олади. Мўғул дасталари тузоққа тушиб қолади. Ҳамма тарафдан улар устига ўқ-ёйлар, тошлар, калтаклар дўлдай ёғилади. Ғанимлар ваҳимага

тушиб, тум-таракай қочишади. Бу жангда икки мингга яқин мўғул қурбон бўлади. Шунда Илёсхўжа Самарқанд мудрофаасини гир атрофдан ўраб олади, лекин барибир мўғуллар қамални тўхтатишга мажбур бўладилар ва, йилномачилар таъбир этганларидек, «тишларини бўридай шақиллатган»ча изларига қайтиб кетдилар.

Самарқандликлар бир неча ой шаҳарни бошқариб турадилар. Улар қатор солиқларни бекор қилдилар, деҳқон ва хунармандларнинг турмушини яхшилаш борасида ғамхўрлик қилдилар. Сарбадорларнинг мўғуллар устидан ғалаба қозонгани ҳақидаги хабар амирлар Хусайн ва Темур қулоғига етиб боради. Улар биргаликда Самарқанд сари йўл оладилар ва шаҳар яқинидаги Кониғил деган жойда тўхтайдилар. Улар ҳийла билан сарбадорлар бошлиқларини кўлга туширадилар-да, Мавлонозодадан бошқасини битта кўймай қиличдан ўтказадилар. Самарқанд аҳолисининг ишончини қозониш ниятида Темур уни атайлаб ўлдирмайди. 1366 йилнинг баҳорида Хусайн билан Темур Самарқандни забт этади.

Самарқанддаги кўзғолон фақат халқнинггина душманга қарши охиригача ва изчил қаршилиқ кўрсата олиши ва ўз мустақиллигини ҳимоя қила олишини, агар меҳнаткаш омма бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилса, уларга ҳалол ва халқ учун жонини тиккан фидойилар бошчилик қилса ҳар қандай даҳшатли душман ҳам бас кела олмаслигини бутун жаҳонга рўй-рост намоён қилди.

Амир Темур Мовароуннаҳр 1370 йилда Амир Темур ҳукмдори ўзининг асосий рақиби Хусайнни бартараф қилади.

Кўшин саркардаларининг қурултойида у Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори деб эълон қилинади. Амир Хусайннинг бевасига уйланиб, бу билан у чингизийлар наслига қариндош тутинган ҳисобланади ва ўзини Амир Темур Кўрагоний (кўрагон — мўғулча «куёв» дегани) деб атайди. Чингизийлар наслидан чиққан Суюрғотмишни у ёрдамчи хон қилиб тайинлайди. Амир Темур Самарқандни ўз давлатининг пойтахти деб эълон қилгач, давлат ички ишларини йўлга қўйишга боши билан шўнғиб кетади. Парокандаликнинг олдини олиш ва алоҳида-алоҳида хонликларни бир кучли давлатга бирлаштириш унинг ол-

дида турган асосий вазифа эди. У мўғулларнинг маъмурий тузилмасини сақлаб қолди — мамлакат туманларга бўлиниб, ўзига содиқ одамларни туман бошлиғи ва мингбоши лавозимларига тайинлаб чиқади. Самарқандга кўчиб келгач, Амир Темур шаҳар деворларини, қалъа ва саройларини тиклашга киришади. Бу мўғуллар шаҳарни вайрон этгандан кейин барпо этилган дастлабки иншоотлар эди. Амир Темур Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни ҳамда Фарғона ва Шош вилоятларини бирлаштириб, бўйсундириб олгандан кейин фотиҳлик юришларини бошлаб юборади.

Ўрта Осиёда Амир Темур ҳукмронлиги 35 йил (1370—1405) давом этади. У Ҳинд ва Гангадан тортиб Сирдарё ва Зарафшонгача, Тянь-Шандан тортиб Босфоргача чўзилиб кетган улкан салтанатни вужудга келтирди. Амир Темур умрининг катта қисмини юришларда ўтказди. Аксарият ўзга мамлакат ҳокимлари ёки уларнинг одамлари Амир Темурнинг қўшинлари келиб қўнган жойда қувиб етишига тўғри келарди.

1372 йилда Амир Темур XIV асрнинг 60-йилларида Олтин Ўрдадан ажралиб чиққан ва мустақил давлат бўлган Хоразмга ҳужум қилади. Хоразмликлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатадилар. 15 йил давомида жаҳонгир ботир хоразмликларга қарши 5 марта юриш қилади.

1389—1391 ва 1394—1395 йилларда Амир Темур Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши юришлар қилади. 1395 йилда у Шимолий Кавказдаги Терек дарёси воҳасида Тўхтамишхон қўшинини тор-мор келтиради, хонлик пойтахти Сарой Беркани эса таг-туғи билан вайрон этади. Қуйи Волгабўйигина эмас, Қрим, Азов ва Шимолий Кавказ ҳам бу мағлубиятдан анчагача ўзига келолмайди.

Амир Темур фотиҳлик юришларини давом эттирар экан, Эронни забт этади. У катта қўшини билан Озарбайжонга бир неча бор бостириб боради, бироқ уни 1397 йилдагина забт этишга муваффақ бўлади. Арманистон ва Гуржистонни 1392 йилда бўйсундиради. 1398—1399 йилларда Амир Темур Ҳиндистон сари катта ҳарбий юришни уюштиради. Бу юриш чоғида у улкан мамлакатни талон-торож қилади, 10 минг қуролсиз ҳинд асирларини қириб ташлайди. Деҳли шахрини фатҳ этгандан сўнг, у ердан жуда катта ўлжа билан қайтади. 1400 йилда Амир

Темур турк султони Боязид I ва Миср султони Фараж билан жангга киришади. 1402 йилда Ойқорда бўлган жангда Боязид қўшини тор-мор келтирилади ва унинг ўзи асир олинади. Амир Темур бир неча йил давомида Хитой юришига кунт билан тайёргарлик кўради, бироқ 1405 йилнинг февралдаги бевақт ўлим туфайли унинг бу нияти амалга ошмай қолади.

Амир Темурнинг фотиҳлик юришларини фақат ўлжа олишга бўлган иштиёққа йўймаслик керак. У жаҳон карвон савдо йўлига ҳукмронлик қилишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйганди. Олтин Ўрда худудларидан ўтувчи шимолий савдо шоҳроҳи (асосий йўл)ни йўқ қилишга ва барча савдо йўлларини Ўрта Осиё орқали йўналтиришга ҳаракат қилди. Шимолий карвон йўллари туфайли барча карвонлар Ўтрор, Тошкент, Самарқанд, Балх, Ҳирот, Султония орқали Тир ва Сидонга ўтар эди. Самарқанд шаҳри Осиё карвон савдо йўлларининг маркази бўлиб қолди. Амир Темур забт этган барча мамлакатларда ер эгалиги ўзаро низоларига барҳам беришга ва марказлашган давлат барпо этишга ҳаракат қилди. Лекин унинг ҳукмдорларга хос шафқатсизлиги ва қаттиққўллиги кўпгина халқ ғалаёнларининг келиб чиқишига сабаб бўлди, бироқ бу ғалаёнларнинг барчаси қурол кучи билан бостирилди.

Амир Темур давлатида ички
хаёт

Амир Темур даврида ер
эгалигининг чекланмаган
ҳокимияти ўрнатилган эди.

Босиб олинган мамлакатларда ҳам Амир Темур ер эгалиги муносабатларини барқарор эттиради. У давлат тузумига ҳам қатор ўзгаришлар киритади. Давлатни хонликларга ажратиб, бутун-бутун вилоят ва ўлкаларни суюрғол сифатида тақсимлаб чиқади (аҳолидан солиқ ундириш ҳуқуқини меросга бериш). Лекин марказий ҳокимият Амир Темурнинг ўз қўлида эди.

Жаҳонгир фаолиятидаги мураккаблик унинг сиёсий ишлари оқибатларида ўз аксини топди. Унинг Ўрта Осиёдаги энг йирик саркарда, истеъдодли давлат раҳбари сифатида тарихдан мустаҳкам ўрин олганлиги бежиз эмас. Амир Темур ҳукмронлик қилган йилларда Ўрта Осиёдаги давлатларнинг бирлашиши натижасида ўзаро низоларга чек қўйилганди. Бу, шубҳасиз, мамлакат иқтисодиёти ва ма-

даниятига ижобий таъсир қилмай қолмади. Унинг буйруғига биноан йирик суғориш ва йўл қурилиши ишлари амалга оширилди. Бунинг учун ҳукмдор Суриядан, Эрондан, Ҳиндистондан асир тушган бир гуруҳ хунарамандларни, фан ва санъат охибларини Мовароуннаҳрга олиб келтирганди. Европа мамлакатлари билан савдо-сотик ишлари қизитиб юборилган эди. Қўшни мамлакатлар ҳисобига иқтисодий ва маданий тараққиётга зўрлаб эришиш Амир Темурнинг Самарқанд шаҳрини обод қилишида айниқса ўз ифодасини топди. Ундаги муҳташам, бетакрор ва мўъжизавий иншоотларнинг маҳобати ҳукмдорнинг шон-шавкатидан гувоҳлик бериб турибди. Самарқанд атрофида жаҳоннинг Бағдод, Дамашқ, Қоҳира, Шероз, Париж (кейинчалик Фориш деб аталган) каби йирик шаҳарлари номида унча катта бўлмаган қишлоқлар бунёд этилган. Бу билан жаҳонгир ўз пойтахтига нисбатан ўша шаҳарлар бир қишлоқчалик келмайди демоқчи бўлган.

Шаҳрисабздаги Оқсарой масжиди биноси билан боғлиқ бир афсона оғиздан-оғизга кўчиб келади. Эмишки, Хоразмга қилган ғолибона юришидан сўнг Амир Темур ўз қадрдон шаҳрида гўзалликда ҳам, улугворликда ҳам мисли йўқ сарой қуришга жазм этади. Энг маҳоратли меъмор ишга киришади. Ҳақиқатан ҳам муҳташам ва музайян бир қаср бунёдга келади. Меъморнинг санъатига қойил қолган Амир Темур бундан ҳам ажойиброқ қилиб қура оласанми деб сўрайди. Шухрат ва мактовлардан ўзини йўқотиб қўйган меъмор ҳа деб жавоб беради. Шунда жаҳонгир меъморни Оқсарой минораларидан бирига олиб боришни ва уни бургутларга боғлаб қўйишни буюради. У билан бирга махфий буйруқ олган бир қул ҳам боғлаб қўйилади. Бургутлар осмонга кўтарилганда қул ипларни узиб юборади ва меъмор ерга йиқилиб ҳалок бўлади. Бу билан ҳукмдор ўзининг нақадар қудратли эканига, ҳатто инсон хаёлотини ҳам унга писанд эмаслигига шама қилмоқчи бўлади.

Энди афсонадан яна ҳақиқатга қайтайлик. XVI асрда Абдуллаҳон бош кўтарган шаҳарликларни тинчителиш учун Шаҳрисабзга йўл олади. Ана, узоқдан ярқираб Оқсарой деворлари кўзга ташланади. Хон дам олиш фурсати яқин қолганидан суюниб,

сарой томонга от кўяди. Масофа кетидан масофа ортда қолаверади. Чопавериб силласи куриган от гурсиллаб йиқилади, Оксарой бўлса ўша-ўша олисдан чарақлаб кўриниб тураверади. Ҳазабланган Абдуллахон Оксаройни бузиб ташлашни, гиштларини Бу-хорога ташиб кетишни буюради.

Бизгача бундай кошоналар асосий қисмларининг харобаларигина етиб келган. Булар Бибиҳоним деб аталувчи масжид, Шоҳизинда қабрлари, Гўри Амир макбараси ва ҳоказолардир. 1399—1404 йиллар Самарқандда бунёд этилган Бибиҳоним масжиди Амир Темурнинг маҳобатли ва муҳташам иморатлар куришга бўлган иштиёқининг ёрқин тимсоли бўла олади. Бугунги кунда масжиддан харобаларгина қолган, бироқ улар ўтмишдаги иишоотларнинг нақадар маҳобатли ва улуғвор тарзда бунёд этилганидан тўлиқ тасаввур бера олади.

Амир Темур Самарқанд атрофида Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд каби шаҳар ташқарисидаги кўшкун саройларни барпо эттирди. У ҳарбий юришлардан бўшаган бир неча кунлик вақтини шу ерларда ўтказиб, ҳордиқ чиқарар эди. Туркистондаги Аҳмад Яссавий макбарасини ҳам Амир Темур курдиради. Тошкент яқинидаги Чингизхон вайрон қилган Бинкент шаҳри қайта тикланиб, жаҳонгирнинг ўғли шарафига Шоҳруҳия деб аталган. Қарши шаҳрининг атрофини девор билан ўрайди, 1370 йили Самарқандни девор билан ўраб, кўрғонини куради, 1380 йили Шаҳрисабзда Оксаройни барпо этиб, шаҳар атрофини девор билан ўрайди. Мабодо аҳолиси бўйсунмаган бирор шаҳарга нисбатан Темур қаҳр қилиб, уни вайронага айлантирган бўлса ҳам, кейинчалик уни қайтадан тиклатган. Хоразмнинг қадимги шаҳри Урганч билан ана шундай бўлган.

Бироқ оддий меҳнаткаш халқнинг турмуши Амир Темур замонида ҳам яхшиланмади, деҳқон ва хунармандлар ер эгалари ва бойларга кўпроқ қарам бўлиб қолди, солиқлар ошиб кетди. Асир тушган хунарманд, меъмор, мусаввир ва олимлар, қулларнинг пешона тери эвазига кўплаб кўшкун саройлар ва масжидлар, Шарқ санъатининг дурдоналари бунёдга келтирилди. Амир Темурнинг қаттиққўллик билан олиб борган сиёсатига деҳқонлар ва хунармандлар бардош бера олмайдилар, кўпинча уларнинг норо-

зилиги жиддий халқ ғалаёнларига сабаб бўлар эди. Шундай бўлса-да, уни марказлашган буюк давлатга асос солган йирик сиёсий шахс деб ҳисоблаш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. XIV асрда мўғул хонларининг Ўрта Осиёда босиб олган ерларидаги бошқарув муносабатларининг ўзгариши нимада ўз ифодасини топган?

2. Сарбадорлар кимлар? Уларнинг ўз олдиларига қўйган мақсадлари нималардан иборат эди? Сарбадорлар қўзғолонига нима сабаб бўлди?

3. Харитадан Амир Темурнинг фотиҳлик юришлари йўлини кўздан кечиринг. Янги-янги мамлакатларни босиб олар экан, фотиҳ қандай мақсадларни кўзда тутган эди?

4. Амир Темур даврида Мовароуннахрнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида сўзлаб беринг.

5. Амир Темур қисқа вақт ичида қандай қилиб улкан салтанат тузишга муваффақ бўлди?

6. Мовароуннахрда ва босиб олинган мамлакатларда Амир Темур қандай воситалар ёрдамида ўз мавқеини мустаҳкамлади?

16-§. Улуғбек даврида Мовароуннахр

Ўлимидан кейин Амир Амир Темур салтанатининг Темурнинг жасади Самар- парчаланиб кетиши қандга келтирилиб, Гўри Амир мақбарасига дафн этилади. Барча амирлар унинг васиятига тўлиқ риоя қиламиз ва набираси Пирмуҳаммадга бўйсунамиз, деб онт ичган эдилар. Бироқ жаҳонгир оламдан ўтиши билан ўзаро урушлар авж олиб кетади. Амир Темур авлодлари ўртасидаги ҳокимият учун қаттиқ кураш нақд беш йилга чўзилади. Бу кураш жаҳонгирнинг ўғли Шохруҳ (1378—1447) ғалабаси билан тугайди ва у Ҳирот шахрини ўз салтанатининг пойтахти деб эълон қилади. Гарчи Шохруҳ ягона темурийлар давлатининг ҳукмдори саналса-да, амалда эса у икки давлат: бири — маркази Ҳирот бўлган Хуросондан ва иккинчиси — маркази Самарқанд бўлган Темурийлар давлатидан иборат эди. Самарқандда Шохруҳнинг ўғли, Амир Темурнинг набираси Муҳаммад Тарағай ҳукмронлик қиларди. Уни ёшлигидан Улуғбек деб чақиришарди. Улуғбек 1394 йил 22 мартда Султония шахрида Амир Темурнинг Ироққа юриши вақтида дунёга келади. У Шохруҳнинг катта ўғли эди. Улуғбекни тарбиялаш Амир Темурнинг катта хотини Сароймулкхоним зиммасига юклатилганди. Болалик йилларида Улуғбек онаси ва бувиси билан

биргаликда давлат карвони ичида бобосига эргашиб юрар эди. У Самарқанд ҳокими этиб тайинланганда 15 яшарлик ўсмир эди. Унга ҳомий сифатида Шоҳруҳ ўзига содиқ кишилардан бири Шоҳмаликни тайинлайди. 1411 йилдан бошлаб эса Улуғбек тахтни ўзи бошқара бошлайди. У Амударёдан то Сигноқ ва Ашпарагача бўлган ерларнинг ягона амири бўлиб қолади. Лекин Улуғбек отасига хурмат юзасидан хутбаларда ва ўзи зарб эттирган пулларда олий ҳоким сифатида Шоҳруҳнинг номини эслатади. Улуғбек бобоси Темур каби Чингиз авлодига куёв бўлгани учун ўз номига Курагон (куёв) сўзини қўшади.

Улуғбек даврида Мовароуннахр Улуғбек қирқ йил — 1409 йилдан 1449 йилгача мамлакатни идора қилди. У

асосан оддий халқ оммасининг аҳволини яхшилашга ҳаракат қилди. Улуғбек ҳукмронлик қилган йилларда ер солиқлари бир неча баробар қисқартирилиб, саноат ва савдо-сотик молларига қўйилган солиқ бир неча барабар қўтарилган эди. Бу савдогарлар ва руҳонийларда норозилик туғдирди, холос. Бу даврда Мовароуннахр ва айниқса унинг пойтахти Самарқанд катта маданий раванқни бошидан кечирмоқда эди. Темурийлар замонасидан жуда катта бойликлар қолган бўлиб, Улуғбек улардан фан ва маданиятни ривожлантиришда фойдаланарди. Улуғбек саройида айниқса дунёвий фанлар — риёзиюн, тарих, фалакиёт, адабиёт сезиларли даражада кучайган эди. Худди Амир Темур замонида бўлганидек, Улуғбек даврида ҳам қурилиш ва шаҳарсозлик авж олади. Унинг фармонида биноан икки мадраса бунёд этилган бўлиб, бири Самарқанддаги Регистон майдонида, иккинчиси Бухорода жойлашган эди. Мазкур илм даргоҳлари бугунги кунларгача ҳам сақланиб қолган. Улуғбек Мовароуннахр устидан ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга уринган бўлса-да, Амир Темурдан фарқли ўларок, у олиб борган урушлар кўпроқ мудофаа маъносини касб этар эди. Барча темурзодаларда бўлгани каби Улуғбек даврида ҳам ер эгалиги тартиби ҳукмронлик қилар, бу эса меҳнаткашлар оммаси қисматини баттар забунлаштириб юборган эди. Меҳнаткаш халқ кўплаб турдаги солиқларни тўлашга ва барча оғирликларни зиммасига олишга мажбур бўлар эди.

1413 йилнинг бошларида Хоразм Мовароуннахрга қўшиб олинади. Бир оз кейинроқ Фарғона забт этилади. 1425 йилда Улуғбек Мўғулистон сари қўшин тортади. Мўғулларни тор-мор этиб, ғалаба билан Самарқандга қайтади. Навбатдаги, 1427 йилнинг баҳорида уюштирилган юриш Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги ерларга даъвогарлик қилаётган Оқ Ўрда хони Бороқхонга қарши қаратилган эди. Бу жангда Улуғбек қўшини енгиледи. Муваффақиятсизликдан руҳи тушган шаҳаншоҳ босқинчилик юришларидан юз ўгиради. Фақат отаси Шоҳруҳнинг ўлиmidан кейингина (1447) яна қўлига курул олишга мажбур бўлади. Чунки Шоҳруҳнинг ўлими теурийлар ўртасида ўзаро урушларни яна авж олдириб юборади. Ўзини қонуний валиаҳд деб билган Улуғбек Хуросонга қўшин тортади. Бироқ ҳарбий ҳаракатлар ўзининг фойдасига ҳал бўлмаётганлигини кўрган Улуғбек орадан кўп ўтмасданок Хуросонга даъвогарлигидан қайтади.

Улуғбекнинг фалакшунослик мактаби

Самарқандда айниқса фалакиёт фани барқ уриб ривожланади. Ўзи бу соҳада мислсиз олим саналган Улуғбек Қозизода Румий ва Гиёсиддин Жамшид ибн Маъсуд каби замонасининг кўзга кўринган фалакшуносларини хузурига таклиф этади. Буюк олим ва давлат бошлиғи Мирзо Улуғбек фалакиёт фанига шу қадар катта аҳамият берадики, Самарқандда расадхона бунёд этишга жазм этади. Расадхона доира шаклидаги уч ошёна (қават)ли иншоотдан иборат бўлиб, диаметри 46 метр, баландлиги 300 метрдан ортиқроқ эди. Осмон сайёралари, Қуёш, Ой ва юлдузларни кузатиш учун бино ичига улкан асбоблар ўрнатилади. Юлдузлар ҳолати устидан олиб борган кўп йиллик кузатишлари натижасида Улуғбек «Зичи жадиди Кўрағений» (бу асар «Улуғбекнинг юлдузлар жадвали» деган ном билан ҳам машҳур) асарини ёзади. Улуғбекнинг фалакшунослик мактаби эришган илмий ютуқлар натижалари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида, жумладан Ҳиндистон ва Хитойда илм-фан тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Улуғбекнинг ўлими

Улуғбек раҳбарлигидаги фалакшунослик мактабининг илмий фаолияти руҳонийларга ёқмас эди, чунки у диний таълимот ва ақидаларга мутлақо зид келарди. Буюк олимдан ўч олиш учун руҳонийлар баҳона қидирар эдилар. Улар Улуғбекка кўп марта-лаб дўқ-пўписалар қилар, бироқ инсон ақл-заковати-га қаттиқ ишонган олим шайх ва муллагарнинг дўқларига парво қилмай, фан тараққиёти йўлида дадил курашар эди.

1449 йил 27 октябрда Самарқанд яқинида буюк фалакшунос олим тахтга анчадан бери кўз олайтириб келаётган тўнғич ўғли Абдуллатиф томонидан қатл этилади. Улуғбекнинг ўлиmidан кейин унинг шогирдлари таъкиб остига олинади. Олимлар, шоирлар ва бошқа кўзга кўринган маърифатпарвар кишилар пойтахтни тарк этадилар. Расадхона ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйилиб, вақтлар ўтиши билан емирилиб, харобага айланади. Аммо олимларнинг ишлари изсиз йўқолмайди. Улуғбек башорат қилганидек, тожу тахтлар емирилади, аммо олимларнинг ишлари абадий қолади. Буюк фалакшуноснинг башорати тўғри бўлиб чиқди. «Зичи жадиди Кўрагоний» юлдузлар жадвали бутун дунё бўйлаб тарқалади. 1650 йилда эса Европа босмахоналарида чоп этила бошлайди. Урта Осиёнинг буюк олими Улуғбекнинг Коперник ва Птолемей билан ёнма-ён ўтирган, улар билан бирга фалак маъбудаси Урания акси туширилган кўҳна тасвир сақланиб қолган.

Темурийлар даврида адабиёт ва санъат

Улуғбекнинг ўлиmidан кейин Мовароуннаҳр маданий ҳаётида давлат бошқаруви ишларига дин ва дарвешлар рутбасининг кучли таъсири туфайли таназзул даври бошланди. Бу таназзул, энг аввало, Улуғбек даврида барқ урган фанларга кўпроқ таъсир этди. Бироқ XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳиротда, хусусан темурийлар ҳукмдорларидан Султон Ҳусайн Бойқаро (1439—1506) даврида катта маданий юксалиш содир бўлди. Шейрият, меъморчилик, митти рангтасвир, мусиқа, рақс каби санъат турлари юксак даражага кўтарилди.

Ҳиротда буюк ўзбек шоири Алишер Навоий (1441—1501) яшади ва ижод қилди. У ўттизга яқин шеърлар тўплами, йирик-йирик дostonлар ва рисо-

лаларнинг муаллифидир. Унинг беш дostonдан иборат «Хамса»си бутун дунёга машхур. Форс, араб тилларини мукамал эгаллаган шоир ўзининг она тилиси (эски ўзбек тили)ни жондан ортиқ севарди. Шоир адабиётда хукм суриб келган форсий устунигидан воз кечган ҳолда она тилисига мурожаат қилади. У туркий халқлар тилининг бойлигини, нозиклигини, нафосатини юксак бадний маҳорат билан намоён этади.

Агар бир қавм, гар юз, йўкса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Кўнгул бермиш сўзимга турк жон ҳам,
Не ёлгуз турк, балки туркмон ҳам,

дея фахр ва ғурур билан хитоб этади Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достони охирида. Навоий ўз дostonларида ер эгаллиги муносабатларининг адолатсизлигини, руҳонийлар ва шайхларнинг кирдикорларини, уларнинг халқни жаҳолат ботқоғи сари элтувчи хатти-ҳаракатларини, ўз халқи, ўз мамлакатини сурбетларча талон-торож этиб, чексиз мусибатларга гирифторм этишларини аямай фош этади ва танқид қилади. Алишер Навоий энг аввало ҳар бир киши ўз халқининг тарихини билиши шартлигига аҳамият бериб, уни чуқурроқ ўрганишга даъват этади. Бу билан у шоҳ ва хукмдорларнинг шажараси-ю, авлод-аждодлари тарихини эмас, балки мамлакат ва халқи тарихини ўрганишни чинакам илмий фан деб қарайди. Буюк шоир ҳар бир халқнинг тарихи мамлакатни хароб аҳволга солган нима-ю, унинг равнақ топишига имкон берган нарса нима — шуни кўрсатиб бермоғи лозим, дейди. Қозок, озарбайжон, туркман, татар, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқлар адабиётининг асосчилари Алишер Навоийни ўзларининг устозлари деб билишади.

Алишер Навоий билан бир вақтда Ҳиротда Абдурахмон Жомий (1414—1492) ҳам ўзининг жаҳонга машхур дostonлари ва доҳиёна ғазалларини яратди. Ўзининг 78 йиллик умри давомида Жомий юзга яқин адабий ва илмий асарлар ижод қилди. Ўз асарларида у меҳнатсеварлик, инсонпарвар ғояларини тараннум этди, зўравонлик ва жабр-зулмни қоралади, одамларни яратувчиликка, фаоли-

ятга чорлади. Халқларни эзиш ва қонини сўриш ҳисобига давру даврон сурувчи ҳукмдорларни фош этар экан, Жомий шундай дейди:

Барпо қилмоқ учун сенга бир қаср
Жафо чекмоқда халқ бутун бир аср.

Жомий саройдаги фиску фужур, ғийбатлардан қочади, оддий бир қаландар қиёфасида ғарибона ҳаёт кечиради, тирикчилик ғамида деҳқончилик билан шуғулланиб, умр бўйи одамларга яхшилик қилиш пайида бўлади.

Фалсафа билан шуғулланиш Жомийнинг севган машғулоти эди. Бироқ тарихда у машҳур «Етти тахт» («Ҳафт авранг») дostonлар туркумининг муаллифи сифатида ўчмас из қолдирди. Шарқда Катта Айиқ (Етти қароқчи) юдузлар туркумини Етти тахт деб айтиш расм бўлган. Бу Жомий дostonларининг нафақат миқдори жиҳатидан, балки шеърят осмонида тутган олий мақоми ҳам шунга ўхшашлигига ишорадир.

Жаҳон адабиёти тарихида Абдурахмон Жомий форсий тилида шоҳона байтлар битган сўнгги шоир сифатида ҳам машҳур. Ўзи башорат қилганидек, унинг сўзлари (шеърлари) асрлар оша яшаб келмоқда:

Кўр: кўшқу саройлар нурад
басма-бас,
Ғазабнок шоҳлар ҳам кетдилар
абас.
Кўшқу саройлардан қолмади
нишон,
Лек, шоир шеърлари яшайди
ҳамон.
Умр йўлларида устивор, хайҳот,
Шеъру сўз ҳайкалин кўрдим мен
фақат.

Хиротда яна ажойиб мусаввир Камолиддин Беҳзод (1455 — 1536) ўзининг завол билмас митти суврат (миниатюра)ларини яратди. Унинг номи Ўрта Осиё рангтасвир санъатидаги энг ажойиб асарлар соҳиб сифатида фахр билан тилга олинади.

Беҳзоднинг мусаввир бўлиб етишишида Алишер Навоийнинг хизмати беқиёсдир. Унинг шарофати билан асли етим ўсган Камолиддин ўша даврнинг энг яхши уста мусаввирлари қўлида таҳсил ва таълим олиш имкониятига эга бўлади. Беҳзоднинг «Шоҳнома»га ишланган митти сувратлари бизгача етиб келган. Уларда ранглар ўйноқлиги, композиция мукамаллиги, бўёқлар ёрқинлиги, мазмун теранлиги—барчаси бир-бири билан уйғун ва ҳам-оҳангдир, бутун юзада тирноқча бўш жой топилмагани ҳолда, уни тўлдириб турган одамлар қиёфаси бир-бирига асло ўхшамайди, ҳар бири ўз ҳолича тугал бир сиймо. Беҳзод митти сувратларида деҳқонларнинг машаққатли меҳнатини акс эттиради («Самарқанддаги масжид»). Деҳлавийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига ишлаган сувратларида мусаввир ишқ мавзусини ўзига хос маҳорат билан ёритган. Беҳзод киши қиёфасини мўйқалам «тили» билан ифода этишда беназир. Алишер Навоий, Искандар Зулқарнайн, Шайбонийхон ва бошқа буюк зотлар сувратлари айнан Беҳзод мўйқаламининг сеҳри билан мангулик касб этган.

Камолиддин Беҳзод рангтавир санъатида бутун бир йўналиш яратди. Қаҳрамонларининг ўзига хос хусусиятларини тасвирлашдаги ҳаққоният, инсон руҳий ҳолатини ифода этишда табиат манзараларининг аҳамияти — бу йўналишнинг асосий негизларидир.

XV асрда Ўрта Осиёда Ҳофизий, Самарқандий, Мирхонд, Хондамир каби муаррихлар меҳнат қилдилар. Улуғбек ва бошқа шоҳларнинг ҳукмронлик давридаги воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий ҳужжатлар бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Мовароуннаҳрнинг ўша давр маданий ва илмий ҳаётида Улуғбекнинг шогирди Аловиддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий (1403—1474) муҳим ўрин тутди. Уни замонасининг Птоломейи деб атар эдилар. У ўзининг «Рисолати дар фалакиёт» асарида нуқта, чизик, текислик, доира каби ҳандасавий (геометрик) тушунчаларни шарҳлаб берган.

Бироқ бу даврдаги Хирот ва Самарқанднинг маданий ютуқлари ер эгаллиги даврининг аччиқ ва оғир қисматини, зодагонлар ва руҳонийлар ҳукмрон-

лигини, уларнинг меҳнаткаш халқ устидан зўравонлиги ва жабр-зулмларини, оддий кишиларнинг ҳукмдорлар ва зодагонлар учун ҳашаматли саройлар бунёд этгани ҳолда ўзлари ертўла ва капаларда, шаҳар кўчалари ва қишлоқларида оч-яланғоч ва қашшоқларча умр кечиришларини ўзгартира олмади.

Савол ва топшириқлар

1. Темурийлар давлатининг парчаланиб кетиш сабабларини айтинг.
2. Улуғбек ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрнинг хўжалик ва маданий ҳаётида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
3. Нима учун дин арбоблари Улуғбекнинг илмий кашфиётларидан даҳшатга тушар эдилар?
4. Дунёвий билимларнинг тарқалишга диндорларнинг муносабати қандай эди?
5. Ўқилган матн асосида Улуғбек шахсиятини тавсифлаб беринг.
6. Улуғбек мадрасаси ва унинг кутубхонаси тақдири ҳақида нималар биласиз?
7. Алишер Навоий «Хамса»сининг асосий ғояси нимадан иборат? Буюк шоирнинг яна қандай асарларини биласиз?

17-§. Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёни босиб олиши

Темурийлар давлатининг емирилиши. Заҳриддин Муҳаммад Бобур

Днепр ва Қора денгизнинг шимолий қирғоқларидан тортиб жанубда Хоразм ва Сирдарё қуйи оқими билан

чегараланувчи Иртиш дарёси ва Балхаш кўлигача бўлган ерлар XI асрдан буён Дашти қипчоқ деб юритилиб келинган. Чингизхоннинг ўғил ва неваралари билан Дашти қипчоққа келган мўғул кўчманчилари бу ердаги туркий кўчманчи халқлар билан қўшилиб кетганлар ва уларнинг урф-одатлари ва тилларини қабул қилганлар. Амир Темур XIV асрнинг 90-йилларида Олтин Ўрдани тор-мор қилгандан кейин у парчалана бошлаган. Волганинг ўрта ва қуйи оқидамидаги ерларда XV аср ўрталарига келиб Қозон ва Астрахань (Аштархон) хонликлари вужудга келди; Олтин Ўрданинг қуйи қисми — Хоразм — темурийлар тасарруфига ўтди; Қрим яриморолида Туркия ҳокимияти ихтиёрида бўлган

алоҳида хонликлар ташкил топди. Волгадан шарққа томон Ғарбий Сибирь пасттекислигиғача бўлган худудлар Оқ Ўрдага кирган.

XV асрнинг биринчи ярмида Оқ Ўрда бир қанча улусларга бўлиниб кетди. Урал тоғёнбағирлари, Сирдарё куйи оқими, Тобол, Урал ва Иртиш, Илек ва Орол ҳавзаси оралиғидаги кенгликлар Чингизхоннинг невараси Шайбонийхон улусига қарар ва темурийлар даврида бу ерда яшовчи қабилалар умумий ном билан ўзбеклар деб аталар эди. XV аср бошларида бу қабилалар Чингизхон авлодларидан бири бўлган Абулхайрхон бошчилигида бирлашган эди. Улар Сирдарё куйи оқимидаги Сигноқ, Оққўрғон, Арқук, Сўзақ ва Ўзган шаҳарларини босиб олади. Бу ерда ўзбек султонлари Мовароуннаҳрга тез-тез ҳужумлар уюштириб турар эдилар. Ўзбекларнинг Ўрта Осиё деҳқончилик билан шуғулланувчи воҳаси ичкарасига оммавий тарзда кўчиб ўтишларининг сабаби куйидагича эди: ер эғалиги муносабатларининг ривожланиши натижасида кўпгина қабила ва халқлар ўтроқ ҳаёт тарзига ўтдилар, бу эса бир гуруҳ кўчманчиларни яйловлардан маҳрум этди ва улар доимий равишда ўрнашиш учун жой қидиришга мажбур бўлдилар. Яна бир сабаб шундан иборат эдики, ҳарбий юришлар ва босқинчилик урушлари хон ва беклар учун бойиш манбаи бўлиб хизмат қиларди. Учинчи сабаб эса кўчманчиларнинг ўзлари ўртасидаги яйлов учун талашилар бўлиб, кўпгина қабилалар Ўрта Осиёнинг кўпроқ ичкарасиғача кириб боришга мажбур бўлар эдилар.

Кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрга ҳужуми Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон (1451—1510 йиллар) номи билан боғлиқ. У ўз фаолиятининг бошланғич палласида Дашти қипчоқ устидан ўз ҳокимиятини тиклаш ва кўчманчи қабилаларни бирлаштириш учун олиб борган курашга раҳбарлик қилди. XV асрнинг бошларида Шайбонийхон барча турк-мўғул қабилаларини бир давлат қилиб бирлаштирди ва бу кейинчалик кўчманчи ўзбеклар давлати деган ном олди. Дашти қипчоқни олиб бўлгач, Шайбонийхон Амир Темур вәрислари ўртасидаги ер эғалиги низоларидан фойдаланиб, бирин-кетин Мовароуннаҳр шаҳарларини эгаллай бошлайди. Уша пайтда Мовароуннаҳрда юзага келган бутун вазият Шайбонийхоннинг тез ғалаба

қилишига қўл келди. Меҳнаткаш халқ оммасининг асосий қисми ниҳоят даражада оғир аҳволда бўлганидан ҳокимият кимнинг қўлида бўлиши улар учун бефарқ эди. Бундан ташқари, туб аҳоли ўзбек қабилаларига нисбатан диний адоватда бўлмаган, чунки улар ҳам мусулмонлар эди. Шайбонийхон эса ўз курашини «дахрий» темурийларга қарши исломни ҳимоя қилиш учун эълон қилинган муқаддас уруш — жиҳод деб атади.

Бу вақтда Шайбонийхон Мовароуннаҳрга тажовуз қилади. У Самарқандга юриш бошлайди. Самарқандликларга Бухоро ҳокимининг ёрдамга келаётганини эшитган Шайбонийхон уларга қарши қўшин тортади. Дабусия қалъаси ёнида бўлган жангда Бухоро ҳокими Муҳаммад Боқи тор-мор қилинади. Шайбонийхон тезда Бухоро томон йўл олиб, уни ҳам босиб олади.

Амир Темурнинг ворисларидан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1495 йилда отаси Умаршайх вафот этгандан кейин Фарғона ҳокимлигига тайинланади. Бу вақтда темурийлар ўртасида тахт учун кураш авж олиб кетган эди. Бобурнинг ўзининг ёзишига қараганда бу даврда Мовароуннаҳр ўзаро урушлар натижасида тартибсизликка тушган, халқнинг ҳукмдорлардан бирига ҳам ишончи қолмаган эди. Шундай бир аҳволни кечириб турган вилоятлардан бири Фарғонада Бобурнинг ҳукмдорлик даври бошланади. У Фарғонадаги ички урушларни бир оз бўлса-да, бартараф қилгач, Самарқандга интилади. Ўзининг амакиваччалари бўлган Самарқанд ва Бухоро ҳукмдорлари орасидаги низолардан фойдаланган Бобур 1500 йилнинг баҳорида Самарқандни забт этади ва Шайбонийхон тўдасини тор-мор келтиради. Бироқ 1501 йилнинг кузида Шайбонийхон тазйиқига бардош беролмаган Бобур Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлади ва Хуросонга қочиб кетади. 1504 йилда Шайбонийхон Фарғонани босиб олади, 1505 йилда эса Хоразм қўлга киритилади. 1507 йилда Шайбонийхон Хиротни забт этади. Шаҳар бошдан-оёқ талон-торож қилиниб, ёқиб юборилади. 1508 йилда темурийларнинг сўнгги кўшини тор-мор келтирилади. Бироқ кўп ўтмай Шайбонийхоннинг ўзи ҳам тугатилади. У Эрон шоҳи Исмоилнинг кўшинига тўқнаш келади ва 1510 йилда Марв остоналарида янчиб ташланиб, ўзи ҳам ҳалок бўлади. Исмоил

Амударёнинг чап соҳилини эгаллайди ва Хуросонни бутунлай ўзиники қилиб олади. У кўчманчи ўзбекларга қарши кураш олиб бораётган Бобурга ёрдам беради.

1512 йилда Бобур Самарқандни иккинчи марта қўлга олади, бироқ маҳаллий аҳоли уни қўллаб-қувватламайди. 1513 йилда у ўзбек хонларидан мағлубиятга учрайди. Бобур ўзининг Мовароуннаҳрга бўлган даъволарининг самарасизлигини кўриб, 1513 йилда Қобулга қайтиб кетади. Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда катта ерларни босиб олади-да, Бобурийлар сулоласига (Европа олимларининг хато талқинлари бўйича Буюк Мўғуллар империясига) асос солади. Бу сулола XIX асрга яқин ҳукм суради. Бу пайтда Мовароуннаҳрда шайбоний-хонлар ер эгаллиги сулоласи қарор топган эди.

Шайбонийхонлар авлоди Ўрта Осиёда юз йил давомида ҳукмронлик қилди. Бу давр мобайнида кўчманчи ўзбекларнинг каттагина қисми Ўрта Осиё ерларига кўчиб ўтади ва ўтроқ ҳаёт кечира бошлайди. Улар маҳаллий қабилаларнинг урф-одатлари ва маданиятига кўникма ҳосил қилиб, ўзбек халқи таркибига кирувчи яна бир қabila бўлиб қолдилар.

Шайбонийхонлар давлати.
Бошқарувнинг улуш тузил-
маси

Давлатни бошқариш учун
ҳисоб-китобга моҳир,
ўқишни биладиган, музо-

каралар олиб бора оладиган тадбиркор ва ўқимишли амалдорлар керак бўлиб қолганидан шайбонийхонлар таълим ислоҳотини ўтказадилар. Ўқувчилар мактабда икки йил ўқиш ва ёзишни, мадрасадагилар эса йигирма олти йил таҳсил олиб, ҳисоб-китоб ишлари олиб боришни, диний таълимотни ва шеър-ғазал битишни ўрганар эдилар. Бундай узоқ муддатли ўқишга фақат ўта бой одамларнинггина қурби етар эди.

Амир Темур ворисларининг бепоён давлатидаги кўчманчи қабилалар ва аҳолини бирлаштирган Шайбонийхон ҳукумати истило этилган ўзбеклар мамлакатадаги мавжуд ер эгаллиги тузумини ўзлаштириб олди. Айрим вилоятларни Шайбонийхон ўз ўғиллари ва кўчманчи қабилаларнинг бошлиқлари — бойлар ўртасида тақсимлаб чиқди. Бир қанча вилоятларни эса Мовароуннаҳрнинг тобе ҳокимларига бўлиб берди. Бошқарувнинг бундай улуш

тузилмасини жорий қилиш Шайбонийхоннинг энг катта хатоси эди. Султонлар, бойлар ва хонлар ўртасида ёш ўзбек давлатини мутлақо заифлаштириб қўйган урушлар авж олиб кетади. Шайбонийхон бу хатосини тузатиш ниятида тақсимлаб чиққан вилоятларни қайтариб ола бошлайди. Бу эса ҳукмрон табақа вакилларида қаттиқ норозилик туғдиради ва Шайбонийхоннинг ўлимига ҳам бавосита сабаб бўлади. Жанглардан бирида султонлар унга ёрдам беришдан бош тортадилар. Оқибатда унинг қўшини тор-мор келтирилиб, Шайбонийхон ҳалок бўлади. Шайбонийхоннинг ўлимидан кейин унинг қариндош-уруғлари ўртасида ҳокимият учун кураш кучайгандан-кучайиб кетади. Ўрта Осиё бир қанча майда давлатларга бўлиниб кетади. Фақат Абдуллахон (1557—1598) давридагина Ўрта Осиёда марказлашган давлат барпо этишга уриниш ҳоллари бўлди. Бу пайтда Бухоро иқтисодий ва маданий марказ сифатида шуҳрат топади. У Самарқандга, Тошкентга, Фарғонага, Сайрамга, Қаршига, Марвга, Ҳисорга қатор ҳарбий юришлар уюштиради. Унинг ҳукмронлигининг сўнгги йилларида бутун Мовароуннаҳр ягона шоҳ ҳокимияти остида бўлган эди.

Шайбонийхонлар даврида меҳнаткаш омманинг аҳволи **Ўрта Осиёнинг Шайбонийхон томонидан босиб олиниши меҳнаткашлар оммаси аҳволини деярли ўзгартиргани йўқ.** Дехқонларнинг катта қисми кам ерли ёки бутунлай ерсиз эди, улар меҳнатлари эвазига ҳосилнинг бир қисмини олиш ҳисобига йирик ер эгаларининг ерларида ишлаш учун ёлланишга мажбур эдилар. Ерга ишлов бериш қуроллари жуда оддий эди. XV — XVII асрларда ҳам кетмон, омов, мола, бел ва ҳоказолар бирдай қўлланилиб келинарди. Дехқонлар иш қуролларини такомиллаштириш учун ҳеч қандай маблағга эга эмасдилар, бойлар учун эса бу айни муддао эди — қўллари остидаги дехқонларнинг арзон меҳнати уларга истаганча фойда келтирар эди.

Дехқонлар билан хунармандлар турлича солиқ тўлар эдилар: асосий ер солиғи хирож эди, ҳўкиздан фойдалангани учун закот тўланарди, амалдорларнинг маошлари учун зобитона деган солиқ йиғиларди, қўшинларни сақлаш учун бутун аҳолидан ҳарбий (аскар) солиқ ундириларди. Суғориш, ариқ-

анҳорлар қазишда, йўл, қалъа ва ҳоказо қурилишларда мажбуран текинга ишлаш айниқса халқни хонавайрон қиларди. Меҳнатқаш халқ аҳволининг оғирлиги ва ер эгаларининг беҳад жабр-зулмлари синфий қарама-қаршиликларнинг ҳаддан ташқари кескинлашувига ва халқ ғалаёнларига олиб келди. Лекин бу ғалаёнларнинг барчаси ўта шафқатсизларча бостирилар эди.

Шайбонийхонлар даврида ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқалар. Буюк ипак йўли Шайбонийхонлар даврида Мовароуннаҳрнинг халқаро алоқалари ҳийла ортган, Ҳиндистон, Усмон салтанати, Шарқий Европа сингари узоқ-узоқ мамлакатлар билан муносабатлар ўрнатилган эди. Айниқса Иван Грозний давридаги Москва давлати билан Бухоро ўртасидаги савдо алоқалари жонлантириб юборилганди. Бундан ташқари, Сибирь, Қозоғистон, Кичик Осиё хонликлари билан ҳам савдо ва сиёсий алоқалар яхши йўлга қўйилганди. Бироқ шайбонийхонларнинг тўхтовсиз давом этган ўзаро уруш ва низолари Мовароуннаҳр худудларидаги қишлоқ хўжалиги тараққиётини чўктириб қўйди. Аҳоли бутунлай хонавайрон бўлиб, эндиликда дехқончиликни ташлаб, хунармандчилик билан шуғулланишга мажбур бўлмоқда эди. Бунинг натижасида хунармандчилик саноати кенг қулоч ёйиб, савдонинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсата ва шаҳарларнинг кўпайишига имкон туғдира бошлади. Бу даврга келиб кўшқу саройлар, масжидлар, кўприклар, мадрасалар қуриш ишлари янғидан авж олдириб юборилди.

Мамлакат шаҳарларини бир-бирига уловчи карвон йўллари қурилиши ҳам давом этмоқда эди. Йўл чеккаларида карвонсаройлар, сардобалар барпо қилина бошланди. Шаҳарлар ўртасида номабардорлик — хат-хабарларни элтувчи чепарларнинг фаолиятига зўр аҳамият берилганди.

XVI асрда жаҳонга машҳур афсонавий Ипак йўлининг аҳамияти кескин тушади. Шу даврдан бошлаб жаҳон савдо йўллари қуруқликдан денгизга кўчади. Инсоният тарихий ривожланишида, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг тараққиёт тарихида бу йўл қандай аҳамият касб этган эди? Йўлнинг умумий масофаси 12 минг километрни ташкил этарди. У Узоқ Шарқ, Япония, Хитой, Олд Осиё вилоят-

лари худудидан ўтар эди. Буюк ипак йўли Ассирия баландгоҳларидан бошланиб, Тир, Дамашк, Анатолия, Бағдод шаҳарлари орқали Шарққа қараб йўналар, сўнгра Парфия орқали ўтиб, Ўрта Осиёнинг Марв шаҳрига борар эди. Бу ерда йўл иккига айриларди — бири шимолий йўл, иккинчиси жанубий йўл деб аталарди. Шимолий йўл Қарши, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона водийси орқали ўтиб, жанубий йўл билан Хитой худудларида тўқнашарди. Бутун Хитой ерларини босиб ўтиб, Япония денгизи соҳилларига чиқар эди. Жанубий йўл эса Помир тизма тоғларини кесиб ўтиб, Ҳиндистонга, Хитойга ва Яқин Шарққа борарди. Бу йўлнинг асосий сармоясини ҳам махсус чет элларда сотишга мўлжаллаб ишланадиган, Фарбда жуда баланд қадрланадиган, бундан ташқари, Ўрта Осиё халқлари кенг истеъмол қиладиган Хитой шойиси эди. Ҳиндистондан Хитойга ип-газлама матолар, Сўғдиёнадан эса гиламлар ва Курьон оятларидан нусха туширилган юнг газлама-лар келтирилар эди. Ҳиндистондан яна чигит ҳам олиб келинади. Ўрта Осиёда пахта ўстириш Буюк ипак йўли ўтадиган деярли барча вилоятларда — Бухорода, Самарқандда, Тошкентда, Фарғона водийсида кенг ёйилди. Япония ва Хитойдан Ўрта Осиёга шоли олиб келинган. Ипак йўли ўтган мамлакатларда маданий алоқалар яхши йўлга қўйилган.

Халқларнинг маданиятлари ва урф-одатлари бир-бирига яқинлашиб, ўзаро муносабатларнинг ҳар тарафлама яхшиланишида Буюк ипак йўлининг аҳамияти бениҳоя катта бўлди. Бироқ бу йўл Ўрта Осиёга бу ерларнинг халқлари учун зарур бўлган молларнигина олиб келмади. Халқлар бошига мисли кўрилмаган қирғин-баротлар ва мусибатлар солган буюк фотиҳлар— Искандар Зулқарнайн фарбдан ва Чингизхон шарқдан айна мана шу Буюк ипак йўлидан ўзларининг истилочилик мақсадлари билан кириб келганлар. Бироқ фотиҳ ва истилочилар қандай келган бўлсалар, шундай кетдилар. Буюк ипак йўли эса яна аввалгидек ўзининг савобли ишларини давом эттириб, халқлар юрагидаги жароҳатни даволашда кўлидан келган барча хизматини ҳалоллик билан адо этди ва этмоқда. Шундай қилиб, Буюк ипак йўли Ўрта Осиё халқлари билан бутун дунё халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланишида катта аҳамият касб этди.

Савол ва топшириқлар

1. Кўчманчи ўзбекларнинг Ўрта Осиёга ҳужум қилиш сабабларини айтинг.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ким? У ҳақда нималарни биласиз? Бобурнинг шайбонийхонлар билан кураши ҳақида сўзланг.
3. Шайбонийхон давлати қандай ташкил топди?
4. Шайбонийхон давлатининг тузилиши ва бошқарилиш тартиби ҳақида сўзланг.
5. Шайбонийхонлар даврида меҳнаткашларнинг моддий аҳволи қандай бўлган?
6. Ўрта Осиё шахарларининг рус ерлари билан савдо алоқаларини кўрсатувчи жадвал-харита тузинг.

VI бобга яқун

XIV асрнинг иккинчи ярмида Шаҳрисабз шаҳри яқинидаги бир маҳаллий бекнинг ўғли Темур (1370—1405) қудратли салтанат барпо этди. Мовароуннаҳр бу салтанатнинг пойдевори ҳисобланиб, Самарқанд унинг пойтахти эди. Амир Темур ер эгалиги тузуми тарафдори бўлиб, уни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун кураш олиб борди. Амир Темурнинг фаолиятини икки қисмга бўлиш мумкин: бири — мамлакатнинг ер эгалиги тарқоқлигига қарши кураш, Мовароуннаҳрда кучли марказлашган, мўғул хонларига бўйсунмайдиган давлат барпо этиш давридир (1360—1368). Бу даврда Самарқандда Мўғул-листон хони Илёсхўжанинг шаҳар қамалига қарши сарбадорлар қўзғолони кўтарилди (1365). Қўзғолончилар ғалаба қозонсалар-да, улар ўртасидаги келишмовчиликлардан фойдаланган Балх ҳоқими Ҳусайн билан Темур бу қўзғолонни бостирадилар.

Иккинчи давр Амир Темурнинг узлуксиз давом этган фотиҳлик юришлари билан машҳур бўлиб, жаҳонгир Ҳиндистон, Эрон, Кавказорти, Туркия, Миср каби йирик мамлакатларни босиб олади (1387—1405). Темур даврида ер эгалиги муносабатлари ўзининг энг юқори ривожланиш даражасига кўтарилди.

Амир Темур вафотидан кейин Мовароуннаҳрни унинг ўғли Шоҳруҳ Мирзо (1409—1447) бошқарди. 1409 йилда Самарқанд тахтига Шоҳруҳнинг ўғли Улуғбек (1409—1449) ўтирди. У фан ва маданият

ривожига алоҳида аҳамият берди ва тарихда ўрта асрнинг етук олими сифатида танилди.

Доимий тарзда давом этган ўзаро низолар Мовароуннахрнинг тараққий этишига тўсқинлик қилар эди ва натижада у бир-бирига душман бир қанча хонликларга бўлиниб кетди. Кучсизланган темурийлар давлати Шайбонийхон (1451—1510) бошчилигидаги кўчманчи ўзбек қабилаларининг тазйиқига бардош бера олмади. 1510 йилда Шайбонийхон кўшини Эрон шоҳи Исмоил кўшини томонидан тормор келтирилади. Бундан фойдаланган Бобур (1483—1530) Кобулдан катта кўшин билан келиб Самарқандни забт этади, бироқ 1513 йилда ўзбек қабилалари Самарқанд шаҳри ва бутун Мовароуннахрни узил-кесил эгаллайдилар. 1525 йилда Бобур Ҳиндистон томон ҳаракат қилиб, уни забт этади ва Бобурийлар салтанатига асос солади. Бу салтанат XIX асргача ҳукм суради, Мовароуннахрда эса шайбонийхонлар сулоласига мансуб хонлар ҳукмронлик қиладилар.

Савол ва топшириқлар

1. Темур шахсига тавсиф беринг.
2. Темур ҳукмронлиги даврида халқ оммасининг аҳволи қандай эди?
3. Улуғбек ҳақида нималар биласиз? Сўзлаб беринг.
4. XV аср маданиятининг ривожига ҳисса қўшган шоир ва олимлардан кимларни биласиз? Уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот беринг.
5. Кўчманчи ўзбеклар кимлар? Улар қаерда яшаганлар?
6. Шайбонийхонлар Мовароуннахрда марказлашган давлат туза олдимми?
7. Буюк ипак йўли ҳақида нималарни биласиз?

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия этамиз:

1. *Абдуллаев В. А., Валихўжаев Б. Н.* Асрлар нафаси. Самарқанд, 1970.
2. *Аҳмедов Б. А.* Кўчманчи ўзбеклар давлати. М., 1965.
3. *Воҳидов А.* Навоий Самарқандда. Тошкент, 1984.
4. *Қори Ниёзов Т. Н.* Улуғбекнинг фалакшунослик мактаби. М., 1950.
5. *Қори Ниёзов Т. Н.* Ўзбек халқининг маданий мероси. Тошкент, 1960.
6. *Ёқубов О.* Улуғбек хазинаси. Тошкент, 1970.

Тарихнинг жонли садолари ...Улуғбек тоқатсизлик билан қўл силтади.

Мирзо Улуғбек бўғилиб кетаётгандай томоғини силаб уҳ тортди-да, гўё шогирди билан баҳслашаётгандай қўл силтаб:

— Йўқ! — деб хитоб қилди, — Мен салтанатдан айрилишдан кўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим — мадраса-ю, расадхонам, нодир хазинам — тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим — барчаси поймол бўлишидан кўрқамен. Ҳа, фақат шундан кўрқамен. Тагин бир нарсадан — келгуси авлодлар бандаи ожиздан хазар қилмасму, деб кўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир оқибат барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном қолдирмоқдан кўрқамен, мавлоно Али!

Али Қушчи юраги тикан санчилгандай безиллаб:

— Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юритадур, устод! — деди. — Тарихни эса илм аҳли битадур. Илм аҳли сизнинг маърифат йўлида қилган хизматларингизни эсларидан чиқармас. Бунга шубҳа қилмагайсиз, устод!..

Мирзо Улуғбек бошини оҳиста тебратиб, дардли жилмайиб қўйди.

— Ташаккур, Али...

(Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» китобидан.)

Замонлар ўргасидаги боғланишни кузатиш:

Ўрта Осиё

1512—1513 йиллар — Бобурнинг Самарканд тахтини эгаллаши.
 1513 йил — Бобурнинг Шимолий Хиндистонга кетиши ва унинг Бобурийлар сулоласига асос солиши.
 1583 йил — Абдуллахоннинг барча ўзбекларнинг хони деб эълон қилиниши.
 1611 — 1642 йиллар — Исмъқулихон ҳукмронлиги.
 1700 йил — Шох Ниёз Хивақийнинг Пётр I га элчи юбориши.

Россия

1513 йил — Смоленскнинг рус давлатига қўшиб олинishi.
 XVI асрнинг 50-йиллари — Иван Грознийнинг ислохотлари.
 1604 йил — Лжедмитрий I нияг Москва ва томон юришининг бошланиши.
 1606—1607 йиллар — И. Болотников раҳбарлигидаги деҳқонлар уруши.
 1612 йил — Минин ва Пожарский бошлиқ халқ лашкарлари томонидан Москванинг озод қилиниши.
 1654 йил — Переяслав радиаси, Украинанинг Россияга қайта қўшилиши.
 1667—1671 йиллар — Степан Разин раҳбарлигидаги деҳқонлар уруши.

Европа ва бошқа қитъалар

1517 йил — Германияда ислохотнинг бошланиши.
 1519 йил — Магелланнинг жаҳон бўйлаб саёхати.
 1548—1600 йиллар — Ж. Брунонинг ҳаёти ва фаолияти.
 1564—1642 йиллар — Г. Галилейнинг хаёти ва фаолияти.
 1572 йил — Париждаги Варфоломей базми.
 1607 йил — Шимолий Америкада биринчи инглиз мустамлакасининг ташкил топиши.
 1642 йил — Англияда фуқаролар урушининг бошланиши.

18-§. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осий

Бухоро хонлигининг таш-
кил топшиши

Ўрта Осийда шайбоний-хонлар ҳукмронлиги даврида икки асосий ер эгалиги давлати: пойтахти Урганч бўлган Хива хонлиги ва пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр давлати вужудга келди. Бироқ XVI асрдаёқ анча-мунча қудратга эга бўлган хонлар Бухорода яшашни афзал билар эдилар. Шунинг учун ҳам XVII асрда Мовароуннаҳрга кирувчи ҳудудлар янги ном билан Бухоро хонлиги деб атала бошланди. Самарқанд унинг таркибий қисми бўлиб қолганди.

Бухоро иқтисодий ва маданий марказ сифатида ривожлана борди. Абдуллахон хон бўлиб турган вақтда (1557—1598) Бухоро Шайбонийлар давлатининг пойтахтига айланди. Абдуллахон мамлакатнинг тарқоқлигини тугатишга ва ўз ерларини кенгайтиришга интилди. Бу даврда янги ерлар ўзлаштирилди, суғориш ишларида анчагина ишлар амалга оширилди, тангалар зарб қилинди. Бухоро ва бошқа шаҳарларда мадрасалар, мачитлар қурилди. Савдо ва маданий алоқалар жонланди.

1599 йилда шайбонийхонлар сулоласидан бўлган сўнги хон дунёдан ўтгандан кейин шайбонийхонлар орасида давлатга бошчилик қила оладиган битта ҳам муносиб ворис қолмаганлиги маълум бўлди. Ер эгалиги зодагонлари Бухорода истиқомат қилувчи, шайбонийхонларга қариндош бўлган Жонибек Аштархонийни хон қилиб сайлашга қарор қиладилар. Аштархонийлар Чингизхон авлодидан бўлиб, Олтин Ўрда қулагандан кейин Астраханда хонлик ташкил қилган эдилар.

Иван Грознийнинг Астраханни Рус давлатига қўшиб олиши даврида маҳаллий хон Ёрмухаммад ўз ўғли Жонибек билан бирга Мовароуннаҳрга қочади. Шу билан 1599 йилдан бошлаб Мовароуннаҳрда аштархонийлар деб ном олган иккинчи ўзбек сулоласи ҳукмронлик қила бошлайди.

Бу сулола ҳукмронлик қилган даврда ер эгалиги ўзаро уруш-жанжаллари авж олиб кетади. На

хукуматнинг қайта қуриши, на қўшиннинг қайта тузиб чиқилиши, на Муҳаммадхоннинг шафқатсиз қонунлари бу жараёнга тўсқинлик қила олди. Охиروقибатда унинг етти йиллик ҳукмронлиги даврида ер эгаллиги можаролари кўлами шу даражага етадики, муаррихнинг гапига қараганда, «бутун мамлакат ер билан яксон этилиб», аҳоли дуч келган томонга тум-тарақай қочиб қолган.

Имомқулихон ҳукмронлик қилган йилларда (1611—1642) хон ҳокимиятида нисбатан жонланиш содир бўлади. Лекин бу узоққа чўзилмайди. Ҳокимият тепасига Нодир Муҳаммадхон келиши билан (1642—1645) яна хонликда олий ҳокимиятга эга бўлиш учун ўзаро кураш қизиқ кетади. Бу кураш Нодир Муҳаммадхоннинг ўғли Абдулазизхоннинг (1645—1680) тахтни эгаллаши билан ниҳоясига етади. Ўз иниси билан бир неча марта ҳарбий тўқнашувларга бориб қолгандан кейин Абдулазизхон хонлик ҳокимиятини Субхонқулихонга (1680—1702) топширади. Гарчи Субхонқулихон ўзи юритган сиёсатда бирмунча муваффақиятларга эришган бўлса-да, барибир у маҳаллий бойларнинг қаршилигини бартараф этолмайди. Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон (1711—1747) даврида марказий қисм ўз аҳамиятини узил-кесил йўқотади ва хонлик бир қанча мустақил вилоятларга бўлиниб кетади.

Фарғона XVIII аср бошидаёқ алоҳида ҳокимият бўлиб олган эди. Ўзбекларнинг минг қабиласидан бўлган Шохруҳбий Кўкон хонлигига асос солди. Фарғона водийси, Тошкент вилояти ва Қозоғистоннинг жанубий қисмлари шу хонликка қарар эди.

Аштархонийлар даврида ер эгаллиги тақсимоли шакллари Мовароуннахрнинг кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олиниши натижасида маҳаллий дехқонларнинг ерлари бирмунча қисқарди, чунки бепоён экинбоп ерлардан улар яйлов сифатида фойдаланар эдилар. XVII—XVIII асрлардаги ер эгаллиги урушлари Мовароуннахр хўжалигининг таназзулини янада кучайтириб, унинг аҳолисини хонавайрон этди.

Ўрта Осиёда ер эгаллиги хўжаликларининг анъанавий шакллари давом этиб келарди (амлок, вақф ва ҳоказо). Бироқ XVIII аср бошларида давлат-

га қарашли экинзор майдонлар айрим ер эгалари хизматлари эвазига вақтинчалик муддатга тарқатиб ёки инъом тариқасида берилганлиги ҳисобига ҳам бирмунча қисқаради. Совға-саломлар, катта миқдордаги харидлар ҳисобига вақф ерлари ҳам анча қисқариб кетди.

Илгаригига ўхшаб шартли ер эгаллиги маошининг иккала шакли мавжуд эди. Улардан бири суюрғол деб аталарди — бу XVII асрнинг бошларига келиб деярли мерос мулкка айланиб қолди. Бу даврдаги энг кенг тарқалган иккинчи маош танҳо бўлиб, танҳодорлар ҳарбий ёки фуқаровий хизматни ўташлари мажбурий эди.

Хива хонлиги 1505 йилда Шайбонийхон қўшинлари Хоразмни босиб олди. Ҳокимиятга ўзбек сулоласининг шайбонийларга қўшилмаган шоҳобчаси келди. Шу вақтдан бошлаб мустақил Хива хонлиги ташкил топди.

Хива хонлиги таркибига Хоразмдан ташқари Манғишлоқ ҳавзаси, Балхон тоғи, Деҳистон, Ўзбой ва Шимолий Хуросон ерлари ҳам кирар эди. Бу ерларда асосан туркманлар яшар эдилар.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлари Бухоро хонлигига қарши бир неча марта ҳарбий юришлар қилди. Шу билан бир вақтда улар Хива хонларининг ҳукмронлигидан қутулишга ҳаракат қилаётган туркманларга ва Хуросонга қарши ҳам уруш ҳаракатларини олиб борди.

Хива хонлигининг аҳолиси асосан ўзбеклардан ташкил топиб, улар деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланарди. Қабила бошлиқлари ва амалдорларга суюрғол берилиши натижасида аҳолининг асосий қисми уларга қарам эди. Улар жамоат бинолари қурилишида текинга ишлаб беришга мажбур этиларди.

Хонликда аҳолининг яна бир гуруҳини чорвачилик ва қисман деҳқончилик билан машғул бўлган туркманлар ташкил қиларди. Хонлар туркманларни шафқатсиз эзар эдилар. Аҳолининг учинчи бир гуруҳини эса Шайбонийхон билан бирга Хоразмга келган кўчманчи ўзбеклар ташкил қилиб, улар асосан чорвачилик билан шуғулланарди.

Деҳқончиликда асосан бугдой ва арпа экиларди, боғдорчилик, пиллачилик ҳам ривожланган эди.

XVI асрда Амударё ирмоғи Дарёликнинг суви қуриб қолди. Урганч, Вазир шаҳарларида сув етишмай қолди. Натижада пойтахт Хива шахрига кўчирилади. Меҳнатқашлар оммасининг кучи билан Тўк, Янгиариқ, Тошли ёрмиш каби қаналлар қазилади.

Хонликдаги ерлар бир неча хил бўлган: хонга қарашли (давлат) ерлар, мулк ерлар (хусусий кишиларнинг ерлари), вақф ерлар (руҳонийлар тасарруфидаги ерлар). Давлат ерлари деҳқонларга оғир шароитлар билан ижарага берилган. Деҳқонлар бу ерлардан фойдаланганлари учун солиқ тўлаганлар. Бундан ташқари, закот ҳам олинган (боғларга, тоқзорларга, чорвага ва бошқа нарсалардан). Катта ер эгаларининг ерларини уларга қарам бўлган деҳқонлар, шунингдек, қуллар ишлаб берар эдилар.

Халқ ғалаёнлари

Тўхтовсиз давом этаётган ўзаро урушлар, ўтрок халқнинг хонавайрон этилиши, унинг шафқатсизларча эзиб ишлатилиши XVIII аср бошларига келиб Ўрта Осиёни чуқур хўжалик турғунлиги ва таназзулига юз тутишига олиб келади. Бутун-бутун навоҳи ва ноҳияларни қамраб олган ҳамда кетма-кет келган очарчилик йиллари умумий қашшоқланишнинг бош сабабларидан бири эди. Ҳунар ва савдо эгалари турли хил солиқ ва ўлпонларга кўмиб ташланган эдилар.

Бойлар истаган пайтида деҳқонни сув ва ердан маҳрум қила оларди. Улар хирожнинг миқдорини ихтиёрий равишда ҳосилнинг ўндан бир ва ўндан икки улушича кўйиб ташлайверардилар. Хирождан ташқари, яна бир қатор кўшимча солиқлар ҳам жорий этилган эди. Коранда-чоракорларнинг аҳволи айниқса оғир эди. Улар одатда ҳосилнинг бешдан бир улушинигина олар эдилар ва яна бунинг устига хирож тўлашга мажбур эдилар. Суғориш ва истеҳком ишоотлари, саройлар, масжидлар қурилиши ва улардан фойдаланиш бўйича мажбуриятларнинг хили ҳаддан ташқари кўп ва катта бўлар эди. Шаҳарлик ҳунарамандлар ҳам солиқ тўлашлари ҳамда ясаган буюмларидан «совга» бериб туришлари шарт эди. Беҳад зулму ситамлар ва ер эгаларининг оғир истибодлари аҳолини оёққа туришга, золимларга қарши бош кўтариб чиқишга мажбур қилар эди. 1612—1613 йилларда Тошкентда шундай йирик

кўзғолонлардан бири бўлиб ўтди. Кўзғолонга қуйидаги воқеа сабаб бўлади. 1612 йилда Имомқулихон Тошкентни босиб олишга ва тахтга ўз ўғли Искандарни ўтқизишга муваффақ бўлади. Бироқ Имомқулихон Тошкентдан чиқиб кетар-кетмас ахоли кўзғолон кўтаради ва Искандарни ўлдиради. Шаҳар бир ой мобайнида кўзғолончилар кўлида бўлади. Бироқ кучлар тенг эмас эди, Имомқулихон шаҳарга ёриб киради-да, кўзғолончилардан аёвсиз ўч олади. Тошкентда бўлиб ўтган кўзғолон мамлакатнинг бошқа вилоятларига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Худди шу йили Самарқанд саройларида ҳам халқ оёққа қалқди, бироқ бу кўзғолон ҳам бостирилиб, юзлаб кўзғолончилар қатл этилди, шаҳар атрофидаги бўйсуннишни истамаган қишлоқларга ўт қўйилди.

1709 йилда Бухорода кўзғолон кўтарилди. Бунга кумушдан тўрт баробар паст қийматли танга зарб этилиши сабаб бўлди. Савдогарлар, хунармандлар, новвойлар ва майда боққоллар савдони тўхтатиб қўйдилар. Жон дўқ-пўписа қилиб, дўконларни очишга фармон берди. Бу ёниб турган оловга ёғ сепган билан барабар бўлди. Бир неча кун давом этган кўзғолон қўшин ёрдамида аранг бостирилди.

1714, 1720 йилларда ноҳақ зулму ситамдан жони ҳиқилдоғига келиб тақалган Самарқанд хунармандлари яна хонга қарши оёққа турдилар. Бироқ худди олдингиси каби бу кўзғолон ҳам шафқатсизларча бостирилади. XVII — XVIII асрларда Мовароуннахрда бўлиб ўтган халқ кўзғолонларининг мағлубиятга учраш сабаблари худди олдингиларига ўхшашдир: кўзғолонга пухта тайёргарлик кўрилмаганлик, бошбошдоқлик, яхши қуроолланмаслик, эзувчи синфнинг кучлар нисбатидаги беҳад устунлиги.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиёда хонликлар ўртасидаги ўзаро ер эгаллиги низоларининг сабабларини сананг. Ер эгаллиги можароларига қандай йўл билан барҳам бериш мумкин эди?

2. XVII—XVIII асрларда Ўрта Осиё туб аҳолисининг ҳаёти қандай ўзгарди?

3. Хива хонлигидаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол ҳақида гапириб беринг.

4. Нима учун XVII — XVIII асрларда шаҳар кўзғолонлари кўп содир бўлди? Харитадан кўзғолон бўлиб ўтган энг йирик шаҳарларни топинг.

19-§. XVI — XVII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданияти

Адабиёт

Мовароуннаҳр учун XVI — XVII асрлар ўзбек ва

тожик тилларидаги адабиёт ва тарихий асарларнинг пайдо бўлиши билан айрича аҳамият касб этади. Айниқса бу вақтда шеърият юксак камолот даражасига кўтарилди. Масалан, Шайбонийхоннинг сарой шоири хоразмлик Муҳаммад Солиҳ ўзбек тилида ўзининг йирик «Шайбонийнома» қахрамонлик достонини ёзди. Унда Ўрта Осиё халқларининг 1485 йилдан то 1506 йилгача бўлган тарихи ва адабиёти бўйича қизиқарли воқеий гаплар баён қилинади.

XVI аср ўзбек адабиётининг йирик вакиллари-дан яна бири ҳукмдор ва шоир Захириддин Муҳаммад Бобур (1483 — 1530) эди. Унинг асарлари ичида машҳур «Бобурнома» китоби алоҳида ўрин тутди, у ўзбек классик насрининг нодир намунаси ҳисобланади. Бобур уни оддий, ҳамма тушунадиган, бироқ шу билан бир вақтда, соф адабий ўзбек тилида ёзган. Ўтган бир неча юз йил мобайнида «Бобурнома» муаррихлар, элшунослар ва жўғрофлар учун бамисоли қўлланмадай бўлиб қолди. Бугунги кунда бу асар жаҳоннинг деярли барча тилларига таржима қилинган.

Бобур яна ишқий ғазаллар муаллифи ҳамдир. Шоир шеърларида ватанга муҳаббат, она-диёрга соғинч катта ўрин эгаллайди. Тақдир ёзмиши туфайли ватанидан айри тушиб, диёру ёр соғинчидан изтироб чеккан шоир дилидаги ғам-ҳасратларини куйидаги сатрлар билан ифода этади:

Толёй йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Хусусан, ҳаётининг сўнгги йилларида битилган ғазал ва рубойларида Захириддин Муҳаммад Бобур Ватан мавзусини тез-тез тилга олар, оғир ички кечинмаларини шеърий сатрларга тушириб шундан тасалли топар эди.

Абдурахмон Мушфикий (1538 — 1588) ўзбек адабиётида сарой шоири сифатида танилган, ўзининг шеърият бобидаги маҳоратини хон ва султонларга

бағишланган мадҳия ва қасидаларида намоён этган эди. Бироқ бу мадҳия ва қасидалар тезда унутилиб кетди, хон саройидаги ҳаётдан кулиб, турли одамлардаги салбий хусусиятлар қораланиб битилган ҳажвий шеър ва бағишловлари эса меҳнаткаш халқ оммаси орасида яшаб қолди. Ҳажвий шеърларининг оммабоплигини яна шундан ҳам билса бўладики, XVI — XVII асрларда у Ўрта Осиёдаги халқ оғзаки ижодининг қаҳрамонларидан бири бўлиб гавдаланади.

Наманганлик шоир Бобораҳим Машрабнинг номи ҳам маълум ва машҳурдир. У отадан эрта етим қолади, онаси ҳам вафот этгандан кейин Бобораҳим Машраб учун сарсон-саргардонлик йиллари бошланади. Шоир Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларининг жуда кўп шаҳарларида бўлади. У қаерда бўлмасин, қаерга бормасин, ҳамма жойда бир нарсани — оддий халқнинг ҳуқуқсиз ҳаётини, барча нознеъмату бойликлар давлатманд ва руҳонийларга қарашли эканини кўради. Машраб жаҳонгашталиқ йилларида ҳукмдор синф вакилларининг жабр-зулмини, мунофиқлигини ва сурбетлигини ўткир шеърӣ ифодалар билан аямай фош этади. Бутун-бутун халқлар соясига бош урадиган зодагон бек ва амирлар ҳам Машрабнинг кескин, заҳарханда пичингларидан бенасиб қолмаганлар. Балх ҳокими Маҳмудни танқид қилиб ёзган бир шеърӣ учун Бобораҳим Машраб дорга осиб ўлдирилади. 1711 йилда истеъдодли ҳажвчи шоирнинг ҳаёт риштаси ана шу тарзда фожиали узилади.

Шоир Саййидо Насафӣ (1687 — 1710) ўз ижодининг дастлабки даврида ўзига ҳомӣ қидириб топиш мақсадида олий табақа вакилларини мақтаб шеърлар ёзади. Бироқ топган ҳомӣларининг қанчалик тўқин-фаровон ва оддий халқнинг қанчалик азобуқубатда яшаётганини кўрган шоир уларнинг ҳимматидан воз кечади. Шу ондан бошлаб у ўз шеърларида меҳнаткаш халқни улуғлаб; ер эгалиги тузумини танқид қила бошлайди.

XVIII аср ўзбек шеърятининг энг кўзга кўринган намояндаларидан бири Турди (тахаллуси Фироғӣ) ўз шеърларида амир ва амалдорларнинг зулмини ва ўзбошимчилигини очиб таплайди, хон бидъатларини фош қилади. Халқ оммасидан қонунсиз

солиқларни мислсиз равишда ундиришнинг ўсиши аҳолини қашшоқланишга олиб келди. Бекларнинг меҳнаткаш ҳалқнинг қашшоқланиши ҳисобига бойишларини Турди ўз шеърларида очиб ташлайди:

Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг
этини,
Ғасб ила молин олиб, қўймадингиз
битини,
Қамчилар доғ солиб бўюнға, тилиб
бетини...
Ёрдингиз захрасини (ичидан) олиб
ўтини,
Бўлмади ка бу раият элидин ҳеч таёқ.

Хон ҳокимиятига очикдан-очик бош кўтариб чиккан шоир қўлида қурол билан XVII аср охирида Бухоро хонлигида бойларга қарши кўтарилган кўз-ғолонда иштирок этади.

Мирзо Абдулқодир Бедил (1644 — 1720) нинг асарлари халқ томонидан севиб ўқиларди. Уларда эзилган халқларнинг ер эгаллиги жабр-зулмига қарши ўтли нафрати ўз ифодасини топган эди.

Шундай қилиб, юқорида санаб ўтилган шоирлар ва уларнинг асарлари туфайли жонли адабий ўзбек тили сақланиб қолди ва ривожланди.

Илм ва фан

XVI — XVII асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида мактабдорлик кенг ёйилади. Мактаблар деярли барча қишлоқ жойларда мавжуд бўлиб, шаҳарларда эса қарийб ҳар бир маҳаллада учрарди. Бундай мактабларда одатда масжид имоми сабоқ берарди. Болалар олти ёшдан ўқитиларди; улар араб алифбосида ўқиш ва ёзишни ўрганардилар. Ўқитиладиган фанлар доирасининг чекланганлигига қарамай, бундай мактаблар маҳаллий аҳоли ўртасида билим тарқатишда катта аҳамият касб этар эди. Ўзига тўқ аҳоли орасида ўқитувчиларни ёллаб бола ўқитиш расм бўлган эди. Одатда, бундай ўқитувчилар ё шоир, ё ёзувчи, ёки бирон диний бошқарма ходими бўлар эди. Мактабни тугатгандан кейин ўқувчилар мадрасага боришарди. Мадрасада ислом дини бўйича мутахассислар: эшонлар, мударрислар ва бошқа ислом уламолари тайёрлаб бериларди. Ўлкани бошқариш учун амалдорлар шуларнинг ичидан танлаб олинарди.

XVI — XVII асрларда тиббиёт фанлари кенг ривожланди. 1541 йили Муҳаммад Самарқандий тиббий-доришунослик рисоласининг рўйхатини тузди ва уни шифобахш гиёҳларнинг ҳамда дориларни тайёрлаш ва сақлаш учун ишлатиладиган идишларнинг суратлари билан тўлдиради.

Бу даврда Юсуф Табибийнинг «Жоме ал-Фавоид» («Фойдали маълумотлар тўплами») деган иши кенг тарқалади. XVI асрда Самарқандда Султонали Табиб Хуросоний деган тажрибали табиб фаолият кўрсатади. У бизнинг кунгача етиб келган «Даволаш бўйича қўлланма» асарини ёзади. Бу китобида табиб безгак, турли яралар, тери касалликлари ва ҳоказо касалликларни даволаш бўйича маслаҳатлар беради. Катта шаҳарларда шифохоналар (дорушифо) ишлар эди, бироқ у пайтларда даволаниш ҳаддан ташқари қимматга тушар ва меҳнаткаш омма халқ табobati билан кифояланишга мажбур бўларди. Султонали касалликлар ва даволаш ҳақидаги умумий таълимотдан иборат «Табибликдан қўлланма» асарини ҳам ёзади.

Субхонқулихон даврида Бухорода тиббиёт фани ўрганилар ва махсус тиббиёт кутубхонаси мавжуд бўлар эди.

Рангтасвир, меъморчилик, XVI асрда хаттотлик санъати юксак даражага кўтарилди. Бадний ёзувнинг энг кўзга кўринган моҳир усталари ичида Султон Али Машҳадий, Мир Али Хиравий ва бошқалар алоҳида ўрин тутар эдилар. Қўлёзмаларга митти сувратлар (миниатюралар) билан безак бериларди. «Фатҳнома», «Тарихи Абулхайрхон» каби асарлар, Алишер Навоий ва бошқа йирик шоирларнинг девонларини бегаб турган митти сувратлар Ўрта Осиёнинг моддий маданиятини акс эттирар ва мусаввирларнинг воқеликни ҳаққоний ифодалашга интиланликлари билан ажралиб турар эди.

Рангтасвир ривожига Маҳмуд Музаҳҳиб, Жалолдин Юсуф, Муҳаммад Мурод Самарқандийлар муҳим ҳисса қўшдилар. XVII асрда митти рангтасвир санъати Самарқанд ва Бухорода барқ уриб ривожланди. Қўпгина митти сувратлар ҳаддан ташқари нафосати ва ижро санъатидаги назокати билан кишини дол қолдиради. 1621 йилда Самарқандда

Амир Темурнинг «Зафарнома» сига бажарилган сувратлар бунинг энг ёрқин намунаси дир.

Фуқароларнинг турар жой ва зиёратбон бинолари қурилишига ҳам катта эътибор берилган. Янги-янги карвонсаройлар қурилиб, улар бир вақтнинг ўзида ҳам меҳмонхона, ҳам савдо манзилгоҳлари бўлиб хизмат қилган. Бухорода баҳайбат Тими Калон деган савдо растаси барпо этилади. Дарёларга куприклар солинган, янги суғориш анҳорлари қазилган, ҳаммомлар қурилган. Бухородаги рус элчиси Женинсон шундай деб ёзганди: «Ҳаммомлари шундай моҳирлик билан қурилганки, ёруғ дунёда унга тенг келадигани йўқ».

Ўша пайтдаги меъморчилик ёдгорликларидан Самарқанддаги Шайбонийхон мадрасаси, Мачити Калон масжиди, Мир Араб мадрасаси, Абдуллахоннинг икки йирик мадрасаси, Кўкалдош Калобод мадрасаси ва бошқалар замонасининг энг мукамал иншоотлари ҳисобланган.

Бу давр ёдгорликлари ўзининг ҳажми ва пардоздаги жимжимадорлиги билан ажралиб туради. Самарқанддаги Регистон бош майдонининг безалиши ҳам айнан шу даврга тўғри келади. Шердор мадрасаси шу ерда савлат тўкиб турибди, унинг олд пештоқида рангин кошинлар билан чекилган бир жуфт шер тасвири («шерли мадраса» деб номланиши шундан) ўзгача шукуҳ бағишлайди.

Майдоннинг яна бир томонида Тиллақори мадрасаси қад кўтарган. Унинг номи «тилла билан пардозланган» деган маънони беради. Деворларидаги ажойиб нақшу нигорлар ва ички деворларидаги тўкис тилла безаклар бугунги кунда ҳам киши кўзини яшнатади.

Бу даврда мусиқа санъати ҳам бирмунча ривожланди. Кўпгина шоирлар, фан арбоблари мусиқани чуқур тушунганлар. Мавлоно Муҳаммадин Муғанний, Мавлоно Кавқабий, Хўжа Муҳаммад, Ризо Самарқандий ва бошқаларнинг номлари бизнинг кунларгача ҳам етиб келган.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиё халқларининг XIV — XV аср иккинчи ярми ва XVI — XVII асрлардаги маданий ривожланишини таққосланг. Уларнинг фарқи нимада?

2. XVI — XVII асрлардаги Ўрта Осиё маданияти ҳақида умумлашма ҳикоя тайёрланг.

3. XVI — XVII асрларда адабиёт, таълим-тарбия, тиббиёт қандай ривожланган?

4. Ҳганилаётган меъморий ёдгорликлар XIV — XV асрлардаги ёдгорликлардан нимаси билан фарқ қилади?

VII бобга юкун

1598 йилда Мовароуннаҳр худудларида ер эгалиги сулоласининг алмашинув жараёни содир бўлади. Шайбонийхон сулоласи ўрнига иккинчи ўзбек сулоласи — аштархонийлар келади. Бу сулола хони ҳам тахтни эгаллаш учун олиб борилган ер эгалиги ўзаро курашларига чек қўя олмади. XVII асрнинг биринчи ярмида марказий ҳокимият ўз мавқеини узил-кесил йўкотади ва Мовароуннаҳр алоҳида-алоҳида вилоятларга бўлиниб кетади. Бу эса мамлакат аҳолиси ва иқтисодининг аҳволига жуда ёмон таъсир кўрсатади ҳамда ташқаридан душманларнинг бостириб киришини яна ҳам осонлаштиради.

Ер эгаларининг жанжал-тўполонлари, меҳнаткаш халқнинг шафқатсизларча эзиб ишлатилишига қарамай XVI — XVII асрларда Мовароуннаҳрда адабиёт, шеърят, фан ва халқ ижоди ривожланади. Бу даврларда яратилган асарларнинг бош қаҳрамони мустабид золимлардан ва ажнабий текинхўрлардан нафрат қилувчи меҳнаткаш халқ эди. Четдан келган босқинчиларнинг талон-торождлари ва ер эгаларининг истибдоди Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент ва бошқа шаҳарларда халқни бир неча марта оёққа тургазди.

Савол ва топшириқлар

1. Мовароуннаҳрда XVI асрнинг охирида қандай ўзгаришлар рўй берди?
2. Хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар ҳақида сўзланг.
3. XVI — XVII асрларда яшаб ижод этган шоирлардан қилларни биласиз? Уларнинг ижодий фаолияти ҳақида ҳикоя қилинг.

Тарихнинг жонли садолари

Ер эгаларининг ўзаро урушлари

... Чопинг! Янчинг! Худо меҳрибон!

Нормабет додхоҳнинг овози тунги сукунатни ларзага келтирди ва шаҳар узра олис-олисларга

таралди... Шаҳарликлар ўз уйларида чўчиб уйғониб кетишди: эй худойим-ей, бу қанақа кўргулик, яна уруш, яна қон тўкиш!..

Орадан бирмунча вақт ўтгач, Молабекни тахтга ўтказган бекларнинг ўзи энди ундан ҳайиқа бошлаган эди. Алимбек додхо қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлган эди, бироқ хон уни билдирмай ўлдириб келиш ҳақида фармон берди. Молабек ўзига етганча қув ва чакқон эди, тарафдорларни топишда устаси фаранг, қўшнилари билан ҳам яхши чиқишиб олганди. Лекин шунчалик уддабурон, эпчил, айёрликда тенги йўқ бўлишига қарамай, ўзаро низо ва жанжалларга у ҳам барҳам беролмади. Фитначилар унинг ўзини тунда бўғиб ўлдириб кетишди. Балки энди осойишталик ҳукм сураар?

Худоёрхон Бухоро амирининг ёрдамида тахтни қайтариб олди. Бироқ тахтда узоқ қолмади...

... Балки Алимқул оталиқ жанжалларини бир ёқлик қилишнинг уддасидан чиқар? Бир йилдан кейин бошининг танасидан жудо қилиниши билан ҳукмронлиги барҳам топди...

(Т. Қосимбетовнинг «Синган қилич» китобидан.)

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия этамиз:

1. Бухоро тарихи, Тошкент, 1976.
2. Самарқанд тарихи. Тошкент, 1969 — 70, 2-жилд.
3. Ҳоразм тарихи. Тошкент, 1976.
4. Қосимбетов Т. Синган қилич. М., 1980.
5. Мирқарим Осим. Хоразм элчиси. Тошкент, 1964.

Замонлар ўртасидаги боғланишни кузатиш

Ўрта Осиё

1710—1876 йиллар — Қўқон хонлиги ҳукм сурган йиллар.
 XVIII асрнинг биринчи ярми — мамлакатда олий табақа вакиллари билан насл-насаб ва уруғчилик можаролари, шаҳар аҳолисининг талон-тороғ этилиши, марказий ҳокимиятнинг қўзғолони бостиришдаги ожизлиги.
 1742 йил — хонлар ва қорақалпоқ олий табақа вакиллари билан ~~Россия~~ ~~фурқаролиги~~ ~~қабул~~ қилишга қасамёд этиши.
 XVIII асрнинг 40-йиллари — Эрон истилочиси Нодиршоҳнинг Бухоро ва Хива хонлиқларига бостириб қириши.

Россия

1700—1721 йиллар — Шимолий уруш.
 1703 йил — Петербургда асос солинди.
 1707—1709 йиллар — К. А. Булавин бошчилигидаги деҳқонлар уруши.
 1709 йил — Полтава жанги.
 1724 йил — Фанлар академиясига асос солинди.
 1755 йил — Москва дорилфунунига асос солиниши.
 1768—1774 йиллар — Рус-турк уруши.
 1773—1775 йиллар — Е. И. Пугачёв бошчилигидаги деҳқонлар уруши.
 1787—1791 йиллар — Рус-турк уруши.

Европа ва бошқа қитъалар

1756 йил — «Жени» ~~ийшари~~ ~~даст~~ ~~гоҳининг~~ ~~иктиро~~ ~~этилиши~~.
 1769—1784 йиллар — Ж. Уат буғ қурилмасининг иктиро этилиши ва тақомиллаштирилиши.
 1775—1783 йиллар — АКШда фуқаролар уруши.
 1789—1794 йиллар — Буюк француз буржуа инқилоби.

**20-§. XVIII аср охири — XIX аср биринчи ярмида
Ўрта Осиё хонликларидаги
иқтисодий ва сиёсий аҳвол**

XVIII аср охири ва XIX аср
биринчи ярмида Ўрта Осиё-
нинг сиёсий харитаси

XVIII аср охирига келиб
Ўрта Осиё хонликлари —
Бухоро, Хива ва Қўқон
хонликларининг мустақ-

камланиш жараёни кечади. Бухоро хонлиги (амир-
лиги) нинг маркази Зарафшон воҳаси бўлиб, унинг
пойтахти Бухоро билан йирик шаҳар Самарқанд шу
ерда жойлашган. Бухоро хонлиги XVI асрдан то XIX
асрнинг биринчи ярмигача амир томонидан бошқа-
риливчи ер эгаллиги ҳокимиятидан иборат бўлган.

Хонликда ислом динига катта аҳамият берилган
эди. Адлия ҳокимияти ҳам руҳонийлар қўлида бўл-
ган. XIX асрнинг биринчи ярми мобайнида амирлар
Хива ва Қўқон хонликлари ерларини босиб олиш ҳи-
собига ўз ҳудудларини кенгайтиришга бир неча бор
уруниб кўрдилар, бироқ бу урунишлардан бирортаси
ҳам кўзланган натижани бермади. Қайтанга бўлиб
ўтган урушлар жараёнида Қўқон хонлигига Жиззах,
Ўратепа, Хўжанд ва Тошкент шаҳарларини бой бе-
риб қўйди.

Бухоро хонлигининг барча аҳолиси ўтроқ ва кўч-
манчи кишилардан ташкил топганди. Ўтроқ аҳоли
асосан кўп сонли ўзбек қабилалари ва тожиклардан
иборат эди. Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли жум-
ласига турк қабилалари — хитой-қипчоқлар, меркит-
лар, туркманлар ва қозоқлар кирарди. Уч хонлиқнинг
ҳаммасида ҳам оз микдорда форслар, араблар, яху-
дийлар, ҳиндлар ва лўлилар яшаган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлиги ҳо-
зирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон ва Туркма-
нистоннинг шимолий минтақаларида жойлашган эди.
Ўтроқ аҳолининг асосий қисмини энг қадимги Хо-
разм аҳолисининг авлодлари бўлмиш ўзбекларнинг
турли қабилалари ташкил этарди. Бу ерда яна бошқа
халқларнинг кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилала-
ри ҳам яшар эдилар.

Тўхтовсиз давом этган ўзаро урушлар XVIII аср иккинчи ярмида хонлик ҳокимиятини инқирозга олиб келди. Ҳокимият 1920 йилгача ҳукм суриб келган ва халқ инқилоби томонидан ағдарилган кўнгирот сулоласи қўлига ўтади.

XIX аср бошларида Хива хонлари туркман, козоқларга ва Хуросон ҳукуматларига қарши бир қанча муваффақиятли юришлар қилдилар, 1811 йилда эса улар қорақалпоқларни бўйсундириб олдилар.

1710 йилда Фарғона водийсида пойтахти Қўқон бўлган Қўқон хонлиги ташкил этилди. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Қўқон хонлиги Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд ва шуларга туташ ноҳияларни ўзига қўшиб олиш ҳисобига чегараларини кенгайтириб олди. Босиб олинган ҳудудларга қалъалар ва аҳолисини кўчириб келинган фарғоналиклар ташкил этувчи шаҳарлар (Андижон, Наманган, Марғилон ва ҳоказолар) барпо этилди. Қўқон хонлиги аҳолисининг миллий таркиби ғоят хилма-хил эди, бироқ ўзбеклар, тожиклар, кирғизлар ва козоқлар кўпчилиқни ташкил этарди.

XIX асрнинг биринчи ярмида хонликлар ичида узлуксиз ўзаро низолар бўлиб ўтади. Улар натижасида одамлар қирғин-барот этилар, талон-торож авжга минар, мамлакатнинг хўжалиқ ва маданий ҳаёти катта талафотлар кўрар эди.

Хонликларнинг иқтисодий XVIII аср охирида Ўрта ривожланиши Осиё иқтисодиётида катта ўзгаришлар содир бўлди.

Савдо-сотиқнинг ривожланиши ва ўлкада меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви натижасида товар-пул муносабатлари тобора ривожлана бошлайди. Махсус хунармандлик маҳсулотлари етказиб берувчи ноҳиялар ва ўз маҳсулотлари билан чет эл бозорларини ҳам таъминлаб турувчи минтақалар вужудга келди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро ва Қўқон шаҳарлари ип-газлама матолари ишлаб чиқарувчи марказларга айланди. Бухоро ва Фарғона водийсидан шойи газламалар ҳам чиқа бошлайди. Қўқон ва Самарқанд ажойиб қорғоз ишлаб чиқарувчи марказлар ҳисобланарди. Маъдан маҳсулотлари ишлаб чиқариш Наманганда ривожланган эди. Бухоро шаҳри чўян маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан шуҳрат топади. Ҳисорда асосан қурол-яроғлар ясаларди. Бу

даврда Бухоро ва Фарғонада унча катта бўлмаган дастлабки тўқимачилик қорхоналари вужудга келтирилди. Хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ривожланиши турли турдаги молларнинг айрим йирик бозорлари ташкил этилишига олиб келарди. Бу эса Ўрта Осиёнинг алоҳида-алоҳида қисмлари ўртасида доимий муносабатларнинг барқарор тус олишига кўмак берди. Бу ўз навбатида сиёсий бирлашиш ва Ўрта Осиё хонликларининг марказлашиши учун замин яратди.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши хонликда солиқ тизимининг ўзгаришида ҳам ўз ифодасини топди — хонлар аста-секин қўл остиларидаги аҳолидан ундириладиган солиқнинг пул тартибига ўта бошладилар. Бироқ моддий солиқлар ҳали ўз устунлигини сақлаб қолмоқда эди. Суғориш шохобчалари, тўғонлар, йўллар ва истехкомлар қуриш ва таъмирлаш билан боғлиқ деҳқонларнинг моддий мажбуриятлари ҳам катта ўрин эгалларди. Шундай бўлса-да, иқтисодиётдаги бу санаб ўтилган барча ўзгаришларга қарамай, ишлаб чиқариш усули XIX асрнинг биринчи ярмида аввалгидек ер эгаллиги хусусиятини сақлаб қолган эди. Деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи деҳқонлар асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлиб қолаверди.

Россия билан сиёсий ва савдо алоқаларининг кенгайтирилиши

XVI асрда Ўрта Осиё хонликлари билан Москва давлати ўртасида муносабатлар яхшилана борди.

Тобольск ва Астрахань орқали ўтувчи йўллар Россия билан боғловчи асосий савдо йўллари эди. Савдо йўли Тобольскдан Иртиш ва Вагай орқали Ўрта Осиёга, Ишимнинг юқори оқимига келар эди, ундан Туркистон шаҳарларига бориб, Сирдарё ва Бухоро орқали ўтиб кетар эди. Астрахандан йўл Гурьевга борарди, ундан Орол денгизи ёқалаб Хива хонлигига, ундан Бухорога қараб кетарди. Астрахандан Каспий денгизи орқали ўтувчи денгиз йўли катта аҳамият касб этарди.

Россия ҳукумати Ўрта Осиё билан савдо алоқасини ривожлантиришга зўр берарди. Масалан, Ёйик ва Оренбургда савдо қилувчи Бухоро ва Хива савдогарларидан ҳеч қанақа бож-хирож олинмасди. Сибирь шаҳарларида рус савдогарларига қараганда ўрта

~~осиёлик савдогарлардан кам-бож олинарди. Ўрта Осиёдаги рус савдогарларига ҳам имтиёз ва енгилликлар кўрсатиларди. Савдода айрим шахслар билан бир қаторда давлат бошлиқларининг ўзлари ҳам — Бухоро, Хива хонлари ҳамда Москва шоҳлари ҳам иштирок этар эдилар. Ўзбек хонлари ва Москва шоҳлари ўртасидаги бир-бирига совғалар тақдим этиш савдонинг ўзига хос кўринишини ташкил этарди. Совға тариқасида улар бир-бирларига ўз мамлакатларининг энг қимматбаҳо бадий асарларини тақдим этишар ва эвазига ўзлари истаган товарни талаб қилар эдилар. «Эшитишимизча, сизларда, аъло ҳазратлари, ажойиб қалқонлар бор эмиш,— деб ёзганди Асфандиёрхон 1838 йилда шоҳ Михаилга,— шундай қалқонлардан бизларга марҳамат айласалар, бизнинг давлатимизда сиз аъло ҳазратларига не мақбул бўлса, марҳамат, буюринг, албатта, муҳайё этурмиз».~~

Бироқ Ўрта Осиё хонликлари билан савдо-сотик қилишга фақат масофанинг олислиғи-ю, оғир йўл шароитлари эмас, балки савдо йўлларида истиқомат қилувчи кўчманчилар томонидан содир бўладиган муттасил хавф-хатар ҳам тўсқинлик қилар эди. Қипчоқлар, қозоқлар, туркманлар, қорақалпоқлар, Ёйиқда эса казаклар ўз эҳтиёжларининг бир қисмини савдо карвонларига ҳужум уюштириш ва уларни талон-торож этиш билан қондирар эдилар. Бироқ ҳар иккала томон савдони ривожлантиришдан манфаатдор бўлиб, уни ҳар тарафлама кенгайтириш учун қўлларидан келган чора-тадбирларни кўрар эди. Масалан, савдогарларни қарши олиш, уларни кўчманчилар тажовузидан сақлаб қолиш учун қуроли дасталар юбориларди. Йўлни савдо карвонлари ўтишига халақит берувчи кўчманчилардан тозалаш учун Эмба дарёсига махсус юришлар уюштириларди. Россияга Ўрта Осиёдан асосан ип-газлама ва шойи матолар, совуқ қурошлар ва қандолатлар олиб бориларди. Россиядан эса бу ерга терилар, мўйналар, бўзлар, ёғоч буюмлар, темир идишлар олиб келинарди. Рус савдогарлари яна Европадан ҳам моллар олиб келар, Ўрта Осиё савдогарлари эса Хитой ва Ҳиндистондан товарлар олиб борар эдилар.

Оренбургнинг қурилиши Россия билан Ўрта Осиё ўртасида савдо алоқаларини мустақкамлаш ва кен-

гайтиришга имкон берди. XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Бухоро ва Хива элчилари Москвага, рус элчилари эса Ўрта Осиёга тез-тез ташриф буюриб турад эдилар. Пётр I даврида Россиянинг Ўрта Осиё билан сиёсий ва савдо муносабатлари янада чуқурлашди. Ҳар беш-олти йилда Москва ё Петербургга Бухоро ёки Хивадан элчилар қадам ранжида қилар эди.

Шундай қилиб, санаб ўтилган барча далиллар Москва давлатининг Ўрта Осиё ҳокимлари билан савдо алоқаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қилганидан, бу муносабатларнинг иккала мамлакат хўжалик ҳаётида қанчалик аҳамиятли эканини тушунганидан гувоҳлик беради. Бу пайтда Украина ва Белоруссия ерларини бирлаштириш учун Польша билан, Болтиқ бўйи учун Швеция билан урушда қаттиқ банд бўлганидан Россия ҳукумати Ўрта Осиёга нисбатан бирон-бир тажовузлик режаларини кўрмаётганди, бу эса ўзбек хонларида хотиржамлик ва ишонч пайдо қилган эди. Бироқ XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёнинг ташқи савдоси майда хунармандчилик саноати доирасидан чиқмай қолганди ҳамда Россия ва бошқа мамлакатларнинг сармоядорлик саноати билан рақобат қила олмас эди.

Савол ва топшириқлар

1. XVIII аср охири — XIX аср бошларида Ўрта Осиё харитасида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
2. Ўзбек ер эгаллиги хонлари XIX аср бошларига келиб қайси мамлакатлар билан савдо алоқаларини ўрнатдилар?
3. Нима учун хонлар кучли марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга муваффақ бўла олмадилар? Сизнингча, бунинг учун нима қилиш лозим эди?
4. XVIII аср охири — XIX аср бошларида Ўрта Осиё хонликлари иқтисодийётида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
5. XVIII аср охири — XIX аср бошларида Ўрта Осиё халқларининг Россия билан муносабатлари ҳақида сўзлаб беринг.

21-§. XVIII аср охири — XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқлари маданияти

Академик В. В. Бартольднинг аниқлашича, XVIII асрда Ўрта Осиёда сиёсий, иқтисодий ва маданий инкироз юз берган. Ўзаро урушлар ва ер эгаллиги исёнларидан тинкаси қуриган Ўрта Осиё нафақат хўжа-

лик, балки мамлакатнинг маданий ҳаётини ҳам издан чиқарган оғир инқирозни бошдан кечирди. Бу даврга келиб, XVI — XVII асрларга нисбатан ўзбек қабилалари, амирлари ва руҳонийлари, ер эгаллиги юқори табақаларининг таъсири ва бойлиги янада ошиб кетди. Улар халқни зулмат ва жаҳолатда сақлашга интилардилар, уларнинг кучидан осон фойдаланиш учун диний хурофотларни зўр бериб миясига сингдирар эдилар.

Фаннинг илғор ғоялари ва ютуқлари учун хонликда барча йўллар беркитиб қўйилганди. Сарой кайфиятига мос келмайдиган ҳар қандай фикр таъқиб остига олинар эди. Бу даврда Ғарбий Европада билим ва техника соҳасида қўлга киритилган муваффақиятлар жуда оз миқдордагина ҳаётга татбиқ этилар эди, чунки XVIII асрда Ўрта Осиё жаҳон сиёсий марказларидан узоклаштирилиб қўйилганди. Денгиз савдо йўлларининг ривожланиши натижасида Ўрта Осиё ҳудудларидан ўтувчи ҳамда халқлар ва давлатлар ўртасида маданий алоқаларнинг ривожиди муҳим ҳалқа бўлиб хизмат қилувчи карвон йўлларининг аҳамиятига ҳам путур етганди. XIX аср бошларига келиб Ўрта Осиё иқтисодиётидаги ижобий силжишлар туфайли фан, адабиёт ва санъат ривожлана бошлайди.

Мактаб ва таълим

Ўрта Осиёда ҳам XVIII асрда икки турдаги мактаб мавжуд эди: қуйиси—мактаб ва олийси—мадраса. Бошланғич мактабда муллалар болаларга савод ўргатар ва уларни ислом таълимоти руҳида тарбиялар эди. Бутун таълим диний матнларни ёдлаш асосида олиб бориларди. Мактабда болаларни ўқитиш усули шафқатсизларча тартибга асосланганди — ўзлаштиролмаган ёки мулланинг айтганига қулоқ солмаган талабалар гаврон билан саваланган. Мадраса ўқиш дастури ҳам деярли бутунлай илоҳиётни ўрганиш асосига тузилган. Лекин шу билан бирга эски мактабларда араб тили сарфу наҳфи (грамматикаси), нотиклик санъати, алжабр ва ҳандаса асослари ўргатилган, бундан ташқари, Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари ҳам ўқитилган. Мадрасани тугатганлар қози, унинг муовини, масжид имоми сингари лавозимларда ишлашган ёки мадрасанинг ўзида мударрис (дарс берувчи, ўқитувчи) лавозимида қолишган.

ёзувчи ва шоирлар хон ва йирик ер эгалари ҳомийлигида бўлган. Сарой шоир ва ёзувчилари ўз ҳомийларини уларга хос бўлмаган гўзал сифатларни тақиб, мадҳ этганлар. Сарой суҳангўй, шоирларининг шеърлари шакл жиҳатидан тамтароқ, мазмунан бой бўлар эди. Хуллас, улар ер эгалиги синфининг манфаатларини ҳимоя қилиб, уларнинг хатти-ҳаракатларини кўкларга кўтариб мақтаганлар.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида сарой адабиётига қарши ўлароқ, унга зид йўналишдаги халқчил — демократик адабиёт юзага келади. Бу йўналишдаги ёзувчи ва шоирлар ўз асарларида ер эгалари ва амалдор бойларнинг адолатсизликлари ва тазйиқларидан норозиликларини ифода этиб, халқнинг оғир аҳволини тасвирлаган ҳолда тенгсизликка қарши ўт очади. Масалан, Кўконда истеъдодли шоир Махмур мазлумларга нисбатан чуқур хайрихоҳлик ҳисси билан суғорилган шеърларини битди. Унинг машҳур «Ҳапалак» шеърида қишлоқ аҳолисининг нақадар аянчли аҳволи ўтли сатрлар ва ажойиб ўхшатишлар билан моҳирона тасвирланади:

Бору йўқ уйларини банда баён гар қилсам,
Бир катак, икки қапа, уч олачук, тўрт
каталак.

Махмур ўз шеърларида камбағалларни бой-боёнлар зулмидан халос бўлишга чақиради, у гарчи ҳаёти қурбон бўлиши мумкинлигини билиб турса ҳам мазлумларни очикдан-очик ҳимоя қилиб чиқади. У нафақат ҳукмрон синфлар вакилларини кескин танқид қилади, балки ҳар доим бой ва зодагонлар ёнини олиб, уларни қўллаб-қўлтиқлайдиган тузумнинг ўзини ҳам ҳажв тиғи остига олади.

Фарғонада Муҳаммад Шариф Гулханий ўзининг масаллари билан шуҳрат қозонди. Унинг «Зарбулмасал» асари қаҳрамонлари қушлар бўлиб, шоир улар орқали шоҳлар, аъёнлар, хазинабону бошқа аркони давлатларнинг феъл-атворларини, кирдикорларини фош этади. Гулханий асарини ўқир экансиз, олий табақа вакиллари, сарой аъёнлари ва бой зодагонларнинг нақадар хасис ва очкўзлигидан, жоҳил ва оддий халққа нисбатан шафқатсизлигидан воқиф бўласиз. Шоир ўз шеърларини ҳам тожик, ҳам ўзбек тилида

ёзар эди. Унинг ижоди ўзи келиб чиққан оддий меҳнаткаш халққа чуқур муҳаббат ва золимларга қарши ғазаб-нафрат билан тўлиб-тошгандир.

Ўзбек шеърятининг яна бир ажойиб вакиллари-дан бири қўқонлик шоир Ғозийдир. У бой-аёнлар томонидан таъқиб ва қувғин остига олинади, аммо шоир умрининг сўнгги дақиқасигача ўзи танлаган йўлдан — бой, зодагон ва мустабид руҳонийларни фош этишдан тўхтамайди.

XIX асрнинг 30-йилларида шахрисабзлик шоир Хиромий машҳур ҳинд-форс ҳикоятлар тўплами «Чор дарвеш» («Тўрт дарвеш») ва «Тўтинома» каби асарларни ўзбек тилига ўгирди.

Барча тазйиқу қатагонларга қарамасдан ўзбек халқ оғзаки ижоди бирмунча тараққиётга эришди. Халқ бахшилари, мусикачилар, ўланчилар, шоирлар халқ дилига яқин бўлган ҳикоятлар, ривоятлар, асо-тирлар, масаллар ва маталларни кенг тарғиб қилди-лар. Бу даврга келиб бизнинг кунларда ҳам кўпчилик томонидан севиб ўқиладиган ва кутиб олинadиган «Юсуф ва Зулайҳо», «Тоҳир ва Зухра», «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад» ва ҳоказо дostonлар вужудга кел-ди ва ўзбек адабиёти мероси хазинасидан мустаҳкам ўрин олди.

Шаҳар майдонларида қизиқчи ва кўғирчоқбоз-лар, ўйинчи санъаткорлар халқ ҳаётидан ҳикоя қи-лувчи лавҳаларни ўйнаб, томоша кўрсатар, қозилар-нинг мунофиқликларини, бойларнинг очқўзлигини фош этиб, улар устидан аямай кулар эдилар.

Халқчиллик йўналишида ижод қилувчи шоирлар таъқиб остига олинар, ёлланма қотиллар томонидан ўлдирилар, турли ҳийла-найранглар билан маслагидан қайтариб, сотиб олишга уринишлар бўлар эди. Бироқ ҳар қандай таъқибларга қарамасдан бу йўна-лишдаги ижодкорлар янги-янги асарлар яратишда, жасорат билан меҳнат қилишда ва ўзбек адабиёти хазинасини ранго-ранг дурдоналар билан бойитишда давом этавердилар.

Меъморчилик

XVIII аср охиридан бош-лаб Ўрта Осиё шаҳарлари аста-секин вайрона ҳолатидан аслига қайтарил-ди бошланди. Бу даврда айниқса Хива хонлигида таъ-мирлаш ва шаҳарсозлик ишлари авж олади. Оллоқу-лихон мадрасаси, Раҳмонкул иноқ саройи, меъмор-

лар фикрича, Ўрта Осиёда энг баланд миноралар бўлиб қолиши керак бўлган, лекин ниҳоясига етмай қолган. Ҳажм жиҳатидан анча маҳобатли бўлишига қарамай, умуман олганда мазкур бинолар уларнинг меъморий андазалари жиҳатидан хийла ғариб бўлиб, ўтмиш асрлардаги меъморлар яратган тархларнинг такроридан иборат. XVIII аср охирида Қўқон хонлигида худди шундай меъморчилик тус олади. Рангбаранглик ва ёрқинлик, бинога пардоз бериш чоғида қўлланиладиган кошинларнинг ёрқин товланиши Қўқон меъморчилигининг асосий хусусиятлари ҳисобланади. Бу борада айниқса Худоёрхон саройи яққол ажралиб туради.

XVIII аср охири — XIX аср бошларида Бухорода тикланган бинолар ҳам ўзининг ҳажм жиҳатидан ихчамлиги, гоҳо безак-пардозлардан бутунлай холилиги билан диққатни ўзига тортади. Худди қишлоқларда бўлгани каби шаҳарларда қад кўтарган бинолар кўпинча гувала ёки хом ғиштдан тикланган. Хумдон ғиштлири (пишиқ ғишт) чорси (квадрат) шаклида қуйилиб, фақат муҳташам бинолар қуришдагина ишлатилган. Улардан гоҳо пойдевор кўтарилган ва бино ичкарасидаги ерларга тўшалган.

Бу даврда бунёд этилган турар жой уйларининг қурилиши ва безак-пардоз хусусиятларидан вокиф бўлган киши улардаги фарқни осонликча илғай олади. Масалан, Фарғона уйлари кенгковул ва айвонли, гулдор токчали, ўйма ганчли, шифтлари нақшу ниғорли қилиб қурилса, Самарқанд ва Бухоро уйлари учун чиройли кўринишдаги устунли айвон, гириҳ ва ислимий нақшлар туширилган девор ва ганч ўймакорлиги хосдир. Хива уйлари ташқи ва ички шаклда қурилиб, айвони ичкарига қараган, устунларига ўйма нақшлар чекилган, мураккаб шаклдаги гуллар билан безалган.

Бироқ қашшоқ аҳоли деярли ертўла ва капаларда, пахса уриб ёки гуваладан тикланган ярим хароба кичик-кичик тўлаларда яшашга мажбур бўлган. Бундай уйлар дераза-туйнуксиз бўлиб, тутун йўли ҳисобланган шифтдаги туйнуги-ю кириб-чиқиладиган эшикдан бошқа ёруғлик манбаи бўлмаган. Қишда бундай уйлар зим-зиё бўлганки, одамлар ҳатто кундуз кунлари ҳам жинчирок ёкиб ўтиришга мажбур бўлганлар. Онда-сонда деразали уйлар ҳам учраб

тургану, бироқ деразасига ойна ўрнига қопқоқ ўрна-тилган ёки чий бўйра ташлаб қўйилган. Хулласи ка-лом, XVIII аср охири ва XIX аср бошларида меҳнат-каш халқнинг турмуш маданияти паст даражада эди. Муҳтожлик ва оғир меҳнатдан эзилган, муҳта-шам саройлар, мадраса-ю масжидлар тиклаган, ша-ҳарлар барпо қилган оддий халқ бир умр қўл учиди, аянчли турмуш кечирарди. Ёруғ кунлар келишига ҳа-ли-вери ҳеч кимнинг кўзи етмас эди.

Савол ва топшириқлар

1. Ўқитувчи сўзлаб бераётганда қуйидагиларни аниқланг: XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида маданий ривож-ланишда қандай ўзгаришлар содир бўлди?

2. XVIII аср охири — XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўқув даргоҳларининг ҳозирги замон мактабларидан фарқи нимада?

3. Сарой шеърляти ва адабиётини тавсифлаб беринг. Унинг халқчил йўналишдаги адабиётдан фарқи нимада?

4. Меъморчиликнинг алоҳида хусусиятларини санаб ўтинг.

5. Ўзбек хонликларидаги турар жой уйлари қурилишининг хусусиятларини айтиб беринг.

6. XVIII аср охири — XIX аср бошларида Ўрта Осиё халқ-лари турмуш маданиятининг пастлиги сабабини тушунтириб бе-ринг.

VIII бобга яқун

XVIII аср охирларидан бошлаб Ўрта Осиё иқти-содиёти аста-секин мамлакат хўжалик ва маданий ҳаётини издан чиқарган инкироздан қутула бошлади. Хонликлар ичида давом этаётган ўзаро урушларга қарамай, ўлкада савдо-сотик тобора ривожлана бор-ди, айниқса Россияда хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган янги-янги марказлар пайдо бўлди.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши шун-га олиб келдики, хонлар аҳолига тез-тез пул со-лиғи солишга зўр бера бошлайдилар. Бироқ иқтисо-диётдаги барча ўзгаришларга қарамай, ишлаб чиқа-ришнинг ер эгаллиги усули асосий негиз бўлиб қолаве-ради. Бу даврда сармоядорлик муносабатларининг куртаклари пайдо бўла бошлайди. Айниқса ер эгали-ги можаролари ва ўзаро урушлар ўлка маданияти ривожланишига ёмон таъсир кўрсатади. XIX аср бошларидагина фан, адабиёт ва санъат ривожлани-

шида аста-секин жонланиш содир бўла бошлайди. Бу вақтга келиб Маҳмуд (Махмур), Муҳаммад Шариф Гулханий, Ғозий, Хиромий каби шоирлар самарали ижод қилиб, шуҳрат қозонадилар. Рухонийларнинг таъқибига карамай, улар ўзбек адабиёти хазинасини бойитишда давом этаверадилар. XIX аср бошларида вайрон бўлган биноларни қайта тиклаш ва янги саройлар, миноралар, мадрасалар қуриш ишлари авж олдирилади. Бироқ қурилган иморатларнинг меъморий андазалари мавжуд иншоотларнинг такрори бўлиб қолди. Меҳнаткаш омма эса ўзаро урушларнинг барча оғирликлари ва вайрон бўлганларни қайта тиклашнинг қийинчиликларини кўтаришга мажбур бўлиб қолаверди.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиёдаги учта хонликнинг чегараларини харитадан кўрсатинг.
2. Хонликларнинг иктисодий ривожланиши ҳақида сўзланг.
3. Ўрта Осиё халқларининг Россия давлати билан олиб борган асосий савдо йўллари харитадан кўрсатинг. Савдо ишлари қандай олиб борилади?
4. XVIII аср охири — XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқлари маданияти ҳақида ҳикоя тузинг.

Т а р и х н и н г ж о н л и с а д о л а р и

ҲУЖЖАТ

Николай Муравьёвнинг (1819—1820) Ўрта Осиёга саёҳати

1819—1820 йилларда Кавказдаги бош кўмондон генерал Ермоловнинг топшириғига биноан капитан Н. Н. Муравьёв Хивага келди. Бу ерда у издоши Бекевич Черкасли (у қамоққа олинган эди) кунига тушиши мумкин эди, бироқ пировардида Муравьёв хон томонидан қабул қилинади ва Хива элчилари ҳамроҳлигида Кавказга қайтиб боради.

Хиваликлар савдоси

...Урганчдан хиваликлар туяда олти-етти кун йўл юриб, Бухорогача етиб борадилар. Бироқ ушбу қуруқ чўлу саҳродан ташқари товар-мол олиб келгани Бухорога Амударё орқали ҳам борадилар. Улар катта-катта соллар ясайдилар. Солларнинг ҳар бири элликта-

гача отни кўтарар эди. Соллар йўғон-йўғон тўсинлардан ясаиб, унга руль ҳам ўрнатиладди.

Айтилган молларни хиваликлар Бухоро ва бошқа жойлардан олиб келар, унинг катта қисмини Россияга олиб борар эдилар. Улар молларни нақд пулга сотишдан ташқари юпқа инглиз бўзига, баркутга, игна, тиг, пичок, ойна, нафис қоғоз, мис, қўрғошин ва чўян идишларга айирбошлардилар. Одатда, улар молларини Манғишлоқ орқали Астраханга ўтказиб, ёки тўғри қирғиз чўлидан Оренбургга олиб бориб, Россия билан савдо-сотикни юргизар эдилар. Шундай ҳоллар ҳам бўлардики, Хива савдогарлари Астраханга келишлари биланоқ сара молларини олардиларда, Макарьевск ярмаркасига ва ҳатто Москвага қараб йўл олардилар...».

ҲУЖЖАТ

Бухорода анъанавий тиббиёт (Э. Эверсман маълумоти бўйича) ~~_____~~ (1820)

1820 йилда Бухорога йўл олган элчилар таркибига табиатшунос Э. Эверсман ҳам киритилган эди. У Германия дорилфунунида уқитган бўлиб, тиббиёт фанлари доктори унвонини Дерпт дорилфунунида олганди. 1823 йилда «Оренбургдан Бухорога саёҳат» китобини нашр эттиради. Унда XIX аср бошларидаги Бухоро тарихи бўйича турли-туман маълумотлар жамланган.

«Бухорода табиблар бармоқ билан санарли, дори-дармонлар ундан ҳам кам. Қарийб ҳар бир хат таниган одам китоб ўқий олгани учун ҳам ўзига яраша табиб ҳисобланган. Бу ердаги табиблар амалда қўллайдиган ва барча касалликларни даволашга ҳаракат қиладиган тузилма Браун тузилмасига ўхшаб кетади: касалларни иссиқ ва совуққа ажратадилар, дори-дармонлар ва таомларни ҳам. Уларнинг хузурига беморлар келганда энг аввало касаллик сифатини — совуқми, иссиқми, шуни аниқлайдилар. Агар иссиқ бўлса, совуқ дори ёзиб беришади, совуқ бўлса иссиқ дори. Шундай қилиб, улар парҳез белгилайдилар ва бунга катта аҳамият берадилар. Уларнинг китобидаги барча шифобахш дори ва таомлар ё иссиқ, ё совуқ деб белгилаб қўйилган. Ҳатто шу даражадаки, дей-

лик, узумнинг мағзи — совук, уруғи эса, аксинча, ис-
сиқ. Фақат нонгина на унисига, на бунисига киради.
Бундан ташқари, иссиқ ва совуқнинг турли даража-
лари ҳам фарқланади, масалан, ўта иссиқ, ўта совук,
қарийб бефарқ ва ҳоказо. Табибнинг ўзи дори тар-
қатмайди, беморлар унинг олдига келиб, касали си-
фати аниқланса, масалан, иссиқ дейилса, у бир пар-
ча қоғозга совуқ дорилардан ёзиб беради; бемор шу
бир парча қоғозга бир танга тўлайди-да, уни кўтариб
бўёқчилик дўконига олиб боради ва ёзилган дори-
лардан сотиб олади. Агар бу дори кор қилмаса, бош-
қасидан олади ва ҳоказо».

(«Ўзбекистон тарихи манбаларда» китобидан. Ту-
зувчи Лунин В. В.)

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия этамиз:

1. Березиков Е. Қизил Бухоро. Тошкент, 1988.
2. Иванов П. Ўрта Осиё тарихидан лавҳалар (XVI аср ўрта-
лари — XIX аср). М., 1958.
3. Икромов К. Яёв капитан. Тошкент, 1980.
4. Исҳоқов Ф. Ўтмиш — муаррих нигоҳида. Тошкент, 1990.
5. ~~Ўзбекистон тарихи~~ манбаларда. Тузувчи Лунин В. В. Тош-
кент, 1988.
6. Мирмуҳсин. Тунги чақмоқлар. Тошкент, 1966.

Ўрта Осиё

1815 йил — Тошкент ва Туркистоннинг Кўзон халқига қўшб-оғаниши.
 1865 йил — чор қўшвларининг Тошкентга босиб олиши.
 1867 йил — Тошкент генерал-губернаторлиги ва Туркистон харбий округи қизил ташкил этилиши.
 1876 йил — Қўқон хонлигининг тутатилмаси ва Туркистон генерал-губернаторлиги Фаргона вилоятининг ташкил этилиши.
 1905 йил — Туркистонда социал-демократик сўёсий мухожирларнинг пайдо бўлиши.
 1880—1899 йиллар — Ўрта Осиёда биринчи темир йўл қурилиши.

Россия

1803—1807 йиллар — рус денгизчилари Лисянский ва Крузенштернларнинг ер юзи бўйлаб саёхати.
 1805—1807 йиллар — Россиянинг Франция билан уруши.
 1812 йил — Россия таркибида Польша давлатининг ташкил этилиши.
 1825 йил 14 декабрь — декабристлар қўзғолони.
 XIX асрнинг 30—40-йиллари — Россияда sanoat тўнтарлиши.
 1834—1859 йиллар — Шомил раҳбарлиги остида тоғлиқларнинг мустақиллик учун кураши.
 1837 йил — биринчи темир йўлнинг очилиши.
 1861 йил — крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши.
 1871 йил — Д. И. Менделеевнинг кимёвий унсурлар даврий жаadwalининг яратилиши.
 1895 йил — В. И. Лениннинг «Ишчилар синфиди озод қилиш учун кураш уюшмаси»ни ташкил қилиши.
 1898 йил — РСДРПнинг I қурултоғи.

Европа ва бошқа қитъалар

1804 йил — Наполеоннинг Франция шахшоҳи деб эълон қилиниши.
 1811 йил — машиналар қушандаси — луддистларнинг оммавий ҳаракати.
 1815 йил 18 июль — Ватерлоо яқинидаги жаңг.
 1834 йил — АҚШнинг барча қамоқхоналарида қулдорлиқнинг бекор қилиниши.
 1861—1865 йиллар — АҚШда фуқаролар уруши.
 1864 йил — I Байналмилалга асос солиниши.
 1871 йил 28 март — Париж Коммунасининг эълон қилиниши.
 1886 йил — I майнинг биринчи марта байрам қилиниши.

IX БОБ. ЧОР РОССИЯСИНИНГ ЎРТА ОСИЁНИ БОСИБ ОЛИШИ

22-§. Чор Россиясининг босқинчилик юришлари ва Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши

Ўрта Осийга чоризм хуру-
жининг иқтисодий ва сиёсий
баҳоналари

Чор Россиясининг мустам-
лакачилик сиёсатида жа-
вобгарликни рус халқи
зиммасига юклаш асло
мумкин эмас. Барча жавобгарлик ўша давр ҳукмрон
доиралари ва рус чоризми буйруқларини сўзсиз адо
этувчи арбоблар зиммасига юкланади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осий ҳудудида
хонликлар ўртасидаги тўхтовсиз урушлар ҳар бир
хонликнинг ўзида доимий ички низоларга, ваҳшиёна
талон-торожларга, вайронагарчиликларга олиб кел-
ди, мамлакат хўжалик ва маданий ҳаётини қаттиқ
майиб қилди, Ўрта Осийнинг рус чоризми томонидан
босиб олиншини осонлаштирди. XIX аср ўрталари-
дан Россияда сармоядорликнинг ўсиши чор ҳукума-
тининг Ўрта Осийга ёриб киришига туртки берди.
Сармоядорлик саноатининг ўсиши янги бозор савдо-
сига ва хом ашё манбаларига бўлган талабнинг кун-
дан-кун ошиб боришига имкон туғдирди.

Бундан ташқари Россиянинг Ўрта Осийни босиб
олиши сабабларидан бири — Америка Шимоли ва Жа-
нубидаги фуқаролар уруши (1861—1865) муносаба-
ти билан Америка пахтасининг Европага келтирили-
шининг тўхтаб қолганлигидир. Пахта етишмовчилиги
натijasида тўқимачилик соҳасида инқироз юз бер-
ди, хом ашёнинг янги манбаларини қидириб топиш
зарур эди. Бу вақтга келиб Ўрта Осийда ташқи сиё-
сий вазият кескинлашганди. Шунингдек, Россиянинг
Қрим урушида мағлубиятга учраши ва Англиянинг
Ўрта Осий ерларини босиб олишга ошқора тайёрла-
ниши — буларнинг барчаси чор Россиясининг Ўрта
Осийга ҳужумини тезлаштирди. Хулоса қилиб айт-
ганда, чор Россиясининг Ўрта Осийни босиб олиш-
дан асосий мақсади шунда эдики, буюк сармоядор
Россияни вужудга келтириш, Россиянинг энди юзага

келаётган рус буржуаси ва дворян-помешчикларининг манфаатларини қондириш эди.

Чор Россиясининг
босқинчилик юришлари

XVI асрнинг иккинчи яр-
мида Россия давлатининг
хукмдорлари Астрахань,

Қозон, Сибирь ва Қрим хонликларини босиб олгач, Ўрта Осиё ва Қозоғистон чегараларига жуда яқин қолган эди. Қозоғистон ерларининг ичкарасига аста-секин кириб келиши натижасида XVIII асрнинг биринчи ярмидаёқ унинг ерларининг катта қисми Россияга бўйсундирилган эди. Россия эндиликда Ўрта Осиё ерларига кўз олайтира бошлаганди. Масалан, Пётр I хукмронлиги даврида (1717 йилда) ўзбек хонликларини босиб олиш учун яхши қуролланган ҳарбий кўшилма ташкил этилганди, бироқ уларнинг Ўрта Осиёни босиб олишдаги ҳаракати зое кетди.

1839 йилда Оренбург генерал-губернатори Перовский раҳбарлиги остида Хивани босиб олиш учун уринишлар бўлди, бироқ йўлнинг оғирлигидан улар изларига қайтишга мажбур бўлдилар (солдатлар саҳро, қум бўрони, сувсизликка кўникамаган эдилар).

1847 йилда рус кўшинлари Сирдарёнинг куйи қисмини эгаллаб олдилар ва Орол қалъасини кўрдилар. 1852 йилда чор кўшинлари Кўкон хонлигининг Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) ҳарбий қалъасини эгаллашга уриниб кўрдилар, бироқ қалъа ҳимоячилари уни сақлаб қолдилар. Келаси йили генерал Перовский кўмондонлиги остида икки минг солдатлик кўшин қалъани қуршаб олади. Қалъа қамали йигирма кун давом этади ва у охир-оқибатда душманлар томонидан босиб олиниб, номи ҳам «Перовский форти» деб ўзгартирилади. Ўша 1853 йилнинг ўзида Қазали дарёсининг куйилиш жойи яқинида 1-сонли форт деган бошқа қалъа қад кўтаради. Сирдарё истехком чизиги ана шу тарика юзага келади. Бир вақтнинг ўзида чор кўшинлари Семипалатинск шаҳридан силжиб кела бошлайдилар. 1850 — 1851 йилларда бутун Или дарёси ортидаги ўлка босиб олинади ва 1854 йилда Олмаота кишлоғи яқинида Верний истехкоми қурилади. Сибирь истехком чизиги ана шу тарика бунёд топади.

1860 йилда Пишпак (ҳозирги Қирғизистондаги шаҳар) да чор кўшинлари билан тўқнашув содир бўлади.

Шаҳарга 954 та снаряд ташланади, жангда чор армиясининг ўн уч мингга яқин солдати иштирок этади. Шаҳар ҳимоячиларининг қаттиқ туриб кўрсатган қаршиликларини синдириб, чор кўшинлари шаҳарни қўлга оладилар. Кўқон хонлигининг Олмаота, Туркистон каби бошқа қалъалари ҳам 1864 йилда ана шу тариқа босиб олинади. Кўқонликларнинг қаршиликларига қарамай, 1864 йилда полковник Черняев кўшинлари Чимкент шаҳрини забт этишади. Бу ғалаба душманга Сирдарё ва Сибирь истеҳком физикларини туташтиришда имкон беради. Бунга кўшимча тарзда Сирдарёда Янгиқўқон деб аталган яна бир истеҳком чизиги вужудга келтирилади.

1865 йилда Сирдарё ва Янгиқўқон истеҳком чизикларида Оренбург генерал-губернаторига бўйсунувчи Туркистон вилояти ташкил этилади ва унинг генерал-губернатори этиб М. С. Черняев тайинланади. У Тошкент шаҳрини босиб олиш ҳамда уни Туркистон вилоятига кўшишни мақсад қилиб қўйган эди.

Тошкент шаҳрининг олинishi.
Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши

1864 йилнинг кузида Черняев Тошкентни босиб олиш учун биринчи марта уриниб кўрди, бироқ бунга муваффақ бўла олмади. 1865 йилнинг баҳорида у аввал Чирчиқ дарёси қирғоғида жойлашган ва шаҳарни ичимлик суви билан таъминлаб турган Ниёзбек қалъасини босиб олди. Черняев Анҳорга оқиб келувчи сувни тўхтатиб қўйишга фармон берди, шаҳарга нон келтирувчи йўлларни тўсиб қўйди. Тошкент қамалда қолади. Черняев шаҳарни ўз ихтиёри билан таслим бўлади деб ўйлаганди, бироқ тошкентликлар ёрдам сўраб Кўқон хонига мурожаат қилдилар. Кўқон хонлигининг ҳақиқий ҳукмдори бу вақтда Алимкул эди. Алимкул Тошкентга яқинлашгач, ўз кучларини шаҳар ташқарисида қолдиради. 1865 йил 9 майда биринчи жанг бўлади. Жангни ўз кўзи билан кўрганлардан бири шундай деб ёзган эди: «Жанг чунонам қизиб кетдики, тупроқ осмонга сапчирди, осмонни бутунлай чанг-тўзон қоплаб олганидан одамларни, қуролларни бир-биридан ажратиб бўлмасди, тўпларнинг гумбуридан қулоқлар чиппа битиб қолганди...»

Жангда Алимкул ҳалок бўлганидан кейин унинг кўшини Тошкентдан кетади. Тошкентликлар энди ёр-

дам сўраб Бухоро амирига мурожаат қиладилар. Черняев амир кўшинлари йўлини тўсиб қўяди ва 14 май кuni кечаси шаҳарни ишғол этади. 15 ва 16 май кунлари жанг Тошкент кўчаларида давом этади. 17 майда Тошкент зодагонлари шаҳарнинг таслим бўлиши ҳақида музокараларни бошлаб юборадилар. Черняев Тошкентнинг «фахрли шахслари»дан шаҳарнинг гўё «ўз ихтиёри билан» таслим бўлгани ҳақидаги хужжатга қўл қўйдириб олишга муваффақ бўлади.

~~Октябрь ойида Хўжанд, Ҳратепа, Жиззах, Янгиқўрғон қалъаси қўлга олинади.~~ Босиб олинган худудларни бошқариш тобора қийинлашиб боради. Александр I бу ерларда Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил этилишига ва маркази Тошкент шаҳри бўлишига эришади. 1867 йилда чоризм томонидан кочок чўлларида, Қўқон ва Бухоро хонликларида босиб олинган барча жойларда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилади. Биринчи генерал-губернатор бўлиб К. П. Кауфман тайинланади. Генерал-губернаторлик даставвал икки вилоятга бўлинади: маркази Тошкент бўлган Сирдарёга ва маркази Верний шаҳри бўлган Еттисувга. Генерал-губернаторлик билан бирга Туркистон ҳарбий округи ҳам тузилади, Унга чекланмаган тарзда ҳуқуқ ва ваколатлар берилди. Унга ҳатто кўшни хонликлар билан ҳарбий ва сиёсий ҳаракатлар олиб бориш ҳуқуқи ҳам берилган эди. Кауфман Қўқон хони билан шартнома тузиб, Бухорони забт этишга тайёрланади.

Бухоро ва Хива хонликлари 1868 йилнинг бошларида устидан шоҳ вассаллигининг ўрнатилиши **Кауфман Бухоро амирлигига қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади.**

Бухоро амири Саид Музаффар Кауфманнинг Бухоро амирлигининг Россия империяси таркибидаги вассал хонлиги ҳолатига ўтиши ҳақидаги таклифини қабул қилмайди.

1868 йил 1 майда рус кўшинлари амир ўз кўшинларини тўплаб турган Чўпонота тепалигида хужумни бошлаб юборадилар. Бу хужум Самарқанднинг тақдирини ҳал қилиши лозим эди. Чор аскарлари Зарафшонни кечиб ўтишади-да, хужумга ташланадилар. Бухоро сарбозлари ва отлик аскарлари амирнинг жанг

майдонини ташлаб қочаётганини кўриб, қуролларини ташлаганларича улар ҳам қочишга тушиб кетишади. Амир кўшини тор-мор этилади. Амирнинг кўрқоклигидан газабланган Бухоро аҳолиси оёққа туради ва амирни урушни давом эттиришга даъват қилади. Амир урушни давом эттиришга мажбур бўлади. Бу орада Самарқандни эгаллаб олган Кауфман Бухорони забт этгани йўлга тушади.

1868 йилда Зирабулоқ тепаликларида бўлган жангда Бухоро амирининг кўшинлари янчиб ташланади. 1868 йил 23 июлда Бухоро билан Россия ўртасида сулҳ тузилади, унга кўра Зирабулоқдан тортиб Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Самарқанд, Каттакўрғонгача бўлган босиб олинган жойлар Россияга қўшиб олинади ва Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Зарафшон округини ташкил этади. Бундан ташқари амир 500 минг сўм миқдорда ҳарбий товон тўлаши лозим эди. 1873 йилда кўшимча шартнома тузилади, унга кўра амирнинг мустақил равишда ташки сиёсат олиб бориши тақиқланади.

1873 йили Кауфман Хива хонлигига қарши юриш бошлайди. Хивага қилинадиган ҳужум режага кўра уч томондан — Тошкент, Оренбург ва Кавказ (Красноводск орқали) томонидан бошланиши керак эди. 1873 йилда чор кўшинлари Хивани эгаллайди. 12 августдаги битимга мувофиқ, Хива хонлиги ҳам чор Россиясининг вассалига айланади, Амударёнинг ўнг соҳили Россияга ўтиб қолади, бу ҳудудларда Туркистон генерал-губернаторлигининг Амударё бўлими ташкил этилади.

1873 — 1876 йиллардаги халқ кўзғолонлари ва Кўқон хонлигининг тугатилиши

Кўқон хонлигидаги меҳнаткашларнинг аҳволи ниҳоятда оғир эди. Солиқ ва турли-туман ўлпонларнинг кескин тарзда оширилиши XIX асрнинг 70-йилларида хон ҳокимиятининг жабр-зулмига қарши халқ оммасини очикдан-очик оёққа туришга мажбур этди. 1873 йилда Наманган вилоятида йирик халқ кўзғолони бошланди. Уни ҳаракатга келтирувчи асосий кучлар деҳқонлар оммаси, хунармандлар ва савдогарлар эди. Айрим ноҳияларда мусулмон руҳонийлар ўз имтиёзларини ошириш учун кўзғолондан фойдаланиб қолмоқчи бўлган олий табақа вакиллари ҳам кўзғолонга бош қўшдилар. Кўзғолонга Пўлат-

хон номи билан машхур бўлган Исҳоқ Мулла Ҳасан ўгли бошчилик қилади.

1873 йилда кўзғолончилар Аблиқ қишлоғи ёнида бек қўшинларининг бирлашган кучларини янчиб ташлайдилар. Бу муваффақият кўзғолон чегараларининг кенгайишига олиб келди — Чотқол, Қоратегин ўзбеклари, тожиклар ва кўчманчи қирғизлар кўзғолончиларга келиб қўшилдилар. 1874 йилда кўзғолончиларнинг Худоёрхон жазо отряди билан яна бир тўқнашуви бўлиб ўтди. Албатта, хоннинг махсус ўқитилган ва пухта қуролланган қўшинларига бас келиш қийин эди. Пўлатхон янги ҳужум учун куч тўплагани Чотқол тоғларига чекинишга мажбур бўлади.

1875 йилнинг баҳорида кўзғолон бирданига ўз йўналишини ўзгартиради. Бунга сабаб шуки, унда йирик Кўкон бойлари, бой-зодагонлар ва мусулмон руҳонийларнинг пешволари ҳам фаол иштирок этмоқда эди. Кўзғолонга ҳам уларнинг ўзлари бошчилик қилишади. Уларнинг асосий мақсадлари ҳокимиятни қўлга олиш эди. Ҳаёти хавф остида қолганидан чўчиган Худоёрхон чор ҳокимияти ҳимояси остида қочиб қолади. Худоёрхоннинг ўгли Насриддинбек Кўкон хони деб эълон қилинади.

Насриддинбек ҳамкорлик қилишни таклиф этиб, Кауфманга хат билан мурожаат қилади. Унинг асосий мақсади кўзғолонни тинчйтиш ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш эди.* 1875 йил 25 сентябрда у кўзғолончилардан яширинча Кауфман билан шартнома тузади, унга кўра у ўзини Россияга тобе деб тан олади, катта товон тўлашга ваъда беради ва хонлик бир қисмининг Россияга қўшилишига розилик билдиради. Бу эса кўзғолон кўтарган халқнинг ғазабини ўт олдиради ва улар қуролларини Насриддинбек ва унинг теварагидаги бойларга қарши қаратадилар. Шунинг билан кўзғолоннинг учинчи даври бошланади. Кўзғолончилар Кўконни, Марғилонни ва кўпгина қишлоқларни эгаллайдилар. Улар ҳамма жойда ўзлари ёмон кўрган ҳокимлардан қасос оладилар ва уларнинг ўрнига ўзларининг одамларини қўядилар. Кўзғолон шунчалик кенг ёйилиб кетадики, Кауфман ёрдам сўраб Александр II га мурожаат қилишга мажбур бўлади. 1876 йил 12 февралда подшо фармони чиқарилиб, унга кўра Кўкон хонлиги Фарғона вилояти сифатида Туркистон ўлкаси таркибига киритилади.

70-йилларнинг охири — 80-йилларнинг бошида чор ҳукумати Каспийорти (Туркменистон)да фаол ҳарбий ҳаракатларини бошлаб юборади. Туркманлар рус кўшишларига қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. 1877 йилда катта қийинчиликлар билан Қизил Арват олинади. Генерал Лазерев бошчилигидаги армия Гуктепа кўрғонини олишда 200 кишидан ажралади. Кўрғон химоячилари қаҳрамонларча қаршилик кўрсатадилар. Лекин улар кучлари етмай қолгач, кўпгина талафотлардан сўнг 1881 йилда таслим бўлишга мажбур бўладилар. 1884 йилда эса Ашхабод шаҳри ишғол қилиб олинади. Босиб олинган ҳудудларда Каспийорти вилояти ташкил топади. 80-йилларнинг ўрталарига келиб Каспийорти ҳам Россия ери бўлиб қолади. Шундай қилиб, рус чоризмининг Ўрта Осиё халқларини босиб олиш ва буйсундириш учун 30 йилдан ортиқроқ вақт сарфлашига тўғри келди.

Савол ва топшириқлар

1. Рус чоризмининг Ўрта Осиёни босиб олишига нималар сабаб бўлганлигини айтиб беринг.
2. Тошкентнинг олинishi ва Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши ҳақида ҳикоя тузинг.
3. Бухоро ва Хива хонликлари устидан шоҳ вассаллиги қандай қилиб ва қачон ўрнатилди?
4. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё ҳудудида қандай ўзгаришлар содир бўлганини харита бўйича белгиланг.
5. 1873—1876 йилларда Кўкон хонлигида бўлган турли босқичдаги кўзғолоннинг сабаб ва мақсадларини айтиб беринг. Нима учун кўзғолончилар мағлубиятга учрадилар?
6. Ўрта Осиёнинг босиб олинishi ва Россияга қўшилиши мавзудида ҳикоя режасини тузинг.

23-§. Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинishiнинг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари

Ўрта Осиёга сармоядорликнинг ilk бор кириб келиши

Чор ҳукумати савдо-саноат буржуазияси Ўрта Осиёни ўсиб келаётган

сармоядорлик саноати учун молини ўтказадиган бозорга айлантиришга ва бу ўлкадан хом ашё манбаи сифатида иложи борича кўпроқ фойдаланишга зўр бериб ҳаракат қилар эди. Бунинг натижасида Ўрта Осиё Россия билан иқтисодий муносабатлар туфайли анча илғор, сармоядорлик ишлаб чиқариш доирасига жалб этилган эди. Ер эгаллигига нисбатан анча янги

тараққийпарвар сармоядорлик ишлаб чиқариш муносабатлари ривожлана бошлади.

Сармоядорлик ишлаб чиқариш муносабатларининг кириб келиши саноат янги соҳаларининг юзага келишига, темир йўл қурилишига, савдо-сотикнинг ривожланишига, пахтачиликнинг анча юксалишига олиб келди. 80-йиллар ўрталарида Каспийорти темир йўли қурилиши бошлаб юборилди. 1903 йилдан Тошкент — Оренбург темир йўли қурила бошланди. 1912—1916 йилларда Фарғона, Бухоро ва Етгисув темир йўллари ётқизилди. Темир йўл тармоқларининг ўсиши Ўрта Осиё иқтисодиётига сармоядорликнинг кириб келишини тезлаштирди. Ишлаб чиқаришнинг пахта тозалаш, жувозкашлик, теричилик, шаробпазлик, ун тортиш корхоналари сингари соҳалари вужудга келди. Гарчи жуда секинлик билан бўлса-да, тоғ-кон саноати ҳам ривожлана бошлади. Шу аснодан эътиборан пахтачилик билан боғлиқ саноат корхоналари етакчи аҳамият касб эта борди.

Саноатнинг юзага келиши ва ўсиши билан маҳаллий-миллий буржуазия ва пролетариат пайдо бўла бошлади. Бироқ XIX асрнинг иккинчи ярмида саноат пролетариати кадрлари ҳали мутлақо етарли эмас эди. Маҳаллий ишчилар синфининг дастлабки кадрлари қисмати шўр деҳқон-йўқсиллардан иборат эди. Фабрика рақобатига бардош бера олмаган хонавайрон хунармандлар ҳам ёлланма ишчилар таркибига келиб қўшилмоқда эдилар. Бироқ ер эгаллиги муносабатлари аввалгидек ўзининг ҳукмронлик хусусиятини ҳамон сақлаб қолмоқда эди. Чор ҳукумати Ўрта Осиёда унинг хуудларидан хом ашё манбаи ва ўз молини ўтказиш бозори сифатида фойдаланган ҳолда саноат ривожланишига ҳар тарафлама тўсқинлик қилиб келди.

Қишлоқ хўжалиги ва чоризмининг аграр сиёсати

Чор Россияси ва Ўрта Осиёнинг аграр сиёсати қишлоқ хўжалигини унинг

ривожланаётган саноати эҳтиёжларига мослаштиришга қаратилган эди. Чор ҳукуматининг фикрига кўра, Ўрта Осиё мустамлакачи давлатнинг аграр хом ашё манбаига айланиши лозим эди.

Рус саноатчилари Ўрта Осиёда америкача плантациялар тусидаги хўжаликлар яратишга ҳаракат қилган эдилар. Бироқ плантацияларда арзимаган

маош олувчи мардикор ишчиларда, мардикор деҳконлардан фарқли ўлароқ, ишлаб чиқариш унумдорлигини оширадиган рағбатлантирувчи омил йўқ эди. Шунда саноатчилар маҳаллий пахтафурушларнинг хизматидан фойдалана бошладилар.

Пахтачиликнинг ривожланиши товар деҳқончиликнинг ривожланишини билдиради, у товар-пул маъносини касб этар эди (яъни махсус сотишга мўлжалланган ишлаб чиқариш маҳсулоти ҳисобланарди), бинобарин, қишлоқ хўжалигида сармоядорлик муносабатларининг юзага келиш жараёни ҳам содир бўлмоқда эди. Қишлоқ ва овулларда синфий тафовут ўсган, ерсиз хўжаликлар миқдори ортган, йирик деҳқон-бойлар сони кўпайган эди. Судхўрлик сармояси деҳқон хўжалигининг биринчи икки қилишига йўл қўймай, талагани-талаган эди.

XIX аср охирига келиб қишлоқ ва овуллардаги қашшоқлик 60—80% ни ташкил этар эди. Шундай қилиб, сармоядорлик муносабатларининг ўлка қишлоқ хўжалигига татбиқ этилиши меҳнаткашлар оммаси учун бошга битган бало бўлган эди, уларни баттар қашшоқлик гирдобига тортиб, ҳаддан ташқари эзиб юборганди. Бирок, барибир ҳам бу тараққиёт эди: ер эгаллиги хўжалигининг эскирган, тургун, ўзинг учун ўл етимлик тартиби емирилиб, ишлаб чиқаришнинг янада тараққийпарварроқ усули бўлмиш сармоядорлик сари олға қадам қўйилган эди.

Рус чоризмининг Ўрта Осиё халқларига нисбатан ижтимоий ва миллий жабр-зулмини кучайтириши

Ўрта Осиёнинг бир-бирига қўшилган вилоятлари Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига кирган ва Сирдарё, Фарғона,

Самарқанд, Каспийорти ва Еттисув вилоятларига бўлинган эди. Бундан ташқари мутлақо яккалаштириб қўйилган Бухоро ва Хива вассал хонликлари сақлаб қолинганди. Бу тариқа бўлиниш натижасида Ўрта Осиё ерлари ва халқлари майда-майда бўлақларга парчалаб ташланган ва истаганча қул қилиб эзиш учун қулай ҳолатга келтириб қўйилганди.

Ўлка генерал-губернатори ва вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари шафқатсиз мустамлакачилик тузуми ўрнатган эдилар. Роҳат-фароғатда яшаш ва осонгина бойлик орттириш мақсадида рус амалдорлари мўр-малахдай бостириб кела бошладилар.

Амалдорлар, дворянлар, руҳонийлар ва мустамлакага айланаётган ерга янги-янги фойда орттириш ниятида юлқиниб келган кулоқлар табақасининг бир қисми Россия самодержавиеси мустамлакачи тузумининг асосий кучи ҳисобланарди. Бошқача қилиб айтганда, XIX аср охирларида Ўрта Осиё худудларига кўчиб келган рус аҳолисининг кўпчилиги рус жамиятининг ўзига тўқ қатламига мансуб бўлиб, ўзларининг нечоғли мустабид эканликларини улар бу ерда ўн чандон намоён этдилар. Бу ҳарбий-мансабдорлик тузumi маҳаллий аҳолини ҳеч бир андиша ёки ибo қилмасдан итдек талар ва хўрлар эди. Порахўрлик айниқса очик-ошкор авжга минганди; қонунсизлик, зўравонлик, товламачилик ва жаҳон кўзи олдида талон-торож қилиш одатдаги ҳолга айланганди. Энг кичик амалдордан тортиб «энг» Кауфмангача шундай разилликларни касб қилиб олишганди.

Буюк рус ҳажвчиси Салтиков-Шчедрин киноя билан «жаноб тошкентликлар» деб атаган ҳарбий-мансабдорлик табақаси маҳаллий аҳолини она ерларидан ҳайдар, бу ерларни ўзлари эгаллаб олар ва кейин энг оғир шартлар эвазига деҳқонларга ижарага берар эдилар. Шундай қилиб, Ўрта Осиё меҳнатқаш оммаси икки тарафлама жабр-зулмга гирифтoр бўлган эди: бир томондан, рус чоризмининг мустамлакачилик жабр-зулми ҳаддан ошган бўлса, иккинчи томондан, маҳаллий ер эгаларининг мустабидликлари ҳамон сақланиб қолган эди. Бунга жавобан халқ оммаси бир неча марта бош кўтариб чиқди. 1885 йилда Фарғонада ва 1892 йилда Тошкентда йирик халқ ҳаракатлари бўлиб ўтади, лекин иккала кўзғолон ҳам шафқатсизларча бостирилади.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта асрлар тарихидан сармоядорлик тараққиётининг қайси хусусиятлари сизга маълум?
2. Нима учун Россия Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин Ўрта Осиё халқларига нисбатан ижтимоий ва миллий жабр-зулмларни кучайтирди?
3. Ўрта Осиё халқларининг чор Россияси босиб олгунга қадар ва босиб олгандан кейинги аҳолини таққосланг. Нима учун Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi тараққийпарвар аҳамият касб этди? Бунинг салбий оқибатларини ҳам сананг.

24-§. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари маданияти

Чоризмнинг маданият соҳаси- Туркистон халқлари мада-
даги тескарича сиёсати нияти жуда қадимий ва
юксак даражада ривож-
ланган бўлиб, кўп минг йиллик тараққиёт жараёнини
бошдан кечирган. Бироқ бир неча юз йил мобайнида
юзгага келган тарихий шарт-шароитлар, ишлаб чиқа-
рувчи кучлар ва маданият ривожланиш суръатининг
сусайиши уларнинг ер эгаллиги мунсабатлари доира-
сидан воз кечишига имкон бермаган эди. Рус хукума-
ти ҳам аҳоли турмушининг анъанавий шаклини ўз-
гартиришдан манфаатдор эмасди. Чунки урушлар,
мухтожликдан боши чиқмаган халқни бошқариш
осон бўлар эди. Чоризм халқнинг ўқиб, кўзи очили-
шидан кўрқар, шунинг учун мусулмон руҳонийлари
ёрдамида ўлкада жаҳолат ва мутаассибликни сақлаб
қолишга ҳаракат қиларди.

Ўрта Осиё халқларининг рус ва Россиянинг бош-
қа халқлари билан мустақкам алоқалар ўрнатиши
жуда қатта аҳамият касб этувчи воқеа бўлди. Маҳал-
лий аҳоли Россиядан кўчиб келган хунарманд ва деҳ-
қонлардан меҳнат қилиш усуллари ва савияларини
ўрганар, саноат ишлаб чиқариш ва кишлоқ хўжали-
гининг янги техникасини ўзлаштирар эди. Чор хуку-
мати ва рус буржуазиясининг раъйига қарамасдан
Ўрта Осиё халқлари Россия аҳолиси маданиятига
эришиш имкониятига эга бўлдилар.

Халқ таълими тизимида сезиларли ўзгариш-
лар содир бўлди. Эски ўқув юртлари билан бир қа-
торда рус-тузем мактаблари фаолият кўрсата бошла-
ди, бу эса маҳаллий аҳоли орасида рус тили ва рус
маданиятининг ёйилишига имкон туғдирди.

Типография ва литографиянинг пайдо бўлиши
Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётида муҳим во-
қеа бўлди. Йирик шаҳарларда аввал рус тилида,
сўнгра маҳаллий тилларда рўзномалар, ойномалар,
китоблар чоп этила бошлади.

XIX асрнинг 80-йилларида А. С. Пушкин ва
И. А. Крылов асарларидан айрим намуналар илк бор
ўзбек тилига таржима қилинди. 1880 йилда Тошкент-
да биринчи марта жамоат кутубхонаси очилди 1870
йилда фалакпунослик расадхонаси ва кимёгарлик

тажрибагоҳига асос солинди. Рус олимлари қатор илмий жамиятлар туздилар, тарихий, археологик музейлар, наботот боғи очилди, шифохоналар қурилди, чечак ва бошқа касалликларга қарши эмлаш йўлга қўйилди.

Халқлар ҳаётида ҳам маълум силжишлар рўй берди. Кенг омма орасида қадимийчилик (традиционалчилик) ва жади́дчилик тус ола бошлади. Туркистон буржуазияси орасида жади́длик ҳаракати кенг тарқалди (жади́д—арабча сўз бўлиб, янги усул деган маънони билдиради). Жади́длар янги усулдаги мактаблар тузиш дастурини олға сурдилар, бу мактабларда асосан туркий тил, адабиёт ва дунёвий фанлар асосий фанлар ҳисобланарди.

Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Чоржўй, Термизда жади́длар бирлашмаси ташкил қилинди. Тошкент, Бухоро ва Самарқандда улар рўзномалар ҳам чиқара бошладилар. Жади́длар халқни маърифатга чақирдилар. М. Бехбудий, А. Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, А. Қодирийлар бу борада фаоллик кўрсатдилар.

1867 йилда Туркистон ҳарбий-ершўнослик бўлимига асос солиниб, улканинг ер усти тузилишини суратга олиш бўйича катта ишлар қилинди. Бу бўлим олимлари томонидан Ўрта Осиёнинг биринчи бош харитаси тузилган эди.

Улка табиий бойликларини ўрганиш ишига рус олимлари анча ҳисса қўшдилар. Масалан, 1870 йилда табиат, антрология ва этнография ҳаваскорлари рус жамиятининг Туркистон бўлими очилди. Н. А. Северцов, И. В. Мушкетов, А. П. Федченко, В. Ф. Ошанин сингари машҳур олимлар бу жамият аъзолари эдилар.

Ўрта Осиё худудлари ва табиий бойликларини ўрганишга 1864 — 1882 йилларда Санкт-Петербург Фанлар академиясини бошқарган рус жўғрофи Ф. П. Литко ўлмас ҳисса қўшди. У 1873 йилда Ўзбекистонда биринчи илмий муассаса — Тошкент фалакшўнослик ва табиатшўнослик расадхонаси ташкил этилишига катта таъсир кўрсатди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида П. П. Семёнов Тянь-Шанский Тянь-Шань тоғ тизмалари катта қисмининг таркиби ва тузилиши ҳақида дастлабки қимматли маълумотларни чоп эттирди. Унинг хизматлари ша-рафига Иссиқкўл соҳилида биринчи ҳайкал ўрнатил-

ган. У от жilовидан тутганча нигоҳларини кўл устидаги тоғ чўққиларига тикиб турибди.

А. П. Федченко Фарғона водийсининг ўсимлик дунёсини тадқиқ этишда кўп ишлар қилди ва ўлка ўсимлик бойлигининг янги манбаларини очди.

И. В. Мушкетов Г. Д. Романовский билан биргаликда Туркистон ўлкасининг биринчи ер усти харитасини тузди. И. В. Мушкетовнинг олтин, темир маъдани, қорамой, кўмир сингари кўплаб қазилма бойликларни кашф этиши кейинчалик Ўрта Осиё жумхуриятлари табиий бойликларининг ўзлаштирилишини осонлаштирди.

Йирик муаррих, академик В. В. Бартольднинг ўлка тарихи ва эл-элатини ўрганиш асосида ёзган «Еттисув тарихидан лавҳалар» китоби Ўрта Осиё халқларига бағишланади.

Ўрта Осиё тадқиқотчилари бўлган рус олимларининг фанга қўшган ҳиссаларидан айрим намуналар шулардан иборат.

Халқ маърифатпарварларининг ер эгаллиги тузумига қарши кураши

Рус халқи маданиятининг таъсири Ўрта Осиёда меҳнаткашлар оммаси аҳволини енгиллатиш учун ер эгаллиги тузумига қарши курашган халқ маърифатпарварларининг бутун бир зумраси пайдо бўлишига имкон туғдирди. Бу маърифатпарварларнинг кўпчилиги ўз дунёқарашларини рус инқилобий маърифатпарварлари А. И. Герцен, Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбовлар таъсири остида шакллантирди.

Улар рус халқининг озодлиги учун кураши Россияда яшайдиган барча халқлар озодлиги учун кураш билан чамбарчас боғлиқ эканини кўрсатдилар.

Ўрта Осиё маърифатпарварлари ер эгаллиги жабрзулми ва жаҳолатпарастлигига кескин қарши турар эдилар. Улар ер эгаллиги буржуазиясининг «кофирларга», рус халқига нисбатан нафрат уйғотишга қарши курашдилар. Ҳолбуки, чоризм ҳам рус ва маҳаллий аҳоли ўртасида миллий адоват ўтини ёқар эди.

Ўрта аср қоқоқлигига қарши курашда кўзга кўринган илғор ижтимоий тафаккур вакилларидан бири Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқат (1858—1909) шеърини усуллардан моҳирона фойдаланган ҳолда илғор адабиётни ҳимоя қилиб чиқди, воқеликни ҳаққо-

ний акс эттиришни шоирнинг виждон иши деб ҳисоблади. У таълим-тарбиянинг янги тузилмасини жорий этишга даъват қилди, бунга мисол тариқасида рус мактабларини кўрсатди. Фурқат А. С. Пушкиннинг бир қанча шеърларини ўзбекчага таржима қилди. Асарларида эса ер эгалари ва бойларнинг зўравонлиги ва зулм-ситамларини қаттиқ қоралади.

Фурқатнинг замондоши ва дўсти Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850—1903) ўзининг ҳажвий шеърларида халқ оммасининг буржуазия томонидан шафқатсизларча эзилишини фош этади.

Маърифатпарвар шоир Убайдулло Солиҳ ўғли Завкий (1853—1921) Муқимий билан бирга Ўрта Осиё ва араб Шарқи мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқади. Халқ ҳаёти билан яқиндан танишиш унинг дунёқарашини шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Завкий ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни қоралайди, ҳукмдор синф вакилларининг кирди-корларини танқид қилади.

XIX аср ўзбек адабиёти бир-бирига қарама-қарши икки йўналишга ажралиши билан диққатга сазовордир. Ер эгаллиги адабиёти шоҳлик ҳокимиятини қўллаб-қувватлар, хон ва бекларнинг қудратини мадҳ этар, меҳнаткаш омманинг фикрини зўравонлик ва мустабидликка қарши курашдан чалғитар эди. XIX асрда мамлакатда ҳукм сурган аҳвол шу адабиётга мансуб эди. Тараққийпарвар халқ адабиёти мазлумлар манфаатини ҳаққоний акс эттирар, уларнинг зулм-ситам ва зўравонликка қарши норозилигини ифода қилар, ҳукмрон олий табақа вакилларининг қилмишларини фош этар, бойлар, қозилар, хон амалдорлари устидан кулар эди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёда илғор халқпарвар рус маданиятининг ижобий таъсири остида негизи меҳнаткаш халқ билан боғланган миллий маданиятнинг ривожланиш жараёни кучайди.

Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши «марксча-ленинча ғоялар»нинг халқ оммаси орасига кириб келиши учун йўл очди. Тошкент, Самарқанд, Хўжанд каби шаҳарларда ижтимоий халқ тўғарақлари, ташкилотлар юзага келди ва фаолият кўрсата бошлади. Дастлабки ижтимоий халқ тўғарақларини вужудга келтиришда, ўлкада марксча адабиётни ёйишда, дастлабки маёвқаларни ташкил этишда сиёсий муҳожирлар — рус «инқилобчи»лари катта аҳамият касб

этдилар. 1880 йилда Тошкентда К. Маркс оиласининг яқин дўсти муҳожир Герман Лопатин яшаган эди. У Туркистон генерал-губернаторлиги идорасида идора иш юритувчи Пётр Иванович Хомутов билан танишиб қолади. Шу аснодан бошлаб Лопатин муҳожир талаба П. И. Хомутов ташкил этган «Хомутов тўгараги»нинг фаол иштирокчисига айланади. П. И. Хомутов «инқилобий» гоёларни тарғиб қилганлиги учун Москвадан Тошкентга сургун қилинган эди. Бу ерда улар янги адабий асарлар: Н. Г. Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романини, Тургеневнинг янги қиссаларини муҳокама қилдилар, К. Маркснинг «Капитал»и, Л. Л. Лавров ва бошқа социал-инқилобчиларнинг ишлари билан танишадилар. Шундан кейин Ўрта Осиёга Петербурдан, Москвадан, Қозондан сиёсий муҳожирлар кўплаб кела бошлади. Тошкентга сургун қилинган муҳожирлар ичида социал-демократлар кўп эди. Ленинча «Искра», «Вперёд» ва «Пролетарий» каби рўзномалар Тошкент ва бошқа шаҳарларга келиб турарди.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳаёт қийинчиликлари ва золимларга қарши курашда санъат халққа қандай хизмат қилди?
2. Ўрта Осиё халқларининг жаҳон маданиятига қўшган хиссаси ҳақида сўзлаб беринг.
3. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг хўжалик ва маданий ривожини кўрсатувчи далилларни сананг.
4. Рус олимларининг Ўрта Осиёдаги фаолияти ҳақида ҳикоя тузинг.
5. Ўрта Осиё маданиятининг қайси жиҳатлари сизни кўпроқ қизиқтиради? Сиз нима билан батафсилроқ танишишни истар эдингиз?
6. Туманингиздаги қандай маданий ёдгорликларни биласиз? Улар ҳозир қай аҳволда?
7. П. П. Соёмков Тянь-Шаньский, Н. М. Пржевальский, А. П. Феденко, И. В. Мушкетовларнинг Ўрта Осиё бўйлаб қилган саёҳатлари йўлнинг қизиқли ҳаритада аниқланг.
8. *Фуркат, Заман, Муқимий* сизгари халқ маданияти вақилларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маъруза ва реферат тайёрланг.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқларининг кўп асрлик бой тарихида XIX асрнинг иккинчи ярмида унинг чор Россияси томонидан босиб олиниши энг муҳим воқеа сифатида алоҳида ўрин тутди. Асосан зўравонлик усуллари билан амалга оширилган бу истилочилик жароҳатлари узоқ вақтларгача азоб бериб келган бўлса ҳам маълум тараққийпарварлик хусусиятига эга эди. Ўрта Осиёнинг бу вақтга келиб сармоядорлик тараққиётига қадам қўйган рус давлати таркибига киритилиши Ўрта Осиё халқлари тарихида янги саҳифалар очди, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида, аҳоли турмушида жиддий ўзгаришлар ясади. Биринчидан, ўлканинг ишлаб чиқарувчи кучларини заифлаштирган ва унинг аҳолисини хонавайрон қилиб, ўлка тараққиётини таққа тўхтатиб қўйган ер эгаллиги урушлари барҳам топди. Иккинчидан, қулдорликнинг колок ва тескарича тузуми таг-томири билан йўқ қилинди, қулларни олиб-сотиш тақиқланиб, уларга озодлик берилди. Учунчидан, бу ерга рус сармоядорлигининг кириб келишига, тарқоқ ўлкани иқтисодий жиҳатдан бирлаштирган ҳолда ўрта аср қоқоқлик, эскича маҳдудликнинг емирилишига олиб келди. Тўртинчидан, рус олимлари Ўрта Осиё табиий бойликларини ўрганишга киришдилар. Кўмир, олтин, мис, қорамой, кўрғошин каби қазилма бойликларни қидириб топдилар. Бешинчидан, Россия истилосидан кейин Ўрта Осиё халқлари маданий тараққиётида тараққийпарвар рус халқи маданиятининг таъсири кучайди.

Маҳаллий руҳонийлар ва ер эгаларининг Ўрта Осиё халқларининг рус халқига нисбатан хайрихоқликларига раҳна солиш йўлидаги уринишларига қарамай Россия халқлари билан ўзаро муносабатлар тобора мустақкамланиб бораверди. Бирок Россия империяси таркибида ўзбек халқи омма қаршиликка сабаб бўлган ижтимоий ва миллий қарамликдан халос бўлмади.

Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши чор қўшинларининг истилочилик юришлари натижасида содир бўлди. Бунда ўз мустақиллиги учун жон олиб, жон бериб курашган маҳаллий аҳолининг каттагина қисми қирғилиб кетди. Халқ оммасининг маҳаллий

мустабидлар томонидан шафқатсизларча жабр-зулмга гирифтор этилиши устига чор мустамлакачилари, Россия буржуазияси ва унинг маҳаллий гумашталари ҳам уларни оғир ижтимоий ва миллий тазйиқларга дучор қилди. Асрий ер эгалиги эскирган муносабатларининг сармоядорлик муносабатлари куртаклари билан чатишиб кетиши меҳнаткашлар бошига озмунча азоб-уқубатлар солмади.

Савол ва топшириқлар

1. Чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиши арафасида ерли халқларнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи қандай эди?
2. Чор Россиясининг Ўрта Осиёга нисбатан босқинчилик сиёсати ҳақида гапириб беринг.
3. Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан сўнг маҳаллий аҳолининг аҳволи қандай бўлди?
4. Ўрта Осиёга рус сармоядорлигининг кириб келиши ҳақида сўзлаб беринг.
5. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари маданиятининг ривожланиши ҳақида сўзланг.

Т а р и х н и н г ж о н л и с а д о л а р и

Шу билан бирга инглизлар Дўстмуҳаммадхоннинг Ҳиндикушга қарши қилаётган босқинчилик ҳаракатларини маъқул кўришарди. Чунки, унда ўзбек халқлари ҳали мавжуд бўлган. Бу нарса инглизларни ғоятда қизиқтирарди. Бу ёвуз ниятларини амалга ошириш мақсадида инглизлар Қобил амирини қурол-яроғлар ва пул билан таъминлади. Амударё ёқасидаги ўзбек ва тожик ерларини афғонлар ёрдамида босиб олиш учун мўлжаллади. Шу билан улар Бухоро амирига қарашли ерларга чиқиб олиб, шитоб билан Ўрта Осиёни тамоман эгаллашни мақсад қилиб кўйдилар. Улар йўллаган Муҳаммадхоннинг кўп сонли кўшини Ҳиндикуш тоғларидан ошиб, ўзбек хони кўшинини Сайхон деган жойда тор-мор келтириб, Балхни қўлга киритди. Балхда ўз позицияларини мустаҳкамлаб олиб, яна қаттиқ жанглар билан Оқсувни босиб олди. Шу оғир вақтларда ҳам ўзбек хонлари бир-бирлари билан қирпи-

чоқ бўлиб, юз бераётган тортишувларга барҳам бермасдан, аксинча уларни кучайтирганлар. Бундай шароит, албатта душманга жуда қулай эди...

(*Мирмуҳсиннинг «Тунги чақмоқлар» китобидан.*)

Қуйидаги китобларни ўқишни тавсия этамиз:

1. *Исҳоқов Ф.* Ўтмиш — муаррих нигоҳида. Тошкент, 1990.
2. *Лунин Б. В. В. И. Ленин ва Ўрта Осиё.* Тошкент, 1988.
3. *Михалёва Г. А.* Россиянинг Ўрта Осиё халқлари билан Оренбург орқали савдо ва сиёсий алоқалари. Тошкент, 1982.
4. *Ҳидоятлов Г. А.* Менинг жонажон тарихим. Тошкент, 1992.
5. *Аҳмаджонова К.* Ўрта Осиёда темир йўл қурилиши тарихига оид (1880—1917). Тошкент, 1965.
6. *Азатьян А.* Ўрта Осиё табиатининг кўзга кўринган тадқиқотчилари. Тошкент, 1966.
7. *Баргольд В. В.* Туркистон маданий ҳаёти тарихи. Л., 1967.
8. *Мўминов И. М.* Ўрта Осиёнинг таниқли мутафаккирлари. М., 1966.
9. *Собир Абдулла.* Муқимий. Тошкент, 1988.
10. *Фурқат.* Танланган асарлар. Тошкент, 1988.
11. Шарқ юдузи, 1991, 8-сон.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИДАГИ ЭНГ МУҲИМ ВОҚЕАЛАР

Эрамузгача 800—500
минг йиллар аввал —

Эрамузгача тахми-
нан 200—40 ми
нг йиллар аввал —

Эрамузгача тахми-
нан 40—32 ми
нг йиллар аввал —

Эрамузгача тахми-
нан 15—5 ми
нг йиллар
аввал —

Эрамузгача тахми-
нан 5—2 ми
нг йил-
лар аввал —

Эрамузгача III ми
нг йиллик охири — II
минг йилликлар бо-
ши —

Эрамузгача I ми
нг йиллик боши —

Эрамузгача I ми
нг йилликнинг биринчи
ярми (эрамузгача
XIV аср) —

Ўрта Осиё ҳудудларида
дастлабки одамлар яша-
ган давр.

неандертал туридаги одам-
нинг пайдо бўлиши.

ҳозирги кўринишдаги одам-
нинг шаклланиши.

мезолит даври.

неолит даври; қабилалар-
нинг шаклланиш жа-
раёни.

бринч даври. Хусусий
мулк, тенгсизликнинг ке-
либ чиқиши, суғориш деҳ-
қончилигининг вужудга
келиши.

темир даври. Ибтидоий
жамоа тузуми инқироzi
жараёнининг тезлашуви.

«Авесто»нинг бизга маъ-
лум энг қадимги қисмла-
рининг пайдо бўлиши.

- Эрамизгача I минг йиллик — эрамизнинг I минг йиллик ўрталари — кулдорлик ва тузумининг хукм, суриши, дастлабки давлат бирлашмаларининг пайдо бўлиши (Сўғдиёна, Бактрия, Хоразм).
- Эрамизгача 535 ва 529—331 йиллар — Ўрта Осиёда ахамонийлар сулоласининг хукмронлиги.
- Эрамизгача 519 йил— хоразмликлар, сўғдлар, саклар ва бактрияликлар ҳақида дастлабки ёзма ёдгорлик (Доро I нинг Бехистун қоясидаги ёзуви).
- Эрамизгача 494—493 йиллар — сакларнинг Доро I га қарши кураши.
- Эрамизгача 329 йил— Искандар Зулқарнайнинг Ўрта Осиёни босиб ола бошлаши (Бактрия ва Сўғдиёнанинг забт этилиши).
- Эрамизгача 329—327 йиллар — юнон-македон босқинчиларига қарши Спитамен бошчилигидаги энг йирик кўзғолонлардан бири.
- Эрамизгача 312—250 йиллар — Ўрта Осиё ерларининг — салавкийларнинг Юнон-македония давлати таркибига киритилиши.
- Эрамизгача тахминан 250 йил — мустақил Юнон-Бактрия давлатининг юзага келиши.
- Эрамизгача I аср охири — эрамизнинг IV асри — Ўрта Осиё худудларининг Кушон давлати таркибига киритилиши.
- Эрамизнинг V асри ўрталари — Эфталитлар давлатининг ташкил товиши.

- 563—567 йиллар — турклар тазйиқи остида Эфталитлар давлатининг барбод бўлиши.
- VI аср ўрталари — Турк ҳоқонлигининг ташкил топиши.
- 563—569 йиллар — Амударё ва Сирдарё оралиғидаги хуудларда жойлашган халқлар устидан Турк ҳоқонлиги ҳокимиятининг ўрнатилиши.
- VI—IX асрлар — Ўрта Осиё хуудида ер эгалиги тузумининг ташкил топиши.
- 585—586 йиллар — Турк ҳоқонлигининг ер эгалиги зодагонларига қарши Бухородаги кўзғолони.
- 651 йил — Ўрта Осиё хуудига арабларнинг дастлабки босқини (Марвнинг олиниши).
- 705 йил — Мовароуннаҳрнинг Кутайба томонидан босиб олиниши.
- 709 йил — арабларнинг Бухорони забт этиши.
- 712 йил — Хоразмнинг араблар ҳукмонлигини тан олиши.
- 712 йил — арабларнинг Самарқандни қамал қилиши ва забт этиши.
- 712—723 йиллар — Сўғдиёна маҳаллий аҳолисининг араблар ҳокимиятига қарши кураши.

- 747 йил —** араб истилочиларига қарши Абу Муслим бошчилигидаги деҳқонлар ва шаҳар аҳолисининг кўзғолони.
- 776—784 йиллар —** араб истилочилари ва маҳаллий зодагонларга қарши Муқанна (Ҳошим ибн Ҳаким) бошчилигидаги халқ кўзғолони.
- 787 — тахминан 850 йиллар —** Муҳаммад Хоразмий (ал-Хоразмий) нинг ҳаёти ва фаолияти.
- 821—899 йиллар —** Араб халифалиги ҳукмронлигининг тугатилиши ва Сомонийлар давлатининг ташкил топиши.
- 961 йил —** сомонийларнинг солиқ зулмига қарши Абубакр раҳбарлигидаги Бухоро шаҳар қашшоқларининг кўзғолони.
- 998—1030 йиллар —** Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлиги.
- 999 йил —** Мовароуннаҳрда қорахонийлар ҳокимиятининг ўрнатилиши.
- IX — X асрлар —** Мовароуннаҳр туркий халқлари шаклланишининг асосий босқичининг туғаши.
- 934—1005 йиллар —** Абулқосим Фирдавсийнинг ҳаёти ва фаолияти.
- 870 — 950 йиллар —** Форобий (ал-Форобий) нинг ҳаёти ва фаолияти.

- 973 — тахм. 1048 йиллар — Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва фаолияти.
- Тахм. 980 — 1037 йиллар — Абу Али ибн Синонинг ҳаёти ва фаолияти.
- 1017 йил — Маҳмуд Ғазнавийнинг Хоразмни босиб олиши.
- 1043 йил — салжуқийларнинг Хоразмни босиб олиши.
- 1089 йил — салжуқийлар султони Маликшоҳнинг Мовароуннаҳрни босиб олиши.
- XI — XII асрлар — Ўрта Осиё ҳудудида ер эгаллиги тузумининг ҳукмронлиги.
- 1212 йил — қорахонийлар сулоласининг тугатилиши.
- 1219 йил — Чингизхоннинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
- 1219 — 1220 йиллар — мўғулларнинг Ўтрорни қамал қилиши ва забт этиши.
- 1220 йил, февраль — мўғулларнинг Бухорони қамал қилиши ва забт этиши.
- 1220 йил, март — мўғулларнинг Самарқандни забт этиши.
- 1221 йил — мўғулларнинг Урганч, Хоразм ва Хуросонни босиб олиши.
- 1221 йил — Чингизхон қўшинларининг бутун Ўрта Осиё ҳудудини забт этиши.

1238 йил —		мўғуллар ва маҳаллий зодагонлар жабр-зулмига қарши уста Маҳмуд Торобий бошчилигида Бухоро халқ оммасининг кўзғолони.
1365 — 1366 йиллар —		Самарқандда мўғул истибдодига қарши сарбадорлар кўзғолони.
1370 — 1405 йиллар —		Мовароуннаҳрда Амир Темур ҳукмронлиги.
1381 йил —		Амир Темурнинг Ҳиротни олиши.
1388 йил —		Хоразмнинг Амир Темур давлатига қўшиб олиниши.
1380 — 1392 йиллар —		Амир Темурнинг ҳарбий юришлари (Эрон, Кавказорти, Ироқ, Сурия, Туркия каби мамлакатларнинг олиниши).
1387 — 1388 йиллар —		Тўхтамишхоннинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
1389 — 1399 йиллар —		Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши.
1400 — 1402 йиллар —		Амир Темурнинг Туркияга юриши. Турк султони Боязид I қўшинининг тор-мор этилиши.
1405 йил —		Амир Темурнинг вафот этиши.
1405 — 1500 йиллар —		темурийларнинг ҳукмронлик йиллари.

- 1409 — 1447 йил-лар — Шохрухнинг теурийлар бошлиғи сифатида Хурсонда ҳукмронлик қилиши.
- 1409 — 1449 йил-лар — Мовароуннаҳрда Улуғбек ҳукмронлиги.
- 1407 йил — Бухорода Улуғбек мадрасасининг қурилиши.
- 1417 — 1425 йил-лар — Самарқандда Улуғбек мадрасасининг қурилиши.
- 1428 — 1429 йил-лар — Улуғбекнинг Самарқанд расадхонасини қуриб битказиши.
- 1449 йил 27 октябрь — Улуғбекнинг ҳалок бўлиши.
- 1441 — 1501, йил-лар — Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти.
- 1449 йил — Шайбонийхон бошчилигида кўчманчи қабилаларнинг Мовароуннаҳр чегараларини ёриб ўтиши.
- 1501 йил — Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчиларнинг Самарқандни олиши.
- 1503 йил — Шайбонийхоннинг Тошкентни олиши.
- 1507 йил — Шайбонийхон қўшинларининг Хиротни олиши.
Теурийлар сулоласининг тугатилиши.
- 1510 йил — Эрон шоҳи Исмоил I билан урушда Шайбонийхоннинг ўлдирилиши.

- 1512—1513 йиллар— Бобурнинг Самарқанд тахтини эгаллаши.
- 1513 йил — Бобурнинг Шимолий Ҳиндистонга кетиши ва у ерда Бобурийлар сулоласи ва давлатига асос солиши.
- 1576 йил — Абдуллахоннинг Самарқанд ва Тошкентни олиши.
- 1583 йил — Абдуллахоннинг барча ўзбеклар хони деб эълон қилиниши (1589 йилгача).
- 1588 йил — Тошкентда Абдуллахонга қарши кўзғолон.
- 1611—1642 йиллар— Имомқулихон ҳукмронлиги.
- 1619 йил — Самарқандда Шердор мадрасасининг қурилиши.
- 1717 йил — Князь Бекович-Черкаслининг Хивага юриши.
- 1815 йил — Тошкент ва Туркистоннинг Қўқон хонлигига қўшиб олиниши.
- 1865 йил 12 февраль — Туркистон вилоятининг ташкил этилиши.
- 1865 йил — чор қўшинларининг Тошкентни забт этиши.
- 1866 йил — Тошкентда дастлабки рус мактабининг очилиши.
- 1867 йил 11 июль — Туркистон генерал-губернаторлиги ва Туркистон ҳарбий округининг ташкил этилиши.

- 1868 йил 2 май — Кауфман кўшинларининг Самарқандни забт этиши.
- 1868 йил 23 июнь — Россия ва ^{Бухоро} Хива ўртасида сулҳ шартномасининг тузилиши.
- 1870 йил — Тошкентда Туркистон халқ кутубхонасининг очилиши.
- 1873 йил 29 май — чор кўшинларининг Хивани забт этиши.
- 1873 йил 18 сентябрь — Россия билан Бухоро ўртасида сулҳ шартномасининг тузилиши.
- 1876 йил 19 февраль — Қўқон хонлигининг тугатилиши ва Туркистон генерал-губернаторлиғи Фарғона вилоятининг ташкил топиши.
- 1895 йил — Туркистонда дастлабки сиёсий муҳожир социал-демократларнинг пайдо бўлиши.
- 1880—1899 йиллар — Ўрта Осиёда дастлабки темир йўл қурилиши.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Қўлланма билан ишлаш тартиби.....	5
I б о б. Ибтидоий жамоа тузуми даврида Ўрта Осиё халқлари	
1-§. Ибтидоий одамлар ҳаёти ва яшаш тарзлари.....	7
2-§. Қариндош-уруғчилик жамоаларининг манзилгоҳлари.....	13
II б о б. Ўрта Осиё ҳудудларида ибтидоий жамоа тузумининг барҳам топиши, синфий жамиятнинг пайдо бўлиши	
3-§. Ўрта Осиё ҳудудларида синфий жамиятнинг юзага келиши.....	21
4-§. Ўрта Осиё халқларининг мустақиллик учун кураши.....	28
5-§. Ўрта Осиё Салавкийлар давлати ва Юнон-Бахтрия подшолиги таркибида.....	38
6-§. Кушон давлати.....	42
III б о б. Ўрта Осиё ҳудудларида илк ер эгаллиги (феодал) жамияти	
7-§. Ўрта Осиё ҳудудларида ер эгаллиги муносабатларининг келиб чиқиши.....	50
8-§. Арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши.....	56
IV б о б. Тараққий қилган ер эгаллиги даврида Ўрта Осиё халқлари	
9-§. IX — X асрларда ер эгаллиги давлатлари. Сомонийлар давлати.....	68
10-§. Қорахонийлар давлати.....	75
11-§. IX—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданияти.....	79
12-§. Туркий тилли халқларнинг шаклланиши.....	87
V б о б. XII—XIII асрларда Хоразмнинг кучайиши. Ўрта Осиё халқларининг мўғул-татар истилочиларига қарши кураши	
13-§. Хоразмшоҳлар давлати.....	95
14-§. Ўрта Осиё халқларининг мўғул-татар босқинчиларига қарши кураши.....	98
VI б о б. XIV — XVI асрларда Ўрта Осиё	
15-§. Амир Темур давлати.....	109
16-§. Улуғбек даврида Мовароуннаҳр.....	117
17-§. Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёни босиб олиши.....	124
VII б о б. XVII — XVIII асрларда Ўрта Осиё	
18-§. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё.....	135

19-§. XVI — XVII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданияти.....	140
VIII б о б. XVIII аср охири — XIX аср бошларида Ўрта Осиё халқларининг сиёсий ва иқтисодий аҳволи	
20-§. XVIII аср охири — XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликларидаги иқтисодий ва сиёсий аҳвол.....	148
21-§. XVIII аср охири — XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқлари маданияти.....	152
IX б о б. Чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиши	
22-§. Чор Россиясининг bosкинчилик юришлари ва Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши.....	162
23-§. Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олин- шининг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари.....	168
24-§. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари ма- данияти.....	171
Ўзбекистон Тарихидаги энг муҳим воқеалар.....	180

ИСҲОҚОВА МАҲСУМА ҒУЛОМОВНА
КОСТЕЦКИЙ ВАСИЛИЙ АНУФРИЕВИЧ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ

Ўрта мактабларнинг 8—9-синфлари учун
ўқув материали

Тошкент «Ўқитувчи» 1993

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *А. Шмаков*
Техн. муҳаррир *Ш. Бобохонова*
Мусахҳих *М. Мақсудова*

ИБ № 5981

Теришга берилди. 16. 02. 93. Босишга рухсат этилди. 16. 04. 93. Формати 84×108¹/₃₂.
Тип. қоғози. Тип «Таймс» гарнитураси. Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида
босилди. Шартли. 6. л. 10,08. Шарт. кр-отт. 10,5. Нашр л. 10,5. Тиражи 480000.
Зак. №28.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 129, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 7—259—91.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот комитетининг Янгийўл ижара китоб
фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1993.

И 91

Исҳоқова М.Г., Костецкий В. А.

Ўзбекистон халклари тарихи: Ўрта мактабларнинг 8—9-синфлари учун ўқув материали.— Т.: Ўқитувчи, 1993.— 192 б.

И. Муаллифдош.

ББК 63.(2У)я72